

NO. 1198

BIBLIOTHECA INDICA

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1198.

HĀRALATĀ

BY

ANIRUDDHA BHATTA

EDITED BY

PANDIT KAMALAKRISNA SMRITITIRTHA

CALCUTTA :

PRINTED BY UPENDRA NATH CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1909.

हारलता

महामहोपाध्याय

श्रीमदनिरुद्धभट्टविरचिता

एचिवाटीकसोसाइटीनामिकायाः सभाया-

कस्तुभवाः ।

भट्टपत्नीनिवासिनां

श्रीकमलकृष्णस्मृतितीर्थेन

संस्कृता ।

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीउपेन्द्रनाथप्रकाशनिवा

संस्कृतयन्त्रे मुद्रिता

एचिवाटीकसोसाइटीनामिकाया सभाया प्रकाशिता च ।

१९०८ ख्रीष्टाब्द ।

PREFACE.

The 'Haralata' by Aniruddha Bhatta is a short treatise on Smṛiti (ordinances) and treats mainly of **अथोपनयनम्**.

Though a small one, this treatise has the rare merit of being at once to the point in a pithy and concise way peculiar to its own. The manner in which different opinions have been collaborated and the very sound reasonings brought to bear upon the statements betray a colossal learning and keen insight of the author. Though no other book by this author has yet come to light, compilation of the 'Haralata' alone has assigned to him a very lofty place among the first rate compilers of this class.

The following 'Sloka' occurs at the end of the book :-

सुरापगतौरविहारपटके निवासिना भट्टनयार्थवेदिना ।

ज्ञतानिरुद्धेन सतासुरःखले विराजतां हारलतियमर्पिता ॥

इति चाम्पाहृदय महोपाध्याय धर्मोद्ध्वञ्ज श्रीमदनिरुद्धविरचिता
हारलता समाप्ता ।

From this it appears that Aniruddha Bhatta was a settler of Shastric disputes, an authority on the sacred lore, a Barendra Brahmana of the Champahatti **Gain* (order) and lived at Beharpattaka on the Ganges.

To determine the age of his existence we find his name mentioned in the book *Dagdasagara* by Ballal Sen as the latter's spiritual guide. •

---

*This Gain is still extant among the Barendra Brahmanas.

	पृ:	प०
श्रीकापनोदनम्	२५२	१
सद्यःश्रीचादि	१०२	१२
सपिण्डादिलक्षणम्	८६	१
सपिण्डायश्रीचम्	७४	१
सपिण्डीदकादिदानम्	१६१	१०
स्वश्रीचम्	४८	१

ऋषिनामानि—

अङ्गिराः ६, ११२, ५, १८१६, ८१६, ३१४५, ६१४७, २१६३, ८१८२, ७
८४, १२, २०११३, १४१५८, १४१६३, ८ ।

आपस्तम्बः ५८, ६ ।

आश्वलायनः ७४, ८१५६, १०१८३, २० ।

अथर्वशुक्लः २७, १२१४७, १८१७०, ८१७३, ८ ।

कात्यायनः ४, ८१६, १५१ २२, ८ । १४७, १ । १२२, २ । १३८, १८ ।
१४०, २१४५, १०१८१, १११८३, ३ ।

काम्यपुः २७, १७११५, १४ ।

गार्ग्यः २१०, १७ ।

गौतमः ७, १२१ ८, ३११०, ४१३४, १८१३५, ५१४०, १०१४४, १६१७५,
६, १३१८८, ८१८७, ६११०६, १११ ११६, १२१ १३६, १८१
१५७, २०१२३, १८ ।

ह्यग्निलेयः २०७, १३ ।

- जावालः ६, ११२२, २२४, १०१५, ४३७, १५५८, १४६८, १४१
 ८१, १४११५, १५११६, ३ ।
- दण्डः ५, ३८, १२११, ६५४, २ ।
- देवलः २, ८। ७, १८८, १३१११, १२११४, १, १६१३३, १५१३६, ४।
 ६०, १८६१, १८६४, १७६७, १११२४, ८११५, ३ ।
- नारदः ३, १३ ।
- पराशरः ५, ८८, १८११०, १४११७, १०८७, ८८८, ११८४, ११०३,
 २११११०, ३१११२, ३१११६, १०११२१, ७। २०३, ७ ।
- पारस्करः ६, १८। ८, ११२३, १८१२४, १८१४०, १३१२४, १६११४८,
 १३११५५, १५११६२, १५११७१, ८ ।
- पैठीनसिः ११, १७१२०, १७१४०, ४८७, १२११४७, ३११८५, ८ ।
- प्रचेताः २०, १३८१, ४११४५, १११४८, २११६३, १४११७५, १ ।
- बृहस्पतिः ३, ८१५, १६११६, १६१३४, ५१५४, १३१६०, १२१७४, २।
 ८१, १७८४, ११३०२, ११, १५११५८, ७२१३, ८ ।
- बृहप्रचेताः १६६, ७ ।
- बृहन्नार्यः ११६, १५ ।
- बृहन्नचेताः १७१, १५ ।
- बैजवापः १५५, ५ ।
- बोधायनः ६२, १७८०, १२११४८, ३११५६, २० ।
- भरद्वाजः १७४, १ ।
- मनुः १, ५१३, १५१४, १४१७, ४१८, १०११०, १८११५, १३१२५, १२१३२,
 ४१३३, १२१४८, २१५०, ११। ५२, १५१६१, २१६८, १। ७५, १७।

- ७६, ७। द२, १५। द६, २। ११०, १। १११, १। १४। ११६, ७।
 १२०, १। १२१, १। १। १५०, १। १। १६०, १। १। २०१, १। २। २०२, १०।
- मरीचिः ३०, १३। ७०, १, १। १। १६०, ३। १। १। १। १।
- मार्कण्डेयः १८, १०। २८, १०।
- यमः ६, १। १। २६, ६। ३। ६, १। ६। ६, ३। १। १। १। १। ५। १। २। २। २। २०,
 १। १। १। ३। १। ५, २। ०। १। ४। ७, १। २। ०। ३, १।
- याज्ञवल्क्यः ३७, २। ३। ३। ३। ३। ३। ७। ४। ८, १। २। ५। ०, १। १। ७। १, १। ६। ५। ७,
 १। १। ०। २, १। ३। १। ०। ६, ८। १। २। ३, १। ५। १। ४। २, ३। १। ५। १, १। १। ५। २, २।
 १। ५। ४, २। १। ६। १, २। २। ०। ०, १। ५।
- वसिष्ठः ४०, ८। ५। ६, १०। १। ८। ८, १। १। ३। ६, १। ७। १। ५। ७, ३। २। ०। २, ३।
- विष्णुः ४, ७। ३। ४, ८। ५। ०, ३। ५। ५, ८। ५। ७, १। २। ६। ०, ५। ६। २, ६। ७। ७, १। १।
 ८, १। २। ५। ३, १। ५। ८। ५, ८। १। ०। ५, १। २। १। २। ०, १। ३। १। ५। ३, १। ३।
 १। ६। ३, ५। १। ६। ८, १। १। २। ०, ३, १। १। २। १। ३, १। १।
- व्यासः ८, ७। १। २, १०। १। ८, ६। ४। ४, ६। ५। ३, ६। १। १। ७, १। ८। १। २। ०। ८, ८।
- लघुहारीतः ४४, २। ६। २, १। ६। ७, १। ३।
- शङ्खः २६, १। ६। ३। ५, १। ६। ४। १, ८। ४। ८, ६। ६। ५, १। १। ७। ०, १। ५। १। ८। ८, १। ५।
 १। ३। १, ६। १। ७। ५, १। ६।
- शङ्खधरः १। १। ७. १। १।
- शङ्खलिखितो ७, ८। १। ७, १। ७। २। ८, ५। ३। ८, ४। ४। ८, १। ६। ५। ७, २। १। ८। १, ८।
 ८। ६, १। १। १। १। ०। ४, १। १। १। १। ३, ७। १। ४। ७, ६। १। ५। ०, १। ६। १। ५। ४, १। ४।
- मातातपः १। १, १। ४। १। ७। ०, १। ६।
- शुनः पुच्छः १। ६। ८, ४।

सम्बन्धः १३, १४।१७, ६।३१, १८।१८६, ८।
 सुमन्तुः १७, १५।६८, १६।८८, १८।११५, ७।
 हारीतः २८, १५।४१, ५।४२, ३।६८, ७।७२, ३।११८, १५।१४८,
 १०।१५५, १८।१५८, १८।१६८, १४।१८४, २।

संश्लेषकारनामानि ।

असङ्गायः ८७, ८।
 कामधेनुकारः ४१, २।११७, १४।
 गोविन्दराजः ११७।१४।१६६, ७।
 भोजदेवः ११७, १४।
 विश्वरूपः ११७, १४।१२३, ३।

पुराणनामानि ।

आदिपुराणम् १२, २।१५, ७।१८, ११।२८, ४।३१, ४।४२, १०।४५,
 १७।५०, १२।५५, १५।६५, १८।६८, १३।७०, १०।७१, ४।७३,
 १।७८, १५।८०, १।८०, ४।८८, ८।१००, ५।१०५, १८।११७,
 १८।१२१, १२।१२५, १८।१३०, १६।१३७, ४।१४०, १।१४२, ८।
 १४७, १६।१६०, १४।१६४, ३।१७६, ८।१८६, १३।१८७, ६।
 २०३, १४।

कूर्मपुराणम् ८, ७।८, ५।१२, १०।१५, ४।१८, ६।३१, १२।३२, १४।
 ३८, १३।३८, १।४४, ६।५०, ८।५३, ६।१५।५६, ८।५७, १५।६३,
 १।६६, १८।७२, ४।७८, ५।८३, ६।१८।८४, ७।१७।८६, १६।८७,
 १७।८८, ११।९०, १।९३, ७।९८, १४।११४, १।१३१, १८।

पद्मपुराणम् १८८,३।

ब्रह्मपुराणम् १०७,११।११०,११।

महाभारतम् १५३,१०।१६०,१६।

मत्स्यपुराणम् ८८,११।१६१,१८।१६८,२१।१८८,८।

मार्कण्डेयपुराणम् ३०,३।१६०,१०।

वराहपुराणम् १२८,१।१३१,१।

वाराहम् ८,१५।

विष्णुपुराणम् १५६,३।१५८,५।

रामायणम् ६४,१३।१५२,१५।

ग्रन्थान्यग्रन्थनामानि ।

आश्वलायनश्रौतसंहितापरिशिष्टम् १४१,८।१७२,१।

आत्मार्यनसूत्रम् १३१,४।

छन्दोगपरिशिष्टम् ४,६।६,१५।१८,१५।२२,८।१०७,१।१३१,२।

१६२,२।१३७,१६।१४०,२।१४५,१०।१७५,१०।१७६,३।

१८३,३।

विष्णुधर्मोत्तरम् १८,१०।२८,१०।

यास्तः ८,१५।

		पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अकृतं चावयेत् आर्से	...	२२	१२
अकृतमचूडा वे बालाः	...	१६८	१५
अक्षारलक्षणाः स्वः	...	१५७	१५
अगार्धं तोयराशिश्च ...	...	११८	३
अग्नयो यत्र ऋयन्ते	...	८	२०
अग्निनेव दहेद्भाग्यम्	...	४०	१५
अग्निनेरप्रपतने ...	...	१४	१०
अग्नीकरणहोमश्च ...	...	१८	१६
अग्न्यम्बुशुद्धे च तथा	...	३०	४
अघट्टावशौचन्तु ...	...	६४	२
अघट्टद्विमदाग्नीचम्	...	६६	२०
अघानां योगपथे तु	...	६७	१२
अघाहःसु निवृत्तेषु	...	८५	४
अष्टिभनाथां कर्त्तव्यम्	...	१८	११
अत अर्द्धं पतने	...	७२	७
अत अर्द्धं द्वितीयात्	...	६६	१
अत अर्द्धं खजालुक्तम्	...	७१	७
अतिक्रान्तिं दशाहे तु	...	३२	७
अतीद्री सूतके प्रोक्तम्	...	३३	१
अतीते सूतके स्वे स्वे	...	३५	१७

		पृ:	प०
अतःपर प्रह्वानाम्	1000	५०	२०
अथ कश्चित्प्रमादिन	...	{ ११३	१७
		{ ११४	१८
अथ पर्णनरी दग्धे	.....	१४३	६
अथ पुत्रादिरामुत्थ	.....	१३२	१५
अथानवेक्षनेत्यापः	.....	१४५	११
अथोर्ध्वं दन्तजननात्	...	४४	११
अदन्तजातमरणम्	...	४४	१३
अदन्तजातमरणे	...	३८	२
अधःशय्यासना दीनाः	...	१५८	८
अध्यापयन् गुरुसुतः	.....	७५	१६
अनतीतद्विवर्षसु	...	४५	१८
अनतीतद्विवर्षसु	...	४६	१
अनयैवाहता नारी	...	१४०	१३
अनस्थिसञ्चिते विप्रे	...	८३	१२
अनस्थिसञ्चिते शूद्रे	...	८३	८
अनाथश्चैव निर्हृत्य	...	८७	१८
अनाथं ब्राह्मणं दग्धा	...	१२१	१३
अनाथं ब्राह्मणं प्रेतम्	...	८८	२
		१२१	८
अनिर्हृशाहे जनने	...	६३	८

	पृ:	प०
अनुगम्येच्छया प्रेतम् ...	८६	४
अनुदकमधूपञ्च ...	१७२	६
अनुषनीतो विप्रसुं ...	४६	१४
अनुप्रविश्य याजातम् ...	३०	६
अनुद्वानान्तु कन्यानाम् ...	४८	२
अनेन कर्मणा नैते ...	२१३	१०
अन्तर्दशाहे स्वाताञ्चेत् ...	६१	३
अन्थानामाश्रितानाञ्च ...	१८७	११
अन्नसत्रप्रवृत्तानाम् ...	८५	१
अन्यजातिभृतं दग्धा ...	८०	१९
अन्यदेशभृतं ज्ञातिम् ...	३४	६
अन्यपूर्वा गृहे यस्य ...	१५	८
अन्यपूर्वासु भार्यासु ...	८१	१०
अन्याश्च मातरस्तद्वत् ...	१८	१४
अपरेऽहनि संप्राप्ते ...	२०८	५
अपसव्यं क्वचित् कृत्वा ...	१४८	३
अपसव्येन कृत्वैतत् ...	१३३	३
अपसव्येन वा कार्यः ...	१८	१८
अपि दाढ-ग्रहीत्रीश्च ...	१०८	६
अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः ...	१७४	१०
अवरसेरुं वर्णम् ...	८०	२

	पृ:	प०
अत्रिभक्तधनास्विते ...	१०१	३.
अर्धमादहनं प्रातः ...	१२२	१३
अर्धमासोऽथ षड्रात्रम् ...	५८	१
अर्ध्याक् षण्मासतः स्त्रीणाम् ...	७२	५
अग्नीत्यर्दन्तु शिरसि ...	१४१	१२
अशुभघटहस्तान्तु ...	२०५	३
अग्नीचकालादिज्ञेयम् ...	१४	२
अग्नीचमध्ये यज्ञेन ...	१६०	१५
अग्नीचं ब्राह्मणानान्तु ...	४६	३
अग्नीचाहः स्वतीतेषु ...	३६	५
असगोत्रेण सम्बद्धम् ...	८८	६
असपिण्डं द्विजं प्रेतम् ...	{ ८२ ८३	१६ ७
असौ स्वर्गाय लोकाय ...	१४३	१
अस्त्रि ललाटजं गृह्य ...	१८८	११
अस्त्रात्वा चाप्यहुत्वा च ...	१४	७
अस्त्रात्त्वमभिजातोऽसि ...	१३३	५
अस्त्रिसञ्चयनादर्ध्याक् ...	{ ८३ ८४	१० २
अस्त्रिसञ्चयनादूर्ध्वम् ...	८४	४०
अस्त्रामलामि पर्शानि ...	१४०	५

	पृ:	पं:
षड्विंशदत्तकन्यासु	...	{ ४८ १३
		{ ५३ ८
आ		
आक्रम्य सर्व्वं कालेन	...	१५३ १४
आचम्याथान्निमुदकम्	...	१५४ ५
आचार्य्यं वाऽप्युपाध्यायम्	...	० ८० १५
आचार्य्यं स्वमुपाध्यायम्	...	२०१ १२
आचार्य्यपत्रां पुत्रे च	.....	७८ १४
आचार्य्ये तु खलु प्रेते	...	७६ ०१
आजन्मनसु चूङ्गान्तम्	...	५० १७
आतुरे ज्ञानसम्प्राप्ते	...	१४६ १८
आत्मानं धर्मैकत्वञ्च	...	१४ १७
आत्मा पिता तत्पिता च	...	१०० १०
आदन्तजननात् सद्यः	...	३८ १४
आदन्तजन्मनः सद्यः	...	३७ ३
आदन्ताब्जोदरे सद्यः	...	५३ ०१६
आदावन्यस्य दत्तायाम्	...	८० २
आदावारभ्य तु परः	...	८५ ३
आदिष्टी नोदकं कुर्यात्	...	२०१ ० १०
आदौ वस्त्रञ्च प्रक्षाल्य	...	१४७ १७
आद्यं भृगुहृदयं यावत्	...	६५ १८

	पृ:	प०
आमपात्रेऽन्नमादाय ...	१३२	११
आवाहनादि यत्पूर्वम् ...	२०८	८
आशुचं दशरात्रन्तु ...	{ ८ ४६	{ १६ २२
आहिताग्निर्यथान्धायम् ...	१३१	१८
आहिताग्निसु यो विप्रः ...	१३१	१३
आहिताग्नी विदेशस्थे ...	१३७	५
आहिताग्न्योश्च दम्पत्योः ...	१४२	१०
इ		
इति सञ्चिन्त्य गच्छेयुः ...	१५४	३
इति मत्वा शनैः स्थाप्यः ...	१२६	१७
ई		
ईदृशं सूतकं येषाम् ...	११८	११
उ		
उत्तमान् प्राप्नुयात्सोकान् ...	११८	७
उदङ्मुखान् यथा ज्येष्ठम् ...	२०८	७
उनद्विवर्षं निश्चनेत् ...	१२३	१६
उनद्विवर्षिके बाले ...	३८	१२
उनद्विवर्षिकं प्रेतम् ...	१२१	१८
उपवेश्य च शय्यायाम् ...	१८८	८

	पृ:	पं०
उपसर्गस्युते चैव ...	११६	११
उभयत्र दशाहानि ...	{ २५ २६	५ १
उरुभ्याश्च शतं दद्यात् ...	१४१	१६
ज		
जर्षं संवत्सरादाद्यात् ...	३६	७
जर्णान्तुमयेर्वासेः ...	१६४	१८
जर्णान्तुत्रेण संवेद्य ...	१४१	१८
जर्णान्तुत्रेण वद्वा तु ...	१४२	१७
ञ		
ञत्वान् दीक्षितानाञ्च ...	१०२	१४
ए		
एकस्तोयान्नलिस्त्वेवं ...	१६५	६
एका माता हयोर्यत्र ...	८०	४
एकाहमश्चिर्भूत्वा ...	८०	१८
एकाहात् क्षत्रिये शक्तिः ...	८६	१८
एतन्मातामहाचार्य- ...	१५१	४
एतानि पतितानान्तु- ...	२०४	१७
एतेषामधिकारस्तु ...	११८	८
एवं शृङ्गपतिदंशः ...	१३३	७

	पृ:	प०
एवमुक्त्वा ततः शीघ्रम्	१३०	१०
एवं कृते भवेत्तृमिः	२०५	८
एवं विष्णुमते स्थित्वा	२१०	६
एवं कृते मृतभ्रातृणां	१४३	४
एवमेवोऽग्निमान् यज्ञ-	१३२	८
एव एव विधिर्दृष्टः	१८८	१३
शी		
शीरसं वर्जयित्वा तु	७८	१६
शीवधं तैलमजिनम्	३१	७
क		
कण्ठस्थानगतो जीवः	१२८	२
कामादक्षतयोनिधेत्	५१	८
कारणात्प्रच्छति प्रैथम्	६०	१८
कारवः शिल्पिनो दासाः	११०	४
कारवः शिल्पिनो वैद्याः	११४	२
कीर्त्तयेः पातितीं संज्ञाम्	२०५	७
कुबचेत्तच्च गङ्गाञ्च	१२८	७
कुशास्तरश्मयायी च	१२८	४
कुशिल्यजीविनो ये वै	२५४	११
कृतभीदनशक्नादि	२२	१४

	पृ:	प०
कृतोदकान् समुत्तीर्णान्	१५२	३
कत्वा तु दुष्करं कार्यं	१२८	१५
कत्वा तैर्निहतांस्तांसु	२०४	७
केनापि वस्त्रखण्डेन	१४३	१२
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य	१५	५
क्रोधात्प्रायं विषं वक्रिम्	२०४	८
क्षत्रविट् शुद्रजातीनां	५८	७
क्षत्रविट् शुद्रदायादाः	५६	८
क्षत्रियसु दशाहेन	१०	१५
क्षत्रियस्याद्य वैश्वसु	५६	१
क्षत्रियस्याद्यशुद्धिः स्वात्	१३	१
ग		
गतैस्तु नवभिः प्राणैः	१२६	१३
गन्त्री वसुमती नाशम्	१५२	७
गवा धान्येन भूम्या च	२१०	१
गर्भश्रुतावहोरात्रम्	७२	८
गर्भमासा अहोरात्रम्	६८	४
गर्भस्रुत्यां यथामासम्	७०	२
गर्भाधानादिसंस्कारैः	६	२
गुरुः करोति शिष्याणाम्	१७६	१७
गृहीतमधुपर्कस्य	१०७	१२

	पृ:	प०
मृहीतायान्तुं शय्यायाम्	... १८८	१५
मृहे मृतासु दत्तासु	... ५०	८
गोत्रनामानुवादादि	... १४५	१३
गोत्राङ्गणहतानाश्च	... २१२	१२
गौरसर्वपकल्केन	... १८७	१२
ग्रन्थार्थतो विजानाति	... ८	१३
घ		
घनहाये सुगुप्ते तु	... १२६	५
घृतेनाभ्यक्तमाप्राभ्य	... १३२	७
च		
चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यः	... १२	६
चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यम्	... १३	१५
चतुर्थेऽहनि विप्रस्य	... १३	१७
चतुर्थे पञ्चमे चैव	... १७२	११
चतुर्थे पञ्चमे वाऽथ	... १७२	१४
चतुर्विधेन वाद्येन	... १२६	११
चाण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः	... १२४	६
चाण्डालैरथवा चौरैः	... २०३	१८
ज		
जनने मरणे नित्यम्	... ३	०८
जम्बहानी वितानस्य	... २४	११

	पृ:	प०
जातमात्रस्य बालस्य ...	४४	७
जाति कुमारे तदहः ...	३१	१३
जाति, पुत्रे पितुः ज्ञानम् ...	१७	७
जात्युक्तामीचतुष्यांस्तु ...	१६५	१२
ड		
डिम्बाग्रनिहतानाञ्च ...	११३	१
डिम्बाहवहतानाञ्च ...	११४	८
डिम्बाहवे विद्युता च ...	११२	१२
डिम्बाहवे हतानाञ्च ...	१११	१५
त		
ततः कालवशाच्च ...	१००	८
ततश्चोत्तरपूर्वस्थां ...	१६४	८
ततः पाषाणपृष्ठे तु ...	१४७	१८
ततः सचेलञ्जातस्तु ...	८१	१३
तत्पृष्ठे प्रस्तरेद्दर्भान् ...	१६४	१२
तत्र दद्यात् सुवर्णञ्च ...	२८	७
तत्रोत्तानं निपात्येनम् ...	१३२	१७
तथैव दीपदानेन ...	१२८	८
तदलाभात् पलांशोल्लैः ...	१४२	१४
तदर्द्धदग्धकाष्ठानि ...	१४३	८
तदा तद्दुःखिंश्चक्रेन्तु ...	१४३	१०

ग

	पृ:	प०
तदा ज्ञातः सचेलन्तु	८१	११
तद्वन्धुवर्गस्त्वैकेन	५०	१६
तद्वत्गृहीतदीप्तस्य	१०७	१४
तस्य त्रिरात्रमाशौचम्	११७	१
तस्य पिण्डान् दशैवैतान्	१७३	१२
तस्य ज्ञानाद्भवेच्छुद्धिः	८१	८
तस्मान्निधेयमाकाशे	१६२	५
तावच्च दक्षिणायैश्च	१३७	७
तिलमिस्रान् प्रदद्याच्चि	२०८	१७
तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः	१६४	१४
तिलान् ददत पानीयम्	१६०	१७
तीर्थस्थावाहनं कृत्वा	१२८	५
तेनाभ्यज्य गुरुन् ज्ञाप्य	१२८	३
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च	२०८	११
तैलाभ्यङ्गो बान्धवानाम्	१६०	११
तैलोत्थजिने चैव	३०	१६
तोयपूर्णं घटञ्चैमम्	२०५	५
तोयार्थन्तु ततो गच्छेत्	१६६	५
त्रयाणामाश्रमाणाञ्च	१७६	१५
त्रिरात्रमसपिण्डेषु	०७८	१६
त्रिरात्रं प्राङ्पुराचार्याः	७६	८

	पृ:	प०
त्रिरात्रं खञ्जूमरणे	७८	१
त्रिरात्रेण विद्यधेत्तु	५	१७
त्रींस्तु दद्यात्तृतीयेऽङ्गि	१७१	१
त्रेताधर्मीपरोधार्थम्	२६	८
त्रयहायीचे प्रदातव्यः	१६५	४
द		
दक्षिणेन मृतं शूद्रम्	११८	८
दग्धा श्वन्ततस्त्वैवम्	१४५	४
दत्ता नारी पितुर्गोहे	५०	१४
दशमेऽहनि शूद्रस्य	१३	३
दशाहात्तु परं सम्यक्	३१	२१
दशाहेन द्विजः शुच्येत्	८८	१४
दशाहेन श्वस्यर्षे	८८	१२
दशाहेन सपिण्डीस्तु	७४	३
दशाहं प्राङ्गुराश्रीचम्	८	८
दशाहं श्रावमाश्रीचम्	३	१७
दातव्योऽनुदिनं पिण्डः	१५८	८
दानं प्रतिग्रही. होमः	२६	१७
दाने विवाहे यज्ञे च	१०२	१६
दासंज्जेवासिभृतकाः	{ ३ ६०	{ १० १३

	पृ:	प०
दास्यो दासाश्च यत्किञ्चित्	११०	१६
दाहयित्वा तु मूषेण .	८०	१३
दिवसे दिवसे पिच्छः	१६५	२
दोषितेष्वभिषिक्तेषु	१०४	३
दुर्बलं स्नापयित्वा तु ...	१३२	५
दुर्मिच्छे राष्ट्रसम्पाते	११६	४
दुष्कित्स्वैर्महारोगैः ...	११८	१
	२१०	१८
दुहिता पुत्रवत्कुर्व्यात् ...	१७३	१८
दृष्ट्वा सुविह्वलं ह्येतम् ...	१२८	१०
देयसु दशमः पिच्छः ...	१६५	१४
देयाः प्रहाराः सप्तैव ...	१४३	१६
देये पितृणां आद्ये तु ...	२७	१३
देवाश्च पितॄश्चैव	२८	५
देवाद्याग्निमुखाः सर्वे	१२८	१३
देशधर्मप्रमाणत्वात्	५५	१८
	२०५	११
देशधर्मान् पुरस्तात्	१६५	१३
देशान्तरगतं श्रुत्वा	३२	१५
देहे पितृषु तिष्ठन्तु	१०८	१
दैवे भये समुत्पन्ने	१११	६

	पृ:	प०
हारदेशे प्रदातव्यः ...	१६८	७
द्विजन्मनामयङ्गात्; ...	४६	१७
न		
न कदाचित् सगीत्राय ...	१७६	८
नम्रदेहं दहेन्नैव ...	१४५	२
न ग्रामाभिसुखं प्रेतम् ...	११८	१६
न जायायाः पतिर्दद्यात् ...	१७६	२
न त्यजेत्सूतके कर्षं ...	१०७	२
न पुत्रस्य पिता दद्यात् ...	१७५	८
न वर्षयेदघाहानि ...	{ ७ २५	{ ५ १३
नवमे दशमे मासि ...	७१	१४
नवत्राहं दशाहानि ...	१७२	२
न विप्रं स्वेषु तिष्ठन्तु ...	१२०	२
न स्थूयैरिमाम्भन्ये ...	१२	१३
न स्वघातं प्रयुञ्जीत ...	१७०	८
नागानां विप्रियं कुर्वन् ...	२०४	३
नातो विशिष्टं यस्यामि ...	६४	१४
नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या ...	१२२	३
नानाजातिषु पारक्ये ...	५८	१५
नामगौत्रघंस्तत्र ...	२०८	१

	पृ:	प०
नारायणबलिः कार्यः	२०७	१६
नारायणं समुद्दिश्य	२१८	१
नावेक्षितव्यः क्रव्यादः	१४३	१८
नाशौचं प्रसवस्यास्ति	३३	१६
नाशौचं सूतके पुंसः	१६	८
नास्यः कार्थीऽग्निसंस्कारः	१२२	१
निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु	१३७	१४
नित्यानि चैव कर्माणि	८	१०
निमन्त्रयेद्दि विप्रान् वै	२०८	३
निमन्त्रितेषु विप्रेषु ...	१०७	१८
निवृत्तचूडके विप्रे ...	४७	५
निवृत्तचूडाकरणे ...	३८	१४
निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ	१०७	१६
निरन्वये क्षपिण्डे तु	१७६	१३
निर्दग्धं ज्ञातिमरणम्	३२	८
निःशेषसु न दग्धव्यः	१४३	१४
नैष्ठिकानां वनस्थानाम्	११४	१२
पक्षिणी योनिसम्बन्धे	७८	८
पञ्चधा सम्भृतः कायः	१६२	८
पञ्चमेऽहनि विद्येयः	१२	१८

	पृ:	प०
पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट्	१६५	८
पतितस्य तु कारुण्यात्	२०५	१
पतितानां न दाहः स्यात्	{ ११४ २०४	१४ १५
परकीयेण वस्त्रेण ...	१३७	८
परतःपरतः शुद्धिः ...	६४	१८
परदारानुरक्ताश्च	२०४	५
परपूज्यासु भार्याषु ...	७८	१२
पश्चाच्च निनयेत्यण्डम्	१७२	८
पश्चादग्निं समारोप्य	१३७	११
पश्चाच्छृतस्य देहसु ...	१४३	१२
पाण्डिग्रहणिका मन्त्रा	५२	१६
पादयोरथवा प्राचीम्	१३२	१८
पाषण्डमाश्रिताः स्तेनाः	२०२	१३
पिण्डयज्ञाहता देयम्	१६१	३
पिण्डः शुद्ध्यै दातव्यः	१७१	१६
पितर्यपि सृते नेषाम्	१०७	४
पिता पितामहश्चैव	८८	१७
पितामहो द्वितीयसु	१००	१४
पितुर्वरस्य च ततः	५१	१
पित्वा दत्ता तु याऽन्यस्मै	५१	३

	पृ:	प०
पुत्रेषु विद्यमानेषु ...	१०३	१०
पुत्रो भ्राता पिता वापि ...	१७५	२
पुनश्चेदुपलभ्येरन् ...	१४२	५
पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च ...	२८	१८
पुरुषो मृत्युकाले तु ...	१२८	१८
पूरयित्वावटं पङ्कम् ...	१८३	१२
पृथिव्यां यानि तीर्थानि ...	२२८	१
पैठकान्स्वप्रसूतायाम् ...	५१	८
प्रक्षिप्य मृत्यवे भाण्डे ...	१८८	१
प्रथमं विष्णवे दद्यात् ...	२०८	१३
प्रथमे दिवसे देयाः ...	१७०	२०
प्रथमेऽङ्कि तृतीये वा	{ १६० १८६	{ ४ ८
प्रथमेऽहनि यो दद्यात्	{ १६५ १७२	{ ४ ११
प्रमादादपि निःशङ्कः	२०३	१६
प्रविष्टाश्च समङ्गोभिः	१५६	४
प्रयागवटश्रावणायात्	११८	५
प्रपिताराहसंज्ञश्च	१००	१२
प्रवेशनदादिकां कर्मैः	१५४	६
प्राक्संस्काराभिरातं स्यात् ...	३८	१७

	पृ:	प०
प्रायश्चित्तं न कुर्ध्याद्यः	१४०	८
प्रीत्यप्रीतिविभेदांश्च	१२६	१५
प्रेतपिण्डं बहिर्हृद्यात्	१६८	२
प्रेतस्पर्शनसंस्कारैः	१२१	१०
प्रेतस्यास्थीनि गृह्णाति	१८७	१७
प्रेतान्नमसपिण्डस्य	८४	१३
प्रेताय पिण्डदानन्तु	१६२	१
प्रेतीभूतं द्विजं विप्रः	८६	१७
प्रेतीभूतन्तु यः शूद्रम्	८७	८
प्रेतीभूतस्य सततम्	१६८	३८
प्रेते राजनि सन्धोतिः	७६	१२
फ		
फलमूलगुडुचीर-	१६४	१६
फलमूलैश्च पयसा	१६८	५
फलानि पुष्पैश्चाकञ्च	३१	१५
व		
वान्धवेषु च विप्रस्य	५५	१६
बालस्वन्तं देशाहे तु	४१	८
बाले देशान्तरस्थे च	३३	१०
बाहुभ्याम्न शतं दद्यात्	१४१	१४

	पृ:	प०
द्वयः शीघ्रकृतैर्लुप्तः	११६	१६
ब्रह्मचरविशाम् ...	८४	२१
ब्रह्मचर्यं क्षिती वासः	१५८	१५
ब्रह्मचारिणि भूपे च	१०६	१६
ब्रह्मचारी गृहे यत्र	८	१
ब्रह्मदण्डहता ये च	२०४	१३
ब्राह्मणस्वन्यवर्णानाम्	१७७	१०
ब्राह्मणार्थे विपन्नानाम्	११२	४
ब्राह्मणी-क्षत्रिया-वैश्या	१८	१६
ब्राह्मणेनानुगन्तव्यः	८७	२
ब्राह्मणैरपि जातानाम्	१०१	७
ब्राह्मणे दशपिण्डाः स्युः	१७१	१०
ब्राह्मणो न दहेच्छूद्रम्	८१	२

भ

भद्रावकाशां गण्डक्याम्	१२८	८
भागिनियसुतानाञ्च	१७७	७
भार्यापिण्डं पतिर्दद्यात्	१७५	१७
भूमैराच्छादनार्थन्तु	१८८	८
भूमौ पिण्डप्रदानञ्च	१६३	१०
आतुर्भाता स्रयश्चक्रौ	१७६	१८

म०

	पृ०	प०
मगा भूमौ निखल्यन्ते	१२६	३
मञ्जावनस्पतिं गत्वा	१२८	१
मङ्गलेनैव दातव्यम्	१२८	१२
मरणादेव कर्त्तव्यम्	१३१	७
मरणोत्पत्तियोगे तु	{ ६१	१७
	{ ६३	२
महापातकसंयुक्तः	१४०	७
मातापित्रोरुपासीने	१०४	१४
मातामहानां दौष्टिचाः-	१७७	३
मातामहानां मरणे	७८	६
मातुःकुलं पितृकुलम्	१८०	१८
मातृष्वस्य-मातुलयोः	८१	५
मातुर्मातुःस्वसुःपुत्राः	८२	२
मानुष्ये कदलीस्तम्भे	१५२	४
मुषलेन सह न्युजम्	१३३	१
मृतकस्यान्तरे वाय	६६	३
मृतके मृतकश्चेत्स्यात्	६२	२
मृतस्य बान्धवैः सार्धम्-	८४	८
मृतस्य यमवदस्त्रीभि	८१	७
मृतायां वा प्रसृतायाम	५१	५

	पृ:	प०
सृतं द्विजं न शूद्रेण	... १२०	१४
सृतं सङ्कीर्णं मनसा	... २०८	१५
सृत्पात्रपुटके कृत्वा	... १८३	१०
सृत्यं समधिगच्छेत्तु	... ४८	४
सृष्टयं भाण्डमादाय	... १६५	६
स्त्रियते यत्र तत्र स्यात्	... ४६	१६
स्त्रियमाणो बहिर्नेयः	... १२६	१
य		
यजमाने चितारुढे	... १३५	२०
यज्ञे विवाहकाले च	... ११४	६
यत्र त्रिरात्रं विप्राणाम्	... ४७	१८
यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च	... १५३	११
यथेदं श्रावमाशौचम्	... १५	१४
यदा कश्चित्तदोच्छिष्टः	... १०८	१०
यदि कर्त्ता न विद्येत	... १८५	२०
यदि पत्न्यां प्रसूतायाम्	... १७	११
यदि स्यात्सूतके स्त्रुतिः	... ६३	२
यद्यन्नमन्ति तेषान्तु	... } ८२	१८
	... } ८३	८
यद्यप्यज्ञतचूडोऽपि	... ४५	७

	पृ:	प०
यद्येकजाता बहवः ...	{ ८८ १८०	१६ १
यमस्कृतां तथा गायाम् ...	१२३	१८
यस्तेषामन्नमश्नाति ...	८३	२०
यस्मात्प्रेतपुरं प्रेतः ...	१६२	३
यस्मिन् देशे जलं नास्ति ...	१२६	१८
यस्मिन्नवे पुराणे वा ...	१७२	४
यस्तैः सहासनं कुर्यात् ...	८४	८
यस्तैः सहासपिण्डोऽपि ...	८४	२
यस्य यस्य तु वर्णस्य ...	१८७	७
यस्यानयति शूद्रोऽग्निम् ...	१२०	१८
यावत्तदन्नमश्नाति ...	८४	१८
यावदशीचं तावत् ...	१६३	६
यावदस्थि मनुष्यस्य ...	१८१	११
योऽसवर्णन्तु मूल्यान ...	८०	५
योनिश्चातिद्विजैश्चिष्टम् ...	२	०११
र		
रजस्युपरते साध्वी ...	६८	८
राजानं ऋष्टसर्वस्वम् ...	१२१	१५
राजन्धैर्विश्वावप्येवंम् ...	५६	११

	पृ:	प०
राज्ञाञ्च सूतकं गार्क्षि ...	१०४	१
राज्ञां पुरोहितोऽमात्यः ...	१०४	१२
राज्ञे द्वादश देयास्तु ...	१४८	०१
राज्ञो माहात्मिके स्थाने ...	११०	१८
रात्रयो मासतुल्याः स्युः ...	६८	१५
राशिभिर्मासतुल्याभिः ...	६८	३

ल

लवणे मधुमांसे च ...	३०	१३
लवणं मधुमांसञ्च ...	३१	५
लेपभाजश्चतुर्थाद्याः ...	८८	१२

व

वर्णानामागुपूर्वेषु ...	५४	३
वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा ...	७३	४
वाक्प्रदाने कृते तत्र ...	५०	२१
वानप्रस्थस्य चान्यत्र ...	१०८	३
वामाङ्गुष्ठप्रवाहेन ...	१४८	५
वासीयुगं नवं शक्यम् ...	१८७	१४
विगतन्तु विदेशस्यम् ...	१२	५
विघ्नान्ते भोक्तुरेव स्यात् ...	१०८	८

	पृ:	प०
विदेशमरणोऽस्वीनि ...	१४०	३
विप्रः शुभ्यत्यपःसृष्ट्वा ...	१८४	१५
विप्रे न्यूनं त्रिभिर्वर्षैः ...	४७	३
विभक्तार्थाः प्रकुल्यास्तु ...	१०१	५
विवाहयज्ञयोर्मध्ये ...	१०६	१
विष्णुं समर्चयेद्देवम् ...	२०८	१५
विषोऽन्धनशस्त्रेण ...	२०३	८
वृथासङ्करजाताश्च ...	२०३	२
वेष्टितव्यसथा यत्रात् ...	१४२	१६
वेदार्थविदधीयानः ...	८	६०
व्यसनासक्तचित्तस्य ...	१४	११
व्याधितस्य कदर्थस्य ...	१४	८
व्यापादयेदथात्मानं ...	} ११३	१५
		११४
व्रतचूडद्विजानान्तु ...	३७	१६
• श		
शमयेदुभयं वाऽग्निः ...	१४०	११
शमीपलाशशंखाभ्याम् ...	१८३	८
शय्यासनोपभोगश्च ...	१५८	६
शालिनां शक्तुभिर्वापि ...	१६८	८

	पृ:	प०
शास्त्राशीचन्तु सर्वेष्वम्	१६	१७
शिल्पिनश्चिकाराव्याः	११०	१४
शचीनिधनांशान्यान्	१२	११
शचीभूतेन दातव्यम्	२७	१५
	४	१३
शब्देहिप्रो दशाहेनं	८	११
	५४	१३
शशा भर्तुषतुर्थेऽङ्गि	७०	१६
शष्कं तं जाङ्गवीतोये	१२६	७
शङ्ख त्रिंशता शक्तिः	८	१४
शुद्धाणां मासिकं कार्यम्	१०	२०
शुद्धो विंशतिरात्रेण	११	१५
शुद्धे त्रिवर्षान्यूनं च	४७	७
शुद्ध-विट्-क्षत्रियाणान्तु	५८	५
शुद्धा वैश्य क्षत्रियास्तु	५६	३
शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्याल	२०४	१
शेषं लब्धार्द्धदग्धेन	१३६	१
शोचमानास्तु सस्त्रेहाः	१५२	१६
शोचीशोचं प्रकुर्वीरन्	१२	२
श्लशानभूमिं नेतव्यः	१२६	८
श्राद्धन्तु मातापितृभिः	१७६	११

	पृ:	प०
श्रीत्रिये तूपसम्भवे	७६	१०
श्लेषान्धुर्बान्धवैर्मुक्तम्	१५२	१३
घ		
घड्रावश्च त्रिरात्रं स्यात्	५७	१६
घड्राव-द्वादशाहश्च	५८	३
घड्पूर्वान्तमतीतो यः	४७	८
घण्टासाभ्यन्तरं यावत्	७१	५
घण्टेऽङ्गि रात्रियागन्तु	२८	१३
घटः पौत्रः सप्तमस्तु	१०१	१
च		
चक्रत् प्रसिञ्चन्त्युदकम्	१५१	६
चगोत्रजेर्गृहीत्वा तु	१३०	१७
चचेलञ्जानमन्येषाम्	८१	१५
चजातिमसपिण्डश्च	८०	८
चत्रिणी व्रतिनस्तावत्	११४	४
चद्यःशौचं भवेत्तत्र	५०	१८
चद्यःशौचं सपिण्डानाम्	४४	८
चद्यःशौचेऽपि दातव्याः	१६५	३
चन्ध्यां पञ्चमहायुग्मान्	६-२२	७-३
चपवित्रैस्त्रिलैर्मिश्राम्	१६४	१०

	पृ:	प०
सपिण्डता तु कर्णनाम्	८८	१०
सपिण्डता तु पुत्रेषु	{ ८६ ८८	{ १-१३ १५
सपिण्डाश्च सजातीयाः	१८८	१
सप्तमाहशमाहाऽधो	१५१	२
सत्राचारिण्येकाहम्	७६	१४
सम्पूज्य द्विजदान्प्रत्यम्	१८८	१२
समानं लघु चाशौचम्	६१	१३
समानाशौचं प्रथमे	६५	१२
सलानोदकानां त्रयहः	८१	१५
समाप्य दशमं पिण्डम्	१८७	८
सर्पविप्रहतानाश्च	२०७	१४
सर्वे गोचमसंस्मरन्	४२	११
सर्वे क्षयान्ता निचयाः	१५२	११
सर्वे तूत्तमवर्णानाम्	५६	१३
सर्वेषां गाङ्गेन जलेन	१८०	१३
सर्वे वर्णाः सजातीयम्	८०	७
सर्वेषां स्यादहीरात्रम्	८१	५
सर्वेषामिव वर्णानाम्	१००	६
सर्वेषां श्रावमाशौचम्	१५	१६
संयोगोऽभिमतो वेषाम्	१५३	८

	पृ:	प०
साक्षात्कारिणी नाम	१५०	१०
सुषोभंशमोच्यैश्च	१५७	१०
सुवर्णं वा हिरण्यं वा	१२८	६
सूतकान्ताद्वितीयेऽङ्गि	१८८	१०
सूतके कर्मणां त्यागः	{ ६ २२	१६ १०
सूतके च प्रवासे च	२२	१६
सूतके तु मुखं दृष्ट्वा	१८	१२
सूतके च कुलस्याजम्	२६	७
सूतके तु सपिण्डानाम्	१८	७०
सूतके सूतिकावर्जम्	१८	४
सूतिकावासनिलयाः	२८	११
सूतिका सर्ववर्णानाम्	२०	१४
सूपकारेण यत्कर्म	११०	१२
स्त्रीणामसंस्कृतान्तु	{ ४८ ५३	३ ७
स्त्रीणान्तु मतितो गर्भः	७३	२
ज्ञात्वा त्रिरात्रं कुर्वन्ति	१८६	१४
ज्ञानान्तं पूर्ववत् ज्ञात्वा	१८३	६
स्वजातिविहितैर्द्रव्यैः	१८६	१८
स्वजातेर्दिवसेनैव	८४	६

	पृः	प०
सशिल्पमिच्छन्नाहर्तुम् ...	३	१४
स्वामिगोत्रं परित्यज्य ...	५१	७
हविष्यव्यञ्जनेनैव ...	२०८	११
हिरण्यशकलान्यस्य ..	१३३	८
हुतायां सायमाहुत्याम् ..	१३२	३
होमस्तत्र तु कर्त्तव्यः ..	३१	१८

शुद्धिपत्रम् ।

घः	पं	अशुद्धम्	शुद्धम्
४६	१७	द्विजन्मानाम्	द्विजन्मानाम्
५२	४	गृह्णामि	गृह्णामि
६१	५	जन्म	जन्म
७३	५	खणित्वा	खणित्वा
७५	१८	शुश्रूषकत्वात्	शुश्रूषकत्वात्
८१	५	मातृस्वसृ-श्चन्नु	मातृस्वसृ-श्चन्नु
८८	२	वैश्वस्य	वैश्वस्य
९१	५	शवासु	शवासु
९१	१६	-जन्मानाम्	-जन्मानाम्
९४	५	क्षालयेन्	क्षालयेन्
९८	८	एवं	एवं
१०६	१०	ग्रहीतुः	ग्रहीतुः
१०८	६	-ग्रहीतोः	-ग्रहीतोः
१२३	१३	जनेति	जनेति
{ १२४	{ १८	तुष्णीं	तुष्णीं
{ १२५	{ ८		
{ १२६	{ २	सृक्षयानि	सृक्षयानि
{ १२७	{ ५		

[२]

पृ:	पं	अष्टमम्	अष्टमम्
{ १३८	११ }	शुद्धयात्	शुद्धयात्
{ १३८	१२ }		
१४०	२१	तृष्णीं गन्ध्यादि	तृष्णीं गन्ध्यादि
१४०	५	पार्ष्णीणि	पार्ष्णीनि

ॐ गणेशाय नमः ।

हारलता ।

ॐ नमो विष्णवे ।

प्रथम्य पुण्डरीकाक्षं पूर्वार्चार्थप्रवर्तिता^१ ।
व्याख्या मन्वादिशास्त्राणां समालोच्य विविच्यते ॥
विशुद्धिरनिरुद्धेन स्वबोधविभवावधि ।
बोधार्थमस्यनुद्दीनां^२ प्रवृद्दीनाञ्च तुष्टये ॥

अनुः—

“दन्तजातेऽनुजाते च क्तचूङ्गे च संस्थिते ।

अणुदा बान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते ॥

जातदन्तादनु पञ्चाज्जातोऽनुजातोऽजातदन्त इत्यर्थः । क्त-
चूङ्गे चेति चकारात् क्ततोपनयने^३ च, संस्थिते सृते । अणु^४ मरणा-
शीचस्य पृथग्रहणात् सूतके चेति जननाशीचपरम्^५ ।

यच्च तु मरणाशीचग्रहणं पृथक् नास्ति यथा—“सूतके
कर्कशां त्वागः” सूतके च प्रवासे चेति—तत्रोभयाशीचग्रहणम् ।

(१) च प्रवर्तिता ।

(२) च बोधार्थां प्रवृद्दीनाञ्च ।

(३) च इमे जाते । न जातरन्ने ।

(४) च अक्ततोपनयने च ।

(५) च तल ।

(६) न जननाशीचार्थं ।

**यतो विदेशसूतस्य सन्निरेखामलाभः पलाशपत्रकृतपुरक-
दाहानन्तरं "ततः प्रकृति सूतकम्" इति छन्दोगपरिशिष्टकृता
केवलमरशाशीचे सूतकपदं प्रयुक्तम् ।**

वाक्यवाः सर्वे इति सर्वप्रवृत्त्यात्^१ न केवलं सपिष्ठानामिवा-
शीचं^२ किन्तु समानोदक-सगोत्र-माह्वन्सु-पिष्टवन्सुप्रकृतौनामपि ।

एवञ्च सति यथाकथञ्चिद्व्यन्धेनाप्यशीचविधानात् अध्या-
पनाध्ययनसहवासान्निभिरप्यशीचं सूचितम् ।

अतएवाह देवकः—

जनने मरचे निष्कमाद्युचमनुवावति ।

'सपिष्ठान् माह्वन्सूचं यत्र ज्ञापनं गच्छतः ॥

योनि-ज्ञाति-द्विजेष्विष्टमाद्युचं सहवासिषु ।

भर्तृगुणैरशीचं स्वात् सत्युप्रसवकारणम् ॥

कारणाद्गच्छति प्रैथं तदाद्युचं न तान् व्रजेत् ॥

अत्र माह्वन्सु-योनिद्विज-सहवासि-गुरुषु मरशाशीचमनु-
सम्बन्धनीयं^३ योग्यत्वात् सत्युप्रसवकारणमशीचं प्रैथं गच्छतीति
सम्बन्धः ।

यत्र ज्ञापनेति देशान्तरगतानामप्यशीचं दर्शयति,^४ योनि-

(१) क सर्वप्रवृत्त्यात् ।

(२) क न सपिष्ठानामिवाशीचं । १०० ।

(३) क अपि तान् माह्वन्सूचं । क -कृतवन्सूचं ।

(४) क न -सम्बन्धीचं ।

(५) क न -ज्जाति ।

आकिद्विभित्त्वा च द्विवचनः प्रसक्तमभिसम्बन्धिनी यौनिहिजा
कीनिहम्बन्धिनीः^१ पिहसखेय-माहसखेय-भागिनेयादयः । ज्ञाति-
हिजाः समानोदकाः सगोत्राश्च । अर्त्तुगुर्वोरिति अर्त्तुसम्बन्धग्रौचं
प्रेष्याणां गुहसम्बन्धग्रौचं शिष्याणाम् ।

प्रेष्याणां अर्त्तुसम्बन्धग्रौचे विशेषमाह—कारणात् गच्छति
प्रेष्यमिति कारणादेकत्र वासात्, तदाशुच्यमिति प्रेष्यसम्बन्धग्रौचं
अर्त्तुगामि न भवतीति ।

^२[प्रेष्याणां] सहवासादग्रौचं भवतीति स्पष्टमाह—

सहसतिः—

दासान्तेवासि^३कृतकाः शिष्यासैकत्रवासिनः ।

स्नामितुष्येन ग्रीचेन शुध्यन्ति शृतसूतके ॥

अन्तीवासी च नारदेन व्याख्यातः—

तथाच नारदः—

स्वशिल्पमिच्छन्नाहंर्त्तुं बान्धवानामनुग्रया ।

आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम् ॥ इत्यादि ॥

अनुः—

दशार्हं श्रावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

^४भा.वा सप्तयनादस्यां चार्हमेकाहमेव वा ॥

(१) च यौनिहम्बन्धाः ।

(२) न इत्येके [ ] चिह्नितवचनं नास्ति ।

(३) न इत्येके—शृतकाः ।

(४) अहमस्येति—आचार्यम् ।

आशीचमिति अशुचिग्रन्थत् प्रावणत्वये वैकल्पिकीभवेत्
 ह्यत्र आशीचम् [मध्यपदह्यत्र आशीचम्, आदिपदभाष्ये
 आशुचम्] । अस्त्रिसञ्चयनादेति चतुरहोपलक्षणम् ।

यद्यपि—

अपरिच्युस्तृतीये वा अस्यां सञ्चयनं भवेत् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टकृतोक्तम् । तथाप्यत्र “चतुर्थे दिवसे अस्त्रि-
 सञ्चयनं कुर्यात् इति विष्णुक्तं ग्राह्यम् ।

सञ्चयनं चतुर्थ्यामयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इत्यादि कात्यायनोक्तचतुरहोपलक्षणम् ।

अहमेकाहमेव वा इत्यत्र मशुवचने उत्तरोत्तरलघुकालो-
 पदेशात् आ वा सञ्चयनादिति त्र्यह्यधिककालप्रतीतेर्ब्राह्मण-
 विषयश्चेदम् ।

मध्येद्दिप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

इत्यादिमशुवचनेनैव ब्राह्मणविषयत्वोपसंहारात् । तेनात्र क्षत्रिया-
 यस्त्रिसञ्चयनकालो न गृह्यते ।

अत्र श्रैतश्मार्त्ताग्निमतोऽहरहःप्रवृत्तमन्त्रब्राह्मणात्मकवेदा-
 ध्यापकस्यैकाहमशीचं । केवलश्रैताग्निमतः केवलमन्त्रब्राह्मणात्मक-
 वेदाध्यापकस्यैव त्र्यहः । श्मार्त्ताग्निमतोऽहरहर्मन्त्रमात्रपाठ-

(१) अशुचिग्रन्थे [१] अशुचिग्रन्थः पठितः ।

(२) अ न चतुरहो मोक्षः ।

(३) अ श्रैताग्निमतः ।

वेदाध्यापनयुक्तस्यापि अथ एव । केवलस्मार्त्तान्मिमतत्तुरहः ।
 श्रौतस्मार्त्तान्मिवेदाध्यापनरहितस्य दद्यात् ।

यदाह दृषः—

एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्वेषोऽग्निवेदसमन्वितः ।

हीने हीनतरे चैव ब्रह्मचतुरहस्तया ॥

श्रौतान्मिवेदाध्यापनयोरिकगुणरहितो हीनः, गुणद्वयरहितो
 हीनतरः ।

यच्च पराशरवचनं—

एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्वेत् योऽग्नि-वेदसमन्वितः ।

ब्रह्मात् केवलवेदसु निर्गुणो दग्भिर्दिनैः ॥

इत्यथ केवलवेदग्रहणं केवलश्रौतान्मिमपि स्पृह्णाति तुल्य-
 न्यायात् । निर्गुणो दग्भिर्दिनैरित्यथ स्मार्त्तान्म्यहरहःप्रवृत्त-
 मन्ममात्रवेदाध्यापनगुणयोगाभावेऽपि बोद्धव्यः । श्रौतान्मि-
 वेदाध्यापनगुणमात्राभावपरत्वे मनु-दशोक्तचतुरहर्बृहस्पत्युक्त-
 पञ्चाहपञ्चयोर्निर्विषयत्वापत्तेः ।

तथाच बृहस्पतिः—

त्रिरात्रेषु विष्टुष्येत्तु विप्रो वेदान्मिसंयुतः ।

पञ्चाहेनाग्निहीनसु दद्याद्दो ब्राह्मणमुवः ॥

अहरहर्मन्ममात्रवेदाध्यापनयुक्तस्य स्मार्त्तान्मिनाऽपि रहितस्य
 पञ्चाहः । ब्राह्मणमुवसाङ्गिरसोक्तः ।

(१) क शुध्वेदग्निवेद- ।

(२) अ न बृहस्पतिवे— आबलात् ।

। यथाऽपिः—

गर्भाधानादिसंस्कारैर्युक्तं नियमव्रतैः ।

नाध्यापयति नाधीति स ज्ञेयो ब्राह्मणमुपः ॥

नियमव्रतैरिति ब्राह्मणिकानामसंख्यैकादशुपपन्नैरादिभिः ।

अथश्रीगोचसहोचो होमाध्यापनार्थं एव ।

न तु

संख्यां पञ्चमहायज्ञं नैत्थिकं स्मृतिकर्म च ।

तत्राप्ये हापयेत्तेषां दद्याद्दाने पुनःश्रित्वा ॥

उभयत्र दद्याद्दानं सुखस्वार्थं न शुभ्यते ।

दानं प्रतिशहो होमः साध्यायश्च निवर्त्तते ॥

इति आवाह—वसवचनान्यां प्रतिविधानां संख्या-पञ्च-
महायज्ञ-स्मृतिकर्मणश्च मार्ष्यं-वसवमाध्याय-तर्पणाद्युपेतप्रधान-
क्रियाख्यसामानाधिकरन्तिकस्मृतिकर्म-सुखावभोजन-दान-प्रतिशह-
काम्यहोम-साध्यायानामप्यनुष्ठानार्थम् । अनेकवचनविरोधात् ।

तथाच ह्यन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः—

सूतके कर्मणां त्वागः संख्यादीनां विधीयते ।

होमः शीलसु-कर्त्तव्यः सुध्यानेनापि वा फलैः ॥

अत्र हि होमश्रीगोचसहोचो न तु संख्यादावित्युक्तम् ।

तथाच पारशरः—

न साध्यावन् अधीयीत् किञ्चानि निवर्त्तेत् वैताववर्त्तन् ।

मित्वाभि सन्धादीनि वेतान् शीते शोमः । कित्तत्त्व
भाषवनीयकुष्ठादुद्गुल्ल संकल्ल ज्ञानान्तरे चन्निमासेन्न क्रिय-
माचत्वात् ।

तथाच मरुरपि—

न वस्येदघाहानि प्रत्सूहेवाग्निषु क्रियाः ।

न च तत् कर्म कुर्व्याथः सनाभ्योऽप्यथचिर्भवेत् ॥

इत्थन्न तल्लभ्येति तच्छब्देनाभ्याधानक्रियादि-दान-होम-
क्रियायानिव सपिच्छानामशौचं दर्शयति ।

तथाच शङ्खलिखितौ—

चग्निहोत्रार्थं ज्ञानोपसर्गनादेव पिता श्रुचिः ।

चग्निहोत्रार्थमिति वदन्तौ क्रियान्तरेऽशौचं दर्शयतः ।

तथाच गीतमः—

सद्यःशौचं राज्ञाञ्च कार्यविरोधात् ब्राह्मणस्य स्वाध्यावा-
निष्ठस्वर्धम् ।

कार्यविरोधादिति ध्वजहारदर्शनविरोधः तत्परिहारार्थ-
मित्यर्थः । तदेवमादिबहुतरवचनवत्सादध्यापनहोमवैशेषाशौचा-
भाष्येऽतु सद्यःशौचमकरणे वक्ष्यामः ।

दानं प्रतिपद्यो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तितः ।

इति देवसवचने शोमः कान्यो होमः, मित्तहोमस्य
एकाहादुत्तरकालकर्मव्यञ्जनेऽत्वंत् । स्वाध्यायश्चाध्ययनम् ।

(1) च इत्यनेन चर्चिक शब्दः - चर्चोचः क्रियान्तरेणपि वक्ष्यामीत्याभासः ।

वैश्वानरः—

न स्वाध्यायमधीयीत् नित्यानि निवर्त्तेरन् वैतानवर्जम् ।

तथाच गौतमः—

मानसमप्यशुचिः ।

अस्वार्थः—अशुचिः—सूतकसूतकाशीचवान् प्रकारान्तरे-
ष्वप्यशुचिर्मानसमप्यध्ययनं न कुर्यात् किमुत वाचनिकमिति ।

तथाच कूर्मपुराणे व्यासः—

दशाहं ब्राह्मराशीर्षं सपिण्डेषु विपश्चितः ।

सूतेषु चाथ जातेषु ब्राह्मणानां द्विजोत्तमाः ॥

नित्यानि चैव कर्माणि काम्यानि च विप्रेषतः ।

न कुर्याद्विहितं किञ्चित् स्वाध्यायं मनसाऽपि च ॥

दशः—

अन्वार्थतो विजानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् ।

सकल्पं सरहस्यञ्च क्रियावाञ्छेच्च सूतकम् ॥

अस्य भूति ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानपद्धतिर्यास्त वाराह-वीधा-
यनीयाद्याः । अङ्गैरित्यनेन सिद्धेः पृथक्कल्पग्रहणं अल्पस्य सम्बन्ध-
ज्ञानार्थं, रहस्यमुपनिषत् क्रियावागिति अग्निहोत्रादिक्रियावान्
न सूतकमिति एकाहमप्यशीर्षं नास्तीत्यर्थः ।

पराम्बरः—

अन्वयो यत्र-अयस्ते वेदो वा यत्र पठ्यते ।

सततं वैश्वदेवञ्च नाशीर्षं सूतसूतके ॥

ब्रह्मचारी गृहे यत्र ज्यते च पुताग्रमः ।

सम्पन्नविनिहतानां नागौषं सतसूतके ॥

वेदो वेति वागब्दः समुच्चयार्थः । सततमिति प्रत्येकं सम्ब-
ध्यते । सम्पन्नः सूतिकास्त्रार्थः ।

तथा कुर्वाणपुराणे—

वेदार्थविदधीयानो योऽग्निमान् वृत्तिकर्षितः ।

सद्यःशौचं भवेत्तस्य सर्व्यावस्थासु सर्व्वदा ॥

अधीयानो वेदाध्ययनं कुर्वाणः । वृत्तिकर्षितः उच्छ-
श्रित्वादिलघुवृत्तिस्यः ।

मनुः—

शुद्धेहिमो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्वः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥

देवसः—

शूद्रस्य त्रिंशता शुद्धिर्विंशत्या दिवसैर्विशः ।

राजः पञ्चदशाहेन दशभिर्नाह्वणस्य तु ॥

आशुच्यं दशरात्रन्तु सर्व्वत्राप्यपरे विदुः ।

निधनेऽप्रसवे चैवं पश्यन्तः कर्वाणः क्षयम् ॥

नित्य-नैमित्तिकस्त्रकर्मावृत्तानार्थं वेदान्निसंयोगरहितयो-
र्धर्षेष्टाचरणशीलयोरत्यन्तनिर्गुणयोः क्षत्रियवैश्ययोः पञ्चदशाह-
विंशत्यहो । अत्यन्तोल्बुङ्गुशान्जुः स्त्रकर्मावृत्तानहानौ मनः-
पीडामनुभवतां क्षत्रिय-विद्-शूद्राणां दशरात्रसशौचम् ।

(1) क इत्यनेन कर्वाणम् ।

अथमप्यग्नौचसहोयः स्वर्गर्थास्तुष्टामार्थं यत्, तन्मूत्रकासा-
वधिनेव तु सर्व्याग्नौचमिच्छतिः । तवाचायमेव हेतुमाह पञ्चमः-
कर्ण्यः अयमिति ।

गीतमः—

शावाग्नीचन्तु दशरात्रमवृत्तिकदीक्षित ब्रह्मचारिणाम् सपि-
च्छानामेवाद्दशरात्रं अत्रियस्य द्वादशरात्रं वैश्वस्य षड्मासं
एकमासं वा शुद्धस्य ।

अस्यार्थः—

ऋत्विग्दीक्षितब्रह्मचारिव्यतिरिक्तानां ब्राह्मणानां सपि-
च्छानां दशरात्रमग्नौचम् । ऋत्विक् यज्ञमध्यस्थो याजनं कुर्वाणो-
दीक्षितः सोमयागेन यजमानो दीक्षणीययागात् परमायज्ञ-
समाप्तेः । सम्यग्धीतवेदस्त्रान्निहोत्रिणः अत्रियस्यैवाद्दशाहं वैश्व-
स्त्राप्येवंविधगुणविशिष्टस्य द्वादशाहम् ।

पराशरः—

अत्रियसु दशाहेन ऋकर्मनिरतः ऋषिः ।

तथैव द्वादशाहेन वैश्वः ऋषिमवाप्नुयात् ॥

अत्रियवैश्वानुक्तगुणावेव । किन्तु अत्रियस्य वेदाहंज्ञानमधिकं
ब्रह्मि तदेवम् ।

मनुः—

शुद्धाणां मासिकं कार्यं वचनं व्यायवर्तिणाम् ।

वैश्ववर्षीयकस्य चिकीर्षिष्ठस्य भोजनम् ॥

न्यायवृत्तिः स्त्रीयमहाभ्युदयवृत्तु-दृढतरस्यधर्मनुपरा तत्परिच
मनसाऽव्याजेन ब्राह्मणशुभार्थ-नमस्कारमन्त्रक-पञ्चमहायज्ञानु-
ष्ठानं अथवाभक्त्यनिवृत्तिर्निषिद्धानां चरणेषु एवम्बिधस्य शुद्धस्य
मनुक्तौ नैव वैश्वसम्बन्धिपञ्चदश्याहेन ऋषिः ।

एवम्बिधस्यैव शुद्धस्य प्रतिमासं वपनं चौरम् अथवा वपनं
पिण्डनिर्व्वापः-अभावस्यान्वाहमिति यावत् । द्विजीविष्टभोजन-
मध्येवंविधस्यैव शुद्धस्य ।

न शुद्धाद्योच्छिष्टं दद्यादिति तु मनुवचनमेवम्बिधशुद्धवृत्ति-
रिक्तशुद्धविषयम् ।

अथमपि चाथीचसङ्घोचो ब्राह्मणशुभार्थ एव न तु 'पञ्च-
महायज्ञानुष्ठानार्थोऽपि पूर्वोक्तन्यायतुल्यत्वात्' ।

यत्तु देवलावचनेन दशराथं शुद्धस्त्रीतां तद्ब्राह्मणस्य परि-
चारकान्तराभावे ।

शतातपः—

शुद्धी विंशतिरात्रेषु शृण्वेत्तु नृतस्तवी ।

इदन्तु पूर्वोक्तशुभानामसम्पूर्णत्वे वीक्ष्यम् ।

पैठीनसिः—

घोडंशाहं क्षत्रियस्य ।

इदद्ब्राह्मणनिर्गुणस्य परमिद्धादिकारित्वे ।

(१) क वैश्वस्यत् ।

(२) क -नार्थमपि पूर्वोक्तेन दृष्टव्यात्वात् ।

अदिपुराणे—

शीवाशीचं प्रकुर्वीरन् शूद्रवर्षसङ्ख्याः ।

शूद्रवदिति मासाशीचवर्षम् । वर्षसङ्ख्या इति अपकष्ट-
चंगोक्तवर्षास्त्रीषु जाताः ।

अङ्गिराः—

चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यः संस्पर्शो ब्राह्मणस्य तु ।

एकादशे त्वन्नशुद्धिर्दानमध्ययनक्रिया' ॥

अत्र ब्राह्मणस्येति, अविशेषोपादानात् त्रैलोक्याहास्य-
शीचिनामपि चतुर्थाह एवाङ्गसर्गोऽवगम्यते ।

तत्र कूर्मपुराणे व्यासः,—

शुचीननिधनांस्वन्धान् शासाम्नी हावयेद्विजान् ।

शुक्लान्नेन फलेर्वापि वैतानं शुद्धयात्तथा ॥

न स्पृशेद्युरिमान्धे न च तेभ्यः समाहरेत् ।

चतुर्थे पञ्चमे वाङ्गि संस्पर्शः कथितो बुधैः ॥

अत्रेमानिति प्रकृतान् वैतानहोमकर्तृन् परावृणति ।
अनिधनानिति होमार्थं प्रवर्त्तयितुमनिर्हिष्टमनुकल्पितं धनं येषां
तान्, 'पञ्चमेऽङ्गीति अत्रियाभिप्रायेण ।

पुनरङ्गिराः,—

पञ्चमेऽहनि विज्ञेयः संस्पर्शः अशियस्य तु ।

सप्तमेऽहनि वैश्वस्य ज्ञेयं संस्पर्शनं बुधैः ॥

(१) क क्रियाः ।

(२) क विज्ञेयं अर्चनं ।

चतुर्यथावद्विः स्यात् द्वादशाहेन नित्यम् ।

अर्धमासेन वैश्वस्य द्वादशाहेन वा पुनः ॥

दशमेऽहनि शुद्धस्य कार्यं संस्मरणं युतैः ।

मासेनैव तु द्विः स्यात् सप्तके सूतके तथा ॥

द्वादशाहेनेति अतिक्रान्तेन द्वादशाहेन त्रयोदशेऽङ्गीत्वर्थः ।

एवमर्धमासेनेत्यत्रापि षोडशेऽङ्गीति बोधव्यम् । वैश्वस्य द्वादशाहेन वेति भोक्तुरन्तान्तराभावे उत्तगुणविशिष्टस्य वैश्वस्य । नित्यम् इति द्वादशाहेकादशाहाश्रीचिनोरपि चतुर्ययोः सर्वाश्रीचक्रासाभावप्रापनार्थम् ।

मासेनैव तु शुद्धस्य इत्यत्रापि एवकारकरणं न्यायवर्तिनोऽपि शुद्धस्य सर्वाश्रीचक्रासो नास्तीति दर्शयति । पञ्चमेऽहनि चतुर्य-
स्त्रेति द्वादशाहेकादशाहाश्रीचिनां चतुर्याणां, सप्तमेऽहनीति पञ्चदशाह-द्वादशाह द्वादशाहाश्रीचिनां वैश्वानाम् ।

सम्बन्धः,—

चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्त्रिसञ्चयनं द्विजैः ।

ततः सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गसर्गो विधीयते ॥

चतुर्थेऽहनि विप्रस्य षष्ठे वै' चतुर्यस्य च ।

अष्टमे दशमे चैव अर्गः स्याद्वैश्वशुद्धयोः ॥

षष्ठेऽहनीति पञ्चदशाह षोडशाहाश्रीचिनोः चतुर्ययोः ।
अष्टमेऽहनीति विंशत्यहाश्रीचिनो वैश्वस्य । अनुपनीत-समानो-
दकापाख्योऽनद्विवापिकादिमंरणे त्वगोचकासभिभागेण स्पृश्यत्वम् ।

अथैतन्मन्त्रोऽपि सर्वानामप्युत्तमैः ।

शुद्धि-विद्यु-प्रा-पिशाची यथाशास्त्रमप्युत्तमैः ॥

एतच्च सर्वैश्च प्राध्यायीषु चतुर्षामपि वर्षानामङ्गस्यार्जकासा
प्रविशिशेषो न श्रूयते । तत्र सर्वत्र शोधयन् ॥

इति,—

अज्ञात्वा वाप्यहुत्वा च मुङ्क्तेऽदत्त्वा च यस्तु वै ।
एवंविधस्य विप्रस्य सूतकं समुदाहृतम् ॥
व्याधितस्य कदर्यस्य ऋषयस्तस्य सर्वदा ।
त्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥
व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।
अज्ञात्यागविहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेत् ॥
न सूतकं कदाचित् स्वात् यावज्जीवन्तु सूतकम् ।

सूतकं समुदाहृतमिति यावज्जीवमिति शेषः । व्याधितस्य
नित्यव्याधिष्ठहीतस्य ।

कदर्यस्य ऋषयमाह देवसः—

आत्मानं धर्मज्ञत्वाच्च पुत्रदारांश्च पीडयन् ।
स्त्रीभाष्यः प्रचिनोत्थर्यान् स कदर्य इति श्रुतः ॥

ऋषयस्तस्यापरिशोधितदैर्घ्यपितृण्यस्य । त्रियाहीन
नित्यनैमित्तिककर्षानुष्ठानरहितस्य' व्यसनासक्तचित्तस्य चू

(*) च त्रियाहनृणविना ।

न सूतकं । यथापि तस्यैव । यथापि तस्यैव ।
 यवज्जीवः सूतकमिति प्रत्युदाहरणतया पुनरुक्तम् ।
 तथा च ब्रह्मपुराणे—

क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
 यथेष्टाचरणस्वाहुर्यावज्जीवमशीचकम् ॥

आदिपुराणे—

अन्यपूर्णा यस्य गेहे भार्या स्यात्तस्य नित्यम् ।
 अशीचं सर्वकार्येषु देहे भवति सर्षदा ।
 दानं प्रतिबन्धः क्षामं सर्वं तस्य भवेद्दृषा ।
 गेह इत्युपादानात् समस्तदृष्टकार्यकारिणी भार्यैर्बन्धः ।

अथ जननाशीचम् ।

मनुः—

यद्येदं श्रावमाशीचं सपिण्डेषु विधीयते ।
 जननेऽप्येवमेव स्याद्विप्राणां शुद्धिमिच्छताम् ॥
 सर्वेषां श्रावमाशीचं मातापित्रोस्तु सूतकम् ।
 सूतकं मातुरेव स्यादुपस्थस्य पिता शुचिः ॥

(1) च नरवानमशीचम् ।

(2) च निपुणा ।

(3) च यथोक्तम् ।

(4) च न श्रावमाशीचं यद्येदमित्यादिपरचर्चनं प्रतिबन्धम् ।

अथ निमित्तम् । अथ मातापितृभ्याम् । सपिच्छानामस्य-
 त्तम् । विशेषमाह । अथ मातापितृभ्याम् ।

अथार्थः—

अथ निमित्तमस्यत्वं सर्वेषां सपिच्छानामपि जन-
 निमित्तमस्यत्वं पुनर्मातापितृभ्याम् तत्रापि विशेषमाह—सूतकं
 मातुरेव आहति । जननिमित्तमस्यत्वं दयरात्रं मातुरेव
 पिता तु ज्ञातः स्यस्यो भवति ।

अत्रापि विशेषमाहाङ्गिराः—

मातृश्रीं सूतके पुंसः सपिच्छानां कथञ्चन ।

मातापितृश्रीं ज्ञात् सूतकं मातुरेव वा ॥

अथार्थः—

पुंसः सूतके पुंजातीयापत्न्योत्पत्तौ मातापितृश्रीं-
 मस्यत्वंलक्षणं सपिच्छानाम् नास्यत्वरूपम् । सूतकं मातुरेव
 वेति वाकारो व्यवस्थितविकल्पः स्त्रीजनविषयः । एतदुक्तं भवति
 कन्योत्पत्तौ पितुरस्यत्वं नास्तीति ।

उच्यते—

माताश्रीं सर्वेषां सूतकं मातुरेव च ।

ज्ञात्रं पिता प्रकुर्वीत ह्युत्तयो न सचेत्तनः ॥

सूतकं मातुरेव चेति पुंसः प्रसने स्त्रीप्रसवे च व्यवस्थितमेव
 दशाहं मातुरस्यत्वं ।

पिता पुनर्यायन् पुत्रं ब्रह्मि ज्ञानं च करोति निष्कन्दियाः ।
 प्रमत्तः तत्र ज्ञानकान्तुः सचेतस्य च ज्ञानक्रियायाः प्रकृत्या विन-
 यिता सचेतः ज्ञायादित्यर्थः । एतच्च सम्बन्धवचने स्फुटं भविष्यति ।
 पितुः ज्ञानं यत् सचेतं विहितं ज्ञातयस्तच्च कुर्युरित्यर्थः । एतेन
 मन्त्राद्यपकार्यार्थं यत् ज्ञानं तच्च निषिद्धम् ।

पितुः ज्ञानविशेषमाह सम्बन्धः—

जाते पुत्रे पितुः ज्ञानं सचेतन्तु विधीयति ।

माता शब्देऽप्याह्नेन ज्ञानान्तु स्वयं पितुः ॥

पुत्र इत्युपादानात् स्त्रीजन्मनिमित्तं ज्ञानं नास्तीति दर्शयति ।

पराशरः—

यदि पत्न्यां प्रसूतायां द्विजः 'सम्पर्कमिच्छति ।

सूतकन्तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गविद् ॥

यदि षडङ्गविदपि विप्रः तथापि प्रसूतायाः पत्न्याः सम्पर्कं
 दशाहमेवास्पृश्यो भवति । इति ।

सुमन्तुः—

मातुरेव सूतकं तां स्पृशतः पितुश्च नेतरेषाम् ॥

शङ्खलिखितौ—

जननेऽप्येवं तेषां तत्र मातापितरावच्छेदी मातेत्येके ।

तेषां सपिच्छानां दशरात्रादिकर्मानैर्हृत्वं जननेऽपि तत्र जन्मे

(१) च पुत्रके सम्पर्कं कुर्यते द्विजः । न पुत्रके स्वर्गकम् ।

मातापितरावस्यञ्चै मातेत्येक इत्यनेन पूर्वोक्तं दशरात्रमस्यञ्चत्वं
मातुरित्युक्तम् । एकेप्रश्नं पूजार्थं न तु विकल्पार्थम् ।

अङ्कितः—

सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्शो न प्रदुष्यति ।

संस्पर्शं सूतिकायाश्च ज्ञानमेव विधीयते ॥

शूर्धपुराणे व्यासः—

सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो नैव दुष्यति ।

सूतकं सूतिकाश्चैव वर्जयित्वा नृणां पुनः ॥

नृणां सम्पर्ककर्तृणांमित्यर्थः । सूतकं पितरमित्यर्थः । एतच्च
ज्ञानात् पूर्वमित्यर्थः ।

आदिपुराणे—

सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ।

ज्ञत्वा सचेलं ज्ञानन्तु शुद्धो भवति तत्क्षणात् ॥

अन्याश्च मातरस्तद्वत् तद्देहं न ब्रजन्ति चेत् ।

सपिण्डाश्चैव संसृष्ट्याः सन्ति सर्वेऽपि नित्यशः ॥

ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या प्रसूता दशभिर्दिनेः ।

गतेः शुद्धा तु संसृष्ट्या त्रयोदशभिरेव च ॥

जातस्य पुत्रस्य मुखदर्शनानन्तरं ज्ञानं ज्ञत्वा तत्क्षणात् शुद्धो
भवतीत्यभिधानात् पुत्रे जाते यत् पितुः सचेलं ज्ञानं विहितं
तत् पुत्रमुखदर्शनानन्तरमिति दर्शयति ।

(१) क नैव दुष्यति ।

(२) क -यात् ।

(३) गं निश्चयः ।

एवञ्च पुत्रजन्मज्ञानवत् पुत्रसुखदर्शनोत्तरकालमेव^१ वृद्धिश्चाद्यन्तु-
पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं न कर्त्तव्यं क्रियन्मयीचापगमे कर्त्तव्यम् ॥

तथाहि किं जातकर्त्तव्यनिमित्तं तद् आहं पुत्रजन्मनिमित्तं
वा, नाद्यः—न शोचन्ती—जातकर्त्तव्य-प्रोपिता-गतकर्त्तव्यसु, इत्यनेन
हृन्दोगपरिशिष्टकृता निषिद्धत्वात् ।

पुत्रजन्मनिमित्तमिति चेत् तर्हि वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपेत् पुत्रे जाते इति जातेष्टिवदशौचापनम एव कर्त्तव्यं
शौचस्वाधिकारिविशेषणत्वात् । अशौचापगमे जातेष्टिः क्रियते
इत्युचितमिति चेत् तर्हि समानं वृद्धिश्चाद्येऽपि ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयः—

अच्छिन्ननाथां कर्त्तव्यं आहं वै पुत्रजन्मनि ।

अशौचोपरमे कार्यंमद्यवापि नराधिप ॥

अत्र पूर्वोद्धेन पूर्वपक्षमाशङ्क्य^१ उत्तरार्द्धेन सिद्धान्तितम्
शौचस्वाधिकारिविशेषणत्वात् ।

यथा हृन्दोगपरिशिष्टम्,—

अग्नौकरणहोमञ्च कर्त्तव्य उपवीतिना ।

प्राप्तुस्वेनेव देवेभ्यो जुहोतीति श्रुतिश्रुतेः ॥

इति पूर्वपक्षमाशङ्क्य सिद्धान्तितम्—

अपसव्येन वा कार्यो दक्षिणाभिसुखेन च ।

निरूप्यं हविरन्यन्मां अन्यस्मै नहि ह्यते^१ ॥

(१) न तेन पुत्रजन्मनिमित्तज्ञानवत् पुत्रसुखदर्शननिमित्तमपि ज्ञानं ।

(२) क आशङ्कितम् ।

(३) क पुत्रगमे प्रतिपादनेत् ।

पञ्चमभाष्यां सौम्यवृत्तिवाच्यं कारुण्यमपि न प्रकथयतीति तावत्-
कारुण्यं स्वभावादानि पुत्रनाशप्रसङ्गात् । अतएव पुत्रजन्मनिमित्तं
'आहमग्रीवापगम एव कारुण्यमिति निर्दिष्टम् ।

तेन पुत्रजन्मवत् पुत्रसुखदर्शनस्यापि वृत्तस्यैव' आह-
निमित्तता । अथात्र मातरस्तद्वदिति तत्क्षणादेव शुद्धा
इत्यतिदिश्यते न तु ज्ञानमप्यतिदिश्यते ।

तत्रेहं न ब्रजन्ति चेदित्यनेन यदि सृष्टिकास्पर्शनं न
कुर्वन्तीति विवक्षितं, तद्बृहगमने हि स्पर्शसम्भावना अगमने तु
स्पर्शसम्भावना नास्ति । एतेनैतदुक्तं भवति सृष्टिकासपत्नीनां
सृष्टिकास्पर्शे दशाहेनैवास्त्वत्त्वम् । शूद्रास्त्रयोदशभिरित्यसम्बूद्रा-
भिप्रायम् ।

तथा च प्रचेताः,—

सृष्टिका सर्ववर्णानां दशाहेन विशुध्यति ।

ऋतौ तु न पृथक् शीघ्रं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

अत्र हि सम्बूद्राया दशाहेन स्पृश्यत्वसुक्तम् ।

पैठीनसिः,—

सृष्टिकां पुत्रवतीं ज्ञातां विंशतिरात्रेण सर्वकर्मणि कार-
येत् मासेन स्त्रीजननीम् । इति ।

(१) च पुत्रादेव वृत्तिवाच्यमिति वाच्यम् ।

(२) च -दर्शनमपि वृत्त एव ।

(३) न -वर्णैव ।

सर्वकर्माधीति षड्दृष्टार्थानां दैवपैत्राणां कर्माणामुप-
संग्रहार्थम् ।

दशाहिनैवात्म्यत्वापगमे सति दृष्टार्थकर्माधिकारिणीत्वात्
ज्ञातामिति विंशतिरात्रोत्तरकालं पुनःज्ञानविधानार्थं दैव-
पैत्रकर्माङ्गज्ञानस्य तत्कारणेनैव प्राप्तत्वात् ।

---

(1) च इत्यन्ते—कारात् ।

अथाशीचे विधिनिषेधौ ।

आवाहः,—

सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञानैत्यकं^१ अृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनःक्रिया ॥

'नैत्यकं अृतिकर्म प्रागेव व्याख्यातं चकारादभीष्टदेवता-
पूजादि । दशाहान्ते पुनःक्रियेत्यनेन वेदान्संयोगादिभिरप्येते-
ष्वशीचसङ्गोचो नास्तीति दर्शयति । 'अन्यथा तन्मध्ये हापये-
दित्यनेनैव प्राप्तत्वाद्दशाहान्ते पुनः क्रियेत्यवचनीयं स्यात् ।
छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः,—

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।

होमः श्रौते तु कर्त्तव्यः शुष्कान्तेनापि^२ वा फलेः †

अज्ञतं हावयेत् स्मार्त्तं^३ तदभावे ज्ञताज्ञतम् ।

हावयेदिति किं तत्स्वादनारम्भविधानतः ॥

ज्ञतमोदनशक्नादि^४ तण्डुलादि ज्ञताज्ञतम् ।

त्रीङ्गादि चाज्ञतं सर्वमिति ह्यं चिधा मतम् ॥

सूतके च प्रवासे च अशक्नौ याहभोजने ।०

एवमादिनिमित्तेषु हावयेदिति योजयेत् ॥

(१) (२) च पुस्तके नैत्यकं ।

(२) च पुस्तके 'अन्यथेत्यादिस्वादिस्वनाऽव्यतितः ।

(३) च पुस्तके शुष्कान्तेनापि ।

(४) च पुस्तके स्मार्त्तः ।

सन्ध्यादीनामित्यादिपदेन जावालोक-पञ्चमहायज्ञादिक्रिया ग्रहणं, शुक्लाक्षं शक्तवो लाजाश्च जलोपसेकव्यतिरेकेण^१ सिद्धाः । तण्डुलग्रहणन्तु न-युक्तं कृताकृतपदवाच्यैस्तण्डुलैः स्मार्त्ताम्नो होमविधानात् ।

हावयेदित्यन्धगोत्रजान् धनदानव्यतिरेकेणेत्यर्थः^२ । अत्र शङ्कते हावयेदिति किं कस्माद्देतोः स्मार्त्ताम्नो हावयेदिति^३ युज्यते । उत्तरमाह—तत् स्वादनारम्भविधानत इति हावयेज्युह्यादेत्यर्थः । हावयेदिति यदुक्तं गोभिलेन तत् स्मार्त्ताम्नो सूतकादिषु निमित्तेषु स्वात्, कुतः—अनारम्भविधानतः ।

नञ्चेतत् गोभिलेन किञ्चित् कर्म किञ्चिद्वा निमित्तमारम्भ विहितम् । अतो योग्यतया निमित्तेषु योष्यं तान्येव निमित्तानि स्फुटीकरोति सूतके च प्रवासे चेत्यादिना ।

अन्नतादिशब्दार्थान् व्याकुर्वते कृतमोदनशक्तादीति षादि-शब्देन लाज मीदक पर्पट वटक पिष्टकप्रभृतीनां ग्रहणम् । तण्डुलादीत्यादिशब्देन भाव-मुन्न-तिलानामुपादानं त्रीन्नादीत्यादि-शब्देन यव-गोधूम-शालीनां ग्रहणम् । शरत्पक्षधान्यं^४ त्रीद्विः, हैमन्तिकं शालिः ।

पारस्करः—

(१) क-भिरुहत्वात् । ग-विद्वेः ।

(२) अ-युक्तके चेत्यर्थः । ग-अभ्यर्चनम् ।

(३) ग-बोध्यते ।

न स्वाध्यायमधीयीरन् नित्यानि निवर्त्तेरन् वैतानवर्जं
शालाम्नी चैके । 'अन्य एतानि कुर्युः ।

न स्वाध्यायमधीयीरन्निति दशाहमध्येऽध्ययननिषेधः, अध्या-
यने त्वग्रीचक्रास उक्त एव । नित्यानि निवर्त्तेरन्नित्यत्र नित्यानि
जावालोक्तानि, वैतानवर्जमिति वैतानं त्रीताम्नी होमकार्यं न
निवर्त्तते इत्यर्थः । शालाम्नी चैक इति भावसध्याम्नी
होमकार्यं न निवर्त्तते इत्येके मन्यन्ते । एकेग्रहणं पूजार्थं न
विकल्पार्थम् । अन्य एतानि कुर्युरिति अन्ये अन्यगोत्रजा एतानि
होमकार्याणि कुर्युः कारयितव्या इत्यर्थः ।

जावालः,—

अन्महानो वितानस्य कार्यत्यागो न विद्यते ।

शालाम्नी केवलो होमः कार्य्य एवान्यगोत्रजैः ॥

हानिर्मरणम् तेन अन्महानाविति अन्मरणयोरित्यर्थः ।
कार्य्यत्यागो न विद्यते इत्यनेनात्यल्पत्वविधानात् एकाहं अहं
वा अन्यगोत्रजान् पूर्वोक्तव्यवस्थया हावयित्वा अहं स्वयं वैतान-
होमकार्य्यं कर्त्तव्यम् शालाम्नी पुनः केवलो होमोऽन्यगोत्रजैरेव
कारयितव्यः [एवकारो भिन्नक्रमेऽन्यगोत्रजहारेष्वेव कारयि-
तव्यः] इत्यर्थः ।

अथ हृन्दोगपरिशिष्टकृतं पारस्कारजावालस्वरसात् [दशाह-
मैवान्यो हावयितव्य इति प्रतीयते । तेन पञ्चाहनाग्निहीनसु

(१) अ इत्येके अन्ये ए ।

(२) क इत्येके [ ] विशिष्टार्थः यतितः ।

हीने हीनतरे चेति दद्यादिवचनाच्च यदा अग्न्यगोत्रजो ह्यवयितुं दशाहं न शक्यते तदा पूर्वोक्तव्यवस्थानुसारेण अग्न्याहंतुरहाच्च जहं स्वयमपि] आत्मानो होमः कर्त्तव्य इति ।

पुनर्जावः,—

उभयत्र दशाहानि सपिच्छानामग्नौचकम् ।

ज्ञानोपसर्शनाभ्यासादग्निहोत्रार्थमर्हति ॥

उभयत्र जग्ने मरणे चेत्यर्थः । ज्ञानोपसर्शनाभ्यासादिति ज्ञानाचमनयोर्दिनत्रयाभ्यासाच्चतुर्थदिवस्यत् प्रभृति अग्निहोत्रानुष्ठानार्थमधिकारो भवति । अत्र च दशाहाशौचे विद्यमान एवाग्निहोत्रानुष्ठानं प्रतिपादयन् स्फुटमेव सर्वार्थोचसङ्कोचो नास्तीति दर्शयति—

मनुः,—

न बर्षयेदशाहानि प्रसूहेत्प्राग्निषु क्रियाः ।

न च तत्कर्म कुर्वीचः सनाभ्योऽप्यग्नौचिर्भवेत् ॥

अशाहानि अग्नौचाहानि तेषां यदा वेदाग्निर्संयुगवत्सात् सङ्कोचो विहितः तदा “निष्कर्मा सुखमासिधे” इति सन्धय दशाहमग्नौचं नाश्रयणीयम् । सङ्कचितेव्यग्नौचदिवसेषु क्रिया होमकर्माणि न प्रसूहेत् न विघातयेदित्यर्थः । किन्त्वग्न्यगोत्रजान् कारयेत् । यतस्तदाग्निहोत्रकर्म पुनाभ्यः सपिच्छोऽपि कुर्वीचो नाग्नौचिर्भवति किमुतान्यगोत्रजं इति ।

तथा,—

उभयत्र दशाहानि कुलस्वाचं न भुञ्जते ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते ॥

इत्युत्तरार्धे प्रागेव व्याख्यातम् । कुलस्वाचं न भुञ्जते

इति अग्नीषिकुलस्वाचमन्यगोचनेन भोक्तव्यम् ।

यतोऽग्नीषिणां सपिण्डानामन्योन्यस्वाचं भोक्तव्यमाह—

यमः—

सूतके च कुलस्वाचमदोषं मनुरब्रवीत् ।

एकादशेऽङ्गि कुर्वीत दानमध्ययनं तपः ॥

चेताधर्मीपरोधार्थमारण्यस्यैतदुच्यते ।

अरणीसम्भवो बद्धिर्दहेत्यापं सदा हुतः^१ ॥

तप उपवासादिरूपं, अरणीऽरणिसम्भवो बद्धिस्तस्य त्रेता
अग्निर्चितयं दक्षिणाग्नि-गार्हपत्याहवनीयकात्मकं तत् सम्बन्धी
धर्मी होमः तदुपरोधो माभूदित्येतदर्थमेतदुच्यते । किन्तु तथाह
अरणीसम्भव इति पापमग्नौचं यस्माच्छ्रैताग्निरग्नौचं इति
तस्मात्तत्र होमकर्त्तव्यमित्यर्थः ।

ग्रहणं,—

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पित्र्कर्त्तव्यं च ।

भ्रेतपिण्डक्रियावर्ज्यं सूतके विनिवर्त्तते ॥

पित्र्कर्त्तव्यं अभावस्यादिश्राद्धं सूतके जननमरणश्राद्धे निवर्त्तते
न. विहितमित्यर्थः । तेनाभावस्यादश्राद्धावधायकानि वचनानि
अग्नीषादिरहिताभावस्यादिह श्राद्धानि विदधति

(१) च हुतके वनाहुतः ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जमिति प्रेतश्चाहक्रिया न निवर्त्तते ।
तेनाशौचमध्ये यदि प्रेतश्चाहदि' सश्वति तदाशौचान्त-
दिवसानन्तरदिवसे कर्त्तव्यं नत्वशौचमध्ये एव । यतोऽशौचमध्ये
आहदिने सति अशौचोत्तरकालं आहकर्त्तव्यताऋष्यशृङ्गी
बोधयति ।

प्रेतश्चाहव्यतिरिक्ताश्च आहमशौचे शङ्केन पर्युदस्तम् । अत-
स्तस्माद्विहितत्वात् कर्त्तव्यतैव नास्ति कथमशौचोत्तरकाले
कर्त्तव्यताः ।

प्रेतश्चाहन्तु न पर्युदस्तं तद्यद्यशौचमध्ये क्रियते तदा कस्मा-
शौचोत्तरकालकर्त्तव्यता ऋष्यशृङ्गेनोक्ता अतोऽर्थात् प्रेतश्चाहनिवा-
शौचान्ते कर्त्तव्यं तद्वचनं प्राहित्वात् प्रतिसांवत्सरिकञ्च ।

यथा ऋष्यशृङ्गः,—

देवे पितृषां आचे तु अशौचं जायते यदि ।

अशौचे (तु) च व्यतीते वै' तेषां आहं विधीयते ॥

शुचीभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या नत्वन्या वै कदाचन ॥

अशौचाधिकारे काश्यपः,—

(१) क म इकृत्वाहने प्रेतश्चाहदिनम् ।

(२) न इर्षवति ।

(३) मूले—तदशौचे व्यतीते त् ।

तैः सह ब्राह्मणो न वसेत् न शशितः न दद्यात् द्विपद-
चतुष्पद-धान्य-हिरण्य-^१वस्त्रवर्जम् ।

न वसेत् न सहग्रन्थासुनं^२ कुर्व्यात् । न याचेत नाशौचिभ्यः
प्रतिवृत्तीयात् न दद्यात् नाशौची दद्यात्-द्विपदादिवर्जम् ।

एतदेव विशेषयतः,—शङ्खलिखितौ,—

कुमारप्रसवे नाद्यामच्छिन्नायां गुह्य-तिल-तैल-हिरण्य वक्ष
गो-प्रावरण-धान्य-प्रतिग्रहेष्वदोषः तदहिरित्येके गुर्वर्थं कुर्वन्तः ।

गुह्यः पित्रादिः यदा पित्राद्युपकारार्थं गुह्यादिद्रव्यं नाङ्गी-
छेदात् पूर्वं कश्चिदशौची ददाति तदा तत्प्रतिग्रहे दोषो नास्ति
अशौचिनोऽपि तद्दानेऽशौचाभावः ।

एवञ्च पित्राद्युपकारार्थताव्यतिरेकेण दाने द्रव्यान्तरादाने च
नाङ्गीछेदात् प्रागप्यशौचं तेन नाङ्गीछेदात् प्राक् नाशौचमिति
यदुक्तं हारीतेन तत् सहिरण्यतिलपात्रदाने जातकर्त्तृसंस्कारानु-
ष्ठाने च शङ्खलिखित-काश्यापादिपुराणोक्तद्रव्यदाने च बोद्धव्यम् ।

तथा हारीतः,—

जाते कुमारि पितृणां मोदात्^३ पुण्यं तदहः तस्मात्तिलपूर्ण-
पात्राणि सहिरण्यानि ब्राह्मणानाह्वय पितृभ्यः स्वधां कुर्व्यात्
प्रजापतये च प्राङ्नाङ्गीछेदात् संस्कारपुण्यार्थान् कुर्वन्ति
छिन्नायामशौचम् ।

(१) च - वस्तु - ।

(२) च पुस्तके सहग्रन्थां वहासम् ।

(३) च पुस्तके पितृणां मोदात् - ।

तदा नाङ्गीहेदाप्यान् हुतरां पुष्पं संस्कारपुष्पाद्यानिमि संस्कारे
जातकार्यं पुष्पाद्यां सत्ता एव दानविशेषाः ।

आदिपुराणे,—

देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मानाम् ।
आयान्ति यस्मात्तदहः पुष्पं षष्ठञ्च सर्व्वदा ॥
तत्र दद्यात् सुवर्षञ्च भूमिं गां तुरगं रथम् ।
स्र्त्रं हागञ्च मात्स्यञ्च शयनसासनं षट्पदम् ॥
जातश्राद्धे न दद्यात् पञ्जात्रं ब्राह्मणेभ्यपि ॥

विष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयः,—

सूतिकावासनिसया जन्मदा नाम देवताः ।
तासां यागनिमित्तार्थं श्चिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥
षष्ठेऽङ्गि रात्रियागन्तु जन्मदानान्तु कारयेत् ।
रक्षणीयं तथा षष्ठीं निशान्तत्र विशेषतः ॥
'राम जागरणं कार्य्यं जन्मदानां तथा बलिः ।

तद्यागार्थं तदेकरात्रं श्चिः प्रकीर्त्तितेत्वर्यः । तत्र जन्माशीच-
काले षष्ठीनिशां प्राप्य विशेषतो रक्षणीयं रक्षा कोर्य्येत्वर्यः ।

तद्यथा,—

पुष्ट्यां शकञ्चस्ताश्च नृत्त्वगीतैश्च योषितः ।
षष्ठीजागरणं कुर्य्युर्दैन्याशैवे सूतिवाः ॥

सूतिकाः प्रसवसमयावस्थिता नार्थी दशस्थां रात्री जागरणं
कुर्वन्निस्वर्धः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

अन्यम्बुशून्धे च तथा निर्यूपे सूतिकांशुहे ।
अदीपशस्त्रसुवले भूतिसर्वपराजिते ॥
अनुप्रविश्य या जातमपल्लाब्धासम्भवम् ।
फलप्रसविनीबालं तत्रैवोत्सृजते द्विज ॥
सा जातहारिणी नाम सुधीरा पिशिताश्रमा ।
तस्मात् संरक्षणं कार्यं यत्नतः सूतिकांशुहे ॥

यूपप्रद्वयं बह्वङ्गागपशुबन्धनस्पर्शं दर्शयति, यत्नतः संरक्षणं
कार्यमिति अन्यम्बु-बह्वङ्गाग-यूप-दीप-शस्त्र-सुवले-भक्त-सर्वपान्
सूतिकांशुहे दशरात्रं यावत् स्थापयेदित्यर्थः ।

मरौचिः,—

लवणे मधुमांसे च पुष्य-मूल-फलेषु च ।
शृङ्ग काष्ठ-तण्डुलेषु दधि सर्पिः-पयःसु च ।
तेलौषधजिने चैव पक्वापक्के स्त्रयंशुहे ॥
पण्डेषु चैव सर्वेषु नाशोचं मृतसूतके ।

पक्वं शक्तुं लाज मोदक-लड्दादि शुष्कमन्त्रमित्वादिपुराणे
दर्शनात् ।

(१) क - वर्जिते ।

(२) न - बुद्ध्या ।

अपक्वं तच्छुलादि तत् स्याम्यननुमत्वा स्वयं गृह्यमाणं, न
दोषाय भवति । पक्षेषु च क्रीतेषु द्रव्येषु सर्वेष्वेवाशीचं नास्तीति ।
सवणादिव्यजिनपर्यन्तोषु स्वयंप्रहृष एव नाशीचम् ।

यथादिपुराणे,—

सवचं मधु मांसञ्च पुष्प-मूल-फलानि च ।

काष्ठं लोद्धं दधं तोयं दधि क्षीरं घृतं तथा ॥

श्रीषधं तैलमजिनं शुष्कामसञ्च नित्यशः ।

अशीचिनां गृह्याद्ग्राह्यं स्वयं पश्यञ्च मूलजम् ॥

स्वयंप्राप्तमिति सवणादिभिः सर्वैरेव सम्बध्यते । पश्यञ्च
मूलजमशीचिदत्तमपि न दोषाय पृथग्योगकरणात् मूलज-
मिति द्रव्यप्राप्तिसूक्ष्मं मूलं तस्माज्जातं क्रीतमित्यर्थः ।

तथा कूर्मपुराणे,—

जाते कुमारे तदृष्टः कामं कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।

हिरण्य-धान्य-गो-वासस्तिलाव-खेतसर्षपान् ॥

फलानि पुष्पं शाकञ्च सवचं काष्ठमेव च ।

तोयं दधि घृतं क्षीरश्रीषधं तैलमेव च ॥

अशीचिनां गृह्याद् ग्राह्यं शुष्कान्चैव नित्यशः ।

सम्बर्त्तः,—

हीमस्तत्र तु कर्त्तव्यः शुष्काक्षेण फलेन वा ॥

पञ्चयज्ञविधानञ्च न कुर्यात्प्रमृत्तजन्मनोः ।

दद्यांश्चात्तु परे सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्मैर्विदुः ।

दानञ्च विधिना देयमश्नुभात्तारकं हि तत् ॥

अद्यभासारकमित्त्वनेनाग्नीषक्वाले यत्पापसुत्पन्नं तत्प्रयार्थ-
मग्नीषे निवृत्ते यथाशक्ति किञ्चिद्देयमिति दर्शयति ।

अथ विदेशस्थाशौचम् ।

मनुः,—

विगतन्तु विदेशस्थं श्रुत्वाद्यो अग्निर्दशम् ।
यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥
अतित्रान्ते दशाहं तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
संवत्सरे व्यतीते तु षट्पैवापो विशुध्यति ॥
निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
सवासा जलमाहुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥

विदेशस्थमन्यदेशस्थं ब्रह्म^१ सृती भूटिति न श्रूयते अग्निर्दश-
मसमाप्तदशाहं दशाहात् परतः संवत्सरपर्यन्तं सपिच्छानां त्रिरात्रं
संवत्सरेऽतीते सपिच्छमरणश्रवणे ज्ञानमात्रेण शुद्धिर्न मातापित्रोः ।

तथाच कूर्शपुराणे,—

देशान्तरगतं श्रुत्वा सूतकं श्रावमेव च ।
तावदप्रयतोऽन्धो यावच्छेषः समाप्यते ॥*

(१) ब्रह्म ज्ञते इति ।

अतीति सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां त्रिराचकम् ।

तथैव मरणे ज्ञानमूर्ध्नि संवत्सराद्यदि ॥

अतीति सूतक इति सूतकपदं यावागौचाभिप्राय(क)म् । अत-
एवोर्ध्वं संवत्सराद्यदि मरणश्रवणं तदा तथैव सपिण्डसम्बन्धितयैव
ज्ञानमात्रमित्यत्र^१ मरण इति स्पष्टमुक्तम् ।

एतच्च षाहागौचं ब्राह्मणब्रुवैर्दशाहागौचिभिः सपिण्डैः
कर्त्तव्यम् । निर्देशमिति लिखितमनुवचने तु अतिक्रान्तदशाहं^२
सपिण्डमरणं श्रुत्वा सचेलज्ञानभाषेणाङ्गाशर्मनिवृत्त्या स्पृश्यो
भवति ।

बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ।

सवासा जलमाप्नुत्व सद्य एव विशुध्यति ॥

इति मनुवचने तु देशान्तरस्थपदेनातीतदशाह-सपिण्डमरण-
श्रवणे एकाहागौचिनां सद्यःशौचमुक्तम् । पुत्रजन्म^३चातिक्रान्त-
दशाहं श्रुत्वा पितुः ज्ञानमात्रात् सर्वागौचनिवृत्तिरित्यर्थः ।

यथा^३देवलाः,—

नागौचं प्रसवस्यास्ति व्यतीतेषु दिनेष्वपि ।

अत्र च जननागौचकालातिक्रमेणागौचाभावस्योक्तत्वात्
निर्देशं पुत्रजन्म श्रुत्वेत्यत्र मनुवचने पितुः ज्ञानमात्रं विधीयते ।

(१) ख, पुस्तके—इत्यर्थः ।

(२) ख—पुस्तके अतिक्रान्ते दशाहे ।

(३) क, पुस्तके जायाहः ।

मरुवाशेषकासातिक्रमे तु चिरात्प्रश्रीषविधानात् निर्देशं
प्रातिमरणमित्यत्रास्यत्त्वमात्रनिवृत्तिः प्रतीयते ।

देशान्तरस्वजननाशौककासमध्येऽपि (तु) तस्य चवधि शेषा-
होभिर्विशुद्धिमाह—

वृहस्पतिः,—

अन्यदेशवृत्तं प्रातिं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

अनिर्गतं दशाहं तु शेषाहोभिर्विशुध्यति ॥

शाम्नः सपिण्डस्य वा पुत्रजन्म श्रुत्वेत्यर्थः ।

यथा विष्णुः,—

श्रुत्वा देशान्तरस्ये जन्ममरणेऽश्रीषशेषेण शूद्रेणत अतीतं
त्वश्रीषे संवत्सराभ्यन्तरे एकाराक्षेण, अतःपरं ज्ञानमाक्षेण ।

अथाश्विशेषितजन्मोपादायात् लिखितकूर्मपुराणवचने च
सूतकामात्रघृष्ट्यात् न स्वपुत्रजन्मात्रश्रवणविषयता ।

एकाराक्षेण संवत्सरमध्ये शुद्धिः ।

इति विष्णुतां केवलमन्वत्राज्ञाशाम्नकवेदाध्यापनयुक्तानां
[केवलश्रीताम्ययुक्तानाञ्च] दशहाश्रीचिनाम् । अतःपरं संवत्सरात्
परमित्यर्थः ।

गोतमः,—

श्रुत्वा चोर्द्धं दशम्याः पश्चिमीम् ।

दशम्या राक्षेः परस्तात् सपिण्डमरणं श्रुत्वा दिनद्वयसहितं
तन्मध्यगतां राक्षिमश्रीषं कुर्यादित्यर्थः । १

(१) न न पुत्रकल्पने [ ] चिह्नितार्थः पतितः ।

इदं वेदकालात्तान्निबुक्तानां चतुरहाश्रीचिनामहरहर्मेक-
मापाध्यायकानां पञ्चाहाश्रीचिनाम् ।

वेदान्निबुक्तानामेकाहाश्रीचिनां दशरात्रोत्तरकाणं सपिण्ड-
मरणश्रवणे सद्यःश्रीचमाह—

गोतमः,—

बाल-देशान्तरित-प्रव्रजितानां सपिण्डानां सद्यःश्रीचम् ॥

यत्र द्यतोऽश्रीचाभ्यन्तरे न श्रूयते तद्देशान्तरं तत्र द्यतो
देशान्तरित इति गोतमभाष्यज्ञताऽसहायेन व्याख्यातम् ।
बालादिचितयं स्वस्थाने वक्ष्यामः ।

अश्रीचकालातिक्रमे च सपिण्डमरणश्रवणे चतुरहाश्रीचिनां
पश्चिष्वादिभिः सर्वाश्रीचनिवृत्तिरेव विशेषवचनाभावात् ।

दशाहाश्रीचमध्ये तु वेदान्धादिसंबुक्तानामेकाहाश्रीचं
क्रियाविशेषार्थमिति बहुतरवचनान्तरबलादाश्रितमित्युक्तमेव ।

अत्रिय-वैश्व-शुद्राणामपि स्वकीयाश्रीचकालातिक्रमे च
सपिण्डमरणश्रवणे त्रिरात्रमेवाश्रीचमाह—

शङ्खः,—

अतीते द्यूते स्वे स्वे त्रिरात्रं स्यादश्रीचकम् ।

संवत्सरे व्यतीते तु सद्यःश्रीचं विधीयते ॥

स्वे स्वे इति वीष्वा अत्रियादिवर्षत्रयव्याख्यर्थं वा ।^१ तेन

(१) क म दुस्तसहने श्रवणेपरं पठितम् ।

(२) क -बालदेशाध्यवसायारिणाम् ।

(३) क म दुस्तसहने वर्षत्रयवापामेव ।

अधियादीनामपि स्वकीयाशौचकालातिक्रमे सपिण्डमरणश्रवणे
त्रिरात्रं संवत्सरोपरि सपिण्डमरणश्रवणे सद्यःशौचमेव ।

मातापित्रोस्तु संवत्सरीपरि मरणश्रवणे एकाहमाह—

देवस्तः,—

अशौचाहःस्वतीतेषु बन्धुष्वेत् श्रूयते मृतः ।

तत्र त्रिरात्रमाशुच्यं भवेत् संवत्सरान्तरे ॥

जहं संवत्सरादाद्याहन्धुष्वेत् श्रूयते मृतः ।

भवेदेकाहमेवात्र तच्च सन्यासिनां न तु ॥

संवत्सरान्तरे संवत्सरमध्ये बन्धुर्माता पिता च चकारात्
पतिश्च स्त्रीणाम् ।

दशाहाशौचिनां देवलोक्त एकाहः, त्र्यहाशौचिनां मनूक्तं
ज्ञानमात्रमिति तु न युक्तम् । यतो येषां संवत्सरमध्ये
त्र्यहाशौचं तेषामेव संवत्सरोपरि ज्ञानं भगवचनेन प्रतीयते
त्र्यहाशौचञ्च दशाहाशौचिनामित्यविवादमेव ।

अथ बालाद्यशौचम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

आदन्तजननः सद्यश्चाचूडान्निशिकी स्मृता ।

त्रिरात्रमा'व्रतादेशाद्दशरात्रमतःपरम् ॥

आदन्तजनन- इत्यौत्सर्गिकदन्तोत्पत्तिकालोपलक्षणार्थं षष्मास-
पर्यन्तमिति यावत् ।

यदि तु दन्तोत्पत्तिरेव गृह्यते तदा यस्य नवमे मासि कर्त-
चूडस्य दशमासपर्यन्तमजातदन्तस्य चूडाकरणादूर्ध्वं दन्तजननात्
पूर्वं मरणं तस्याशौचेऽनध्यवसायः स्यात् ।

अजातदन्तत्वात् सद्यःशौचम् कृतचूडत्वाद्भिरात्रमित्यन्यतर-
निर्द्धारणे हेत्वभावः^१ ।

तस्मात् षष्मासपर्यन्तं सद्यःशौचम् । एतच्च किञ्चिद्गुण-
हीनानां सगुणानाञ्च सपिण्डानां मातापितोरप्यत्वन्तोक्कृष्ट-
गुणयोः ।

यस्तु जावालवचनम्,—

व्रत-चूड-द्विजानान्तु प्रतीतिषु यथाक्रमम् ।

दशाहचण्डिकाहैः शष्यन्त्यपि हि निर्गुणाः ॥ इति

तत् पञ्चमे मासि दन्तोत्पत्तावेकरात्रम् प्रथमेऽष्टे चूडाकरणे
त्रिरात्रं पञ्चमेऽष्टे उपनयने दशरात्रं विदधाति । अन्यथा याज्ञ-

(१) मूलप्रसङ्गे आत्रतात्तेषां ।

(२) न उक्तमे हेत्वभावात् ।

वस्त्रावचनेनैव तदर्धसिद्धेः प्रतीतिविति विधिषण्णं मन्त्रप्रयोजनं
स्वात् । द्विजानां दन्तानामित्यर्थः ।

आचूडान्नेत्रिकीर्त्यापि चूडामन्त्रेण—धीर्गर्गिकचूडाकाल-
स्तृतीयवर्षी सञ्जते । प्रथमेऽन्धे तु कुसधर्म्मवशात्-अपवादतश्चूडा-
करणविषयम् ।

तेन षष्ठासादूर्ध्वं द्वितीयवर्षसमाप्तिपर्यन्तमेकरात्रं, एतच्च
किञ्चिद्गुणहीनानां सगुणानाञ्च सपिण्डानाम् । अत्यन्तीकृष्ट-
गुणानाम् सपिण्डानां सद्यःशौचम् । अत्यन्तनिर्गुणानां सपि-
ण्डानां त्रिरात्रम् । अत्यन्तीकृष्टगुणयो र्मातापित्रोरेकरात्रं
निर्गुणयोश्चिरात्रम् ।

आम्रतादेयादित्यपि उपनयनकालपर्यन्तं तेन वर्षद्वयादूर्ध्वं
मासत्रयाधिकवर्षषट्कपर्यन्तं त्रिरात्रम् । अत ऊर्ध्वं दशरात्रम् ।

याज्ञवल्क्योक्त एव विषये कूर्म्मपुराणम्,—

आदन्तजननात्^१ स्रष्ट्य आचूडादेकरात्रकम् ।

त्रिरात्रश्चोपनयनात् सपिण्डानामुदाहृतम् ॥

तथा,—

प्राक् संस्कारात्रिरात्रं स्वाप्तस्मादूर्ध्वं दशसप्तकम् ।

किञ्चिद्गुणहीनयोर्मातापित्रोर्दन्तजन्मकालात् पूर्वमेकरात्रं
अत ऊर्ध्वं वर्षद्वयसमाप्तिः पूर्णं त्रिरात्रमिति ।

(१) अ एकरात्रम् ।

(२) अ युक्तौ आदन्तजननः ।

अत्र विषये ब्रह्मपुराणम्,—

'अदन्तजातमरणे पित्रोरेकाहमिच्छते ।

दन्तजाते त्रिरात्रं स्वाद्यदि स्वातानु निर्गुणौ ॥

ग्रहच्छिञ्चिती,—

देशान्तरिते बाले^१ चातीते सद्यः श्रौचम् ।

य जनत्रिवर्षः स्वादनृत्यबदन्तक इत्येके ॥

त्रिवर्षी वर्षमानद्वितीयवर्ष इत्यर्धः, तस्माद्दूनी द्वितीयवर्ष-
समाप्तिपर्यन्तम् । एतच्चात्यन्तोत्कृष्टगुणानां सपिण्डानामित्युक्त-
मेव । अनुत्यबदन्तेऽपि सद्यःश्रौचम् मातापित्रोः सपिण्डानाञ्च
विषयभेदेन व्याख्यातमेव ।

यमः,—

जनद्विवर्षिके बाले प्रेतत्वमनुगच्छति ।

अदन्तजाततनये शिशौ गर्भञ्चुते^२ तथा ॥

निष्ठस्तब्रह्मकारणे^३ देशान्तरमर्थो गते ।

सपिण्डानाञ्च सर्वेषामेकारात्रमशौचकम् ॥

जनत्रिवर्षे^४ मृते किञ्चिद्गुणहीनसपिण्डानामेकारात्रम् ।
अजातदन्तमरणे निर्गुणानां सोदरादिसपिण्डानामेकारात्रम् ।

(१) क अजातदन्त- ।

(२) क ब्रह्मणे बाणे पदं नास्ति ।

(३) ग शिशोर्गर्भञ्चुते ।

(४) अ ब्रह्मणे ब्रह्मणे बाणे ।

गर्भपतने निर्गुणानां सपिण्डानामेकरात्रम् । शतचूडमरणे
उल्कृष्टगुणानां सपिण्डानामेकरात्रम् । देयान्तरगतेऽतिक्रान्त-
दशाहमरणश्रवणे एकरात्रं विष्णुसमानविषयम् ।

पैठीनसिः,—

अक्षतचूडानां द्विरात्रम् ।

अथमासोपरिवर्षद्वयाभ्यन्तरेऽक्षतचूडानां मरणेऽत्यन्तनिर्गुणानां
सपिण्डानां चिरात्रम् । ^१[उल्कृष्टगुणानां सपिण्डानामेकरात्रम्] ।

अस्मिन्नेव विषये वसिष्ठः—

अहिवर्षे प्रेते गर्भस्य पतने वा सपिण्डानां चिरात्रमशौचम्
सद्यःशौचमिति गोतमः ।

गर्भपतनविषये व्याख्यास्यते । सद्यःशौचमत्यन्तोल्कृष्टगुणानां
सपिण्डानां व्याख्यातमेव ।

पारस्करः,—

अहिवर्षे प्रेते मातापितृरशौचमेकरात्रं द्विरात्रं वा ।

शरीरमदग्ध्वा निखनन्ति अन्तःसूतके चेदोत्यानादाशौचं
सूतकवत् ।

अहिवर्षे प्रेते मातापित्रो स्त्रिरात्रैकरात्रे निर्गुणत्व-सगुण-
त्वाभ्यां व्याख्याते ।

(१). ग पुस्तके अथमासोपरिवर्षद्वय- ।

(२) क पुस्तके चिरात्रांशः पतितः ।

(३) अ अते ।

अन्तःसूतके जननाद्दशरात्राभ्यन्तरे चेष्टासमस्येण भवति
तदा वा उत्सवनात् सूतिकाया मातापित्रोरग्रीचं दशरात्र-
मिति यावत्, एतच्च सर्व्ववर्षसाधारणं नच सूतकवत् सूतकयुक्त-
मस्यैवत्वसूक्तमिति यावत् ।

अन्यथा तु भाषत्यानादित्यनेन सिद्धे सूतकवदित्यनर्थकं
स्यात् ।

सपिण्डानाम् सद्यःश्रीचम् ।

यथा शङ्कः—

बालस्यन्तर्दश्राष्ट्रे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति ।

सद्य एव विद्युच्चिः स्यान्नाग्रीचं नैव सूतकम् ॥

सद्य एवेत्येवकारनिवर्त्तनीयोपस्यर्गनार्धमाह नाग्रीचं नैव
सूतकमिति न मरणाग्रीचं नापि जननाग्रीचमित्यर्थः ।

यत्तु—

जातवृते वृतजाते वा कुलस्य त्रिरात्रम् ।

इति हारीतवचनादस्मिन् विषये सपिण्डानां त्रिरात्रमिति
तदयुक्तम् । अस्य हारीतवचनस्य गर्भपतनाधिकारात् सप्तमाहस्य-
मासीयगर्भपतनविषयत्वात् । गर्भपतने स्त्रीणां त्रिरात्रं साधीयो
रजोविशेषत्वात् ।

अतएव जातवृते वृतजाते वा कुलस्य त्रिरात्रमिति हारीत-
वचनम्—

कामधेनुकृता गर्भस्त्रायाग्रीचप्रकरणे लिखितम् ॥

बालस्वन्तर्दशाहे त्विति तु शङ्कलिखितं भन्तर्दशाहप्रहृषात्
नवम-दशममासविषयम् ।

अतो हारीतवचनस्यान्तर्दशाहसृतबालविषयता नास्त्वैव
अन्यथा शङ्कवचनं विरुध्येत ।

यत्तु नाशौचं नैव^१ सूतकमित्यस्युश्लवनिषेधपरं व्याख्यातं
तदप्ययुक्तं न तावत् पितुरस्युश्लवं निषिध्यते वक्ष्यमाणकूर्मपुराण-
वचनविरोधात् । •

न च सपिण्डानामस्युश्लवाभावो^२ विधीयते तेषामस्युश्लवा-
प्रसक्तेः ।

यथादिपुराणवचनम्—

सर्व्वं गोत्रमसंसृश्यं तत्र स्यात् सूतके सति ।

मध्येऽपि सूतके दद्यात् पिण्डान् प्रेतस्य ढमये ॥ इति

^३[अत्र सूतके सतीति सूतकपदं अशौचमात्रपरं तथापि याव-
द्दिग्ब्यापि जननाशौचं, तन्मध्ये तावद्दिग्ब्यापिन्धेव सूतकान्तरे
सति गोत्रस्यास्युश्लवम्] ।

^४धर्मेन नान्तर्दशाहे बालमरणे सर्व्वगोत्रास्युश्लवमुच्यते
किन्तु तत्र स्यादिति तत्रगण्डेन पूर्व्वसौकर्य्यं सूतकं परास्युश्ल-
एकस्मिन् सूतके द्वितीयसूतके तु समानदिनपतिते सर्व्वगोत्रा-
स्युश्लवमुच्यते ।

(१) क च, इत्यत्राहव न द ।

(४) क इत्युक्ते वत् ।

(२) क अस्युश्लवं तावद् ।

(३) क इत्युक्ते चिह्नितार्थः [ ] अधिकः पाठः ।

भिक्षदिनत्वे प्रथमेन द्वितीयस्य विशुद्धाभिधानात् समान-
दिनत्वे तु विशेषहेत्वभावात् द्विगुणत्वाच्च सर्वगोत्रस्त्रीसृष्टत्व-
सुक्तम् ।

यदि चान्तर्दशाहे बालमरणेऽपि सपिण्डानामसृष्टत्वमनेनोक्तं
लायं शङ्खवचनेन निषिध्यते तस्यार्थं किञ्चिदेतत् ।

यतश्च दशाहादूर्ध्वं पश्मासाभ्यन्तरे बालमरणे सद्यःशीघ्रं
याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तम् । तेनापि ततोऽर्वाचीनस्याशीघ्रं नास्तीति
प्रतीयते ।

यदि चान्तर्दशाहे बालमरणे मातापित्रोरवशिष्टदिना-
वध्यशोवे सति सपिण्डानां त्रिरात्रमिष्यते तदा दशमदिने
बालमरणे मातापित्रोस्तद्दिनमेवाशीघ्रं सपिण्डानान्तु त्रिरात्र-
मिति महद्दोषस्यं स्यात् ।

यच्चोक्तं शावाशीचाभावादेव दशमदिनेऽपि बालमरणे
सपिण्डानात्ताशीचवृत्तिरिति । तदयुक्तं—

जातमृते मृतजाते वा कुलस्य त्रिरात्रमिति हारौतवचनस्यैत-
द्विषयत्वकल्पनया सपिण्डानां त्रिरात्रमभ्युपगतं तच्च दशम-
दिनेऽप्यविशिष्टं किमत्र शावाशीचेन ।

तस्माद्दशाहमध्ये बालमरणे सपिण्डानां सर्वाशीचाभाव
दृष्ट्वेतदेव साधु ।

अतएव नवम-दशममासीयगर्भे मृतजाते सम्पूर्णाशीचस्यैक
सपिण्डानाम् ।

यतो यत्र सप्तमाष्टममासौयगर्भ^१पाते जातस्यते स्यतजाते (वा)
 च सपिण्डानां सप्तहारीतवचने चिरार्थं तत्र नवम-दशममासौय-
 गर्भे जातस्यते स्यतजाते च (वा) सपिण्डानां सुतरां सम्पूर्णाशौच-
 भायाति शङ्खवचनबलादेव जातस्यते सपिण्डानां सद्यःशौचं भवतु
 स्यतजाते तु अशौचनिषेधकवचनाभावात् सम्पूर्णाशौचमेव युक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे व्यासः—

जातमात्रस्य बालस्य यदि स्नात्तरणं पितुः ।

मातुश्च स्यतकं तन् स्नात् पिता त्वस्युश्च एव च ॥

सद्यःशौचं सपिण्डानां कर्त्तव्यं सोदरस्य च ।

जर्षं दशाहादेकाहं सोदरो यदि निर्गुणः ॥

अथोर्ध्वं दन्तजननात् सपिण्डानामशौचकम् ।

एकाहं निर्गुणानान्तु चौड़ादूर्ध्वं त्रिरात्रकम् ॥

अदन्तजातमरणं सन्धवेद्यदि सप्तमाः ।

एकरात्रं सपिण्डानां यदि तेऽत्यन्तनिर्गुणाः ॥

अथोर्ध्वं दन्तजननादित्वादि प्रागेव व्याख्यातविषयम् ।

गीतमः—

दन्तजर्भनादिति मातापितृभ्याम् ।

दन्तजन्मकालात् षण्मासात् प्रभृति द्वितीयवर्षसमाप्तिपर्यन्तं •

बालमरणे मातापितृभ्यामशौचं कर्त्तव्यम् ।

(१) स. गर्भे ।

(२) ग इत्यने अशौचे आयाते ।

(३) क इत्यने त्रिरात्रकम् ।

तथाशौचसुलुष्टगुणाभ्यामिकरात्रम्, अपक्वष्टगुणाभ्यां त्रि-
रात्रम् । सपिच्छानामुत्कृष्टगुणानामशौचं नास्वेवेति मातापितृ-
विशेषवार्धः ।

अद्विवर्षे प्रेते मातापिचोरशौचमित्यत्र पारस्करेऽविशेष-
श्रुतेऽपि दन्तजम्बादीति विशेषणं बोद्धव्यम् ।

अङ्गिराः—

यद्यप्यज्ञतच्छुद्धोऽपि जातदन्तश्च संस्त्रितः ।

तथापि दाहयित्वेनमशौचं ब्राह्मणमाचरेत् ॥

अद्विवर्षस्त्रावश्वकदाहविधानाभावात् दाहयित्वेत्येन खेह-
प्राप्तं दाहमनूय ब्राह्मणशौचं विधीयते ।

तदयमर्थः—

यदि खेहाहाहः क्रियते तदा अद्विवर्षेऽपि दाहनिमित्तं
ब्राह्मणशौचम् ।

एतच्छौलुष्टगुणयोर्मातापित्रोः किञ्चिदपक्वष्टगुणानाञ्च सपि-
च्छानाम् खेहाहाहे सति ।

इदं ब्राह्मणविषयम् । अत्रियादिव्यन्यथेति व्यक्तमाह—

आदिपुराणे,—

अनतीतद्विवर्षन्तु हृतं भूमौ निधापयेत् ।

त्रिरात्रं दान्धवानाञ्च तस्यशौचञ्च सर्व्वशः' ॥

अनुपनीतद्विवर्षसु प्रेतो यन्नापि दहति ।
 अतिमोहाभिभूतैश्च देशसाधर्म्यमाद्वात् ॥
 अशौचं ब्राह्मणानाम् चिरात् तत्र विद्यते ।
 राज्ञामिकादशाहन्तु वैश्यानां द्वादशाहिकम् ॥
 अपि विंशतिरात्रेषु शूद्राणाम् भवेत् क्रमात् ।

सर्वत्र इति मातापित्रोः सपिच्छानाञ्चोक्तेन विशेषेण प्रेत-
 दाहत्वाविशेषात् । अद्विवर्षत्वेऽप्यावश्यको दाह इति प्रतिज्ञानं
 मोहः । देशसाधर्म्यं देशाचारः । मार्घवं ज्ञेहः । अत्रियादीनाञ्च
 द्विवर्षदाहनिमित्ता वाचनिकशौचवृष्टिः ।

यादृक्गुणानां चतुर्णामपि वर्णानां दशाहाशौचसुक्तं तादृक्-
 गुणानां त्रिरात्रम् द्विवर्षाधिकस्वोपनयनकालात् पूर्वं मरणे
 वेदितव्यमित्यादिपुराणे दर्शितम् । उपनयनकालञ्चोक्तः ।

तद्यथा,—

अनुपनीतो विप्रसु राजा चैवाधनुर्गहात् ।
 अष्टहीतप्रतोदसु वैश्यः शूद्रस्त्ववस्ययुक् ॥
 क्रियते यत्र तत्र स्वादशौचं त्र्यहमेव हि ।
 द्विजन्मनामयं कालस्त्रयाणाम् षड्वाहिकं ।
 पञ्चाहिकसु शूद्राणां स्वजात्यन्तमतःपरम् ॥

अत्रिय-वैश्य-शूद्राणां दशाहाशौचाधिकारिणामिव षड्द-
 पञ्चमाहकालग्रहणम् ।

स्वजात्यन्तमतः परमिति—

आशुचं दशरात्रं तु सञ्चयाप्यपरि विदुः ।

इति देवकीकृतदशरत्नमस्य विषयः प्राग्वीक्षः ।

चक्रिराः,—

विप्रे न्यूनं त्रिभिर्वर्षैर्मृते शुद्धिर्लु नैशिकी ।

इत्येव चतुर्ये शुद्धिः त्रिभिर्वैश्वे सृते तथा ॥

निवृत्तचूडके विप्रे त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।

तथैव चतुर्ये षड्भिर्वैश्वे नवभिरिष्यते ॥

शूद्रे त्रिवर्षाभूने तु सृते शुद्धिसु पञ्चभिः ।

अत ऊर्ध्वं सृते शूद्रे द्वादशाहो विधीयते ॥

षड्बर्षान्तामतीतो यः शूद्रः संश्रियते यदि ।

मासिकान्तु भवेच्छौचमित्याङ्गिरसंभाषितम् ॥

त्रिभिर्वर्षैरुपलक्षितात् वर्त्तमानत्रिवर्षाभूने जनद्विवार्षिक इत्यर्थः । शूद्रे त्रिवर्षादित्यत्रापि त्रिवर्षो वर्त्तमानद्वतीयवर्ष एव तस्मात्तूने जनद्विवार्षिकः ।

एतच्चापलक्ष्युणानां विप्रादीनां, अत्यन्तापलक्ष्युणानान्तु विप्र-अचिय-वैश्वानां यथाक्रमं अष्टचतुरहः-पञ्चाहाः । शूद्रस्वा-त्यन्तापलक्ष्युणस्य सप्ताहः । अतएवादिपुराणोक्तात् पञ्चाब्दा-दधिकः षष्ठाब्दोऽवधिः^१ शूद्रस्य ।

अस्मिन्नेव द्विवर्षाधिकविषये ऋष्यशृङ्गः,—

यत्र त्रिरात्रं विप्राणामग्रीचं सम्प्रदिश्यते ।

तत्र शूद्रे द्वादशाहः षण्णव चतुर-वैश्वयोः ॥

(१) क पुस्तके अचिकः ।

परहात् शुभ्रन्तीत्यनुवृत्तौ शब्दः,—

अनूदानान्तु कन्धानां तथा वै शुद्धजनानाम् ।

अनूदभाष्यः शुद्धसुं षोडशाष्टकरात् परम् ॥

अस्तुं समधिगच्छेत्तु मासं^१ तस्मापि बाध्यताः ।

शुचिं समधिगच्छन्ति नात्र कार्या विचारणा ॥

अनूदानान्तु कन्धानां वाग्दत्तानामिति स्मरणीये वक्षते ।
शुद्धजनानामजातदन्तानां मरणे तिरात्रम् । अङ्गिरसा षड्वर्ष-
पर्यन्तं शुद्धमरणे द्वादशाहसुक्ता षड्वर्षीपरि मासाशीचसुक्तम् ।

अत्र शब्दवचने षोडशवर्षपर्यन्तं द्वादशाहः, तदुपरि मासा-
शीचम् । तदेतत् पञ्चदशान्दशमीचाधिकारिणः शुद्धसुं षोडशवर्ष-
पर्यन्तं द्वादशाहेन सर्वाशीचनिवृत्तिं दर्शयति ।

षोडशवर्षीपरि पञ्चदशाहेन त्राह्यचतुर्षाधिकारो मासेन
सर्वाशीचनिवृत्तिरिति ।

---

(१) च पुस्तके पाठात् ।

अथ ख्याशौचम् ।

मनुः,—

स्त्रीषामसंस्कृतानान्तु त्रयहात् शुध्यन्ति बान्धवाः^१ ।

बधोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ॥

असंस्कृतानामङ्गतपाणिप्रहणसंस्काराणां बान्धवाः भर्तृपक्षाः
[यद्योक्तेनैव कल्पेन प्रथमाहोक्तेन]^१ त्रिरात्रेषु शुध्यन्ति वाग्दानात्
प्रसृति वाग्दानव्यतिरेकेण भर्तृपक्षैः सह सम्बन्धाभावात्
सनाभयः पितृपक्षाः-यद्योक्तेनैव कल्पेन प्रथमाहोक्तेन त्रिरात्रेषु
शुध्यन्तीत्यर्थः ।

एतदेव वाग्दानात् पूर्वं चूडाकरणं प्रसृति कन्यामरणे
एकाहोरात्रमाह—

यान्नवस्कोरः,—

अहस्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् ।

बालेषु चेत्यजातदन्तेषु । यद्यपि यान्नवस्कोरं सद्यो विशुद्धि-
क्षत्ता तद्यापीदं निर्गुणानाम् ।

शङ्ख-लिखितौ,—

एकाहं कन्यायामूढायां पुनर्गीततः पिच्छाशौचयोर्निवृत्तिः^२ ।

कन्यायामङ्गतवाग्दानायां ऊढायां विवाहितायां पुनर्गीततः
पितृकुले पिच्छनिवृत्तिरशौचनिवृत्तिश्च । भर्तृव^३ आहमशौचश्च

(१) य इत्यने ज्ञान्वाः ।

(२) [ ] च न इत्यने चिह्नितोऽयं पठितः ।

(३) च इत्यने तत्रैव ।

‘कस्यैवं न पित्रादिभिरिच्छर्थः । पित्रादीनामश्रीचं नास्तीति-
व्यक्तमाह ।

विष्णुः—

स्त्रीणां विवाहः संस्कारः । संस्कारासु स्त्रीषु नाश्रीचं पित्र-
वचे । तत्प्रसवमरचे पित्रगृहे चैत्रवेतां तदैकरात्रं त्रिरात्रं वा ।

पितृगृहे प्रसवे मरचे सति भ्रात्रादीनामेकरात्रं पितृस्त्रिरात्रं
जातुच जनककर्तृत्वाविशेषात् ।

कूर्मपुराणे,—

गृहे स्त्रियासु दत्तासु कन्यासु स्वाभ्रातृ पितुः ।

स्त्रियासु चेति प्रदर्शनार्थं प्रसूतासु चेत्सपि बोद्धव्यम् ।

मनु-याज्ञवल्क्य-शुद्धलिखित-विष्णु-कूर्मपुराणवचनानां यथा-
व्याख्यातोऽर्थो व्यक्तमादिपुराणे दर्शितः ।

तद्यथा,—

दत्ता नारी पितुर्गृहे क्षयते क्षियतेऽथवा ।

स्रमश्रीचं चरेत् सम्यक् पृथक्स्थाने व्यवस्थिता ॥

सहस्रवर्गस्त्रिकेन मध्येषु जनकस्त्रिभिः ।

भाजकानसु चूडानां यत्र कन्या विपद्यते ॥

सद्यःश्रीचं भवेत्तत्र सर्व्ववर्षेषु नित्यशः ।

ततो वाग्दानपर्य्यन्तं यावदेकांशमेव हि ॥

अतःपरं प्रवृत्तानां त्रिरात्रमिति निश्चयः ।

चाकप्रदाने क्वति तत्र श्रेयं शोभयतस्त्रयम् ॥

पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि ।
 सखात्सुखमशौचं स्यात् सूतके सूतके तथा ॥
 पित्रा दत्ता तु याऽन्यत्वे स्यात्प्रादन्व्यमाश्रिता ।
 यं संश्रितवती भूयस्तस्याशौचं भवेत्तद्वत् ॥
 सूतायां वा प्रसूतायां नाम्नेषामिति निश्चयः ।
 पदे तु सप्तमे या तु वशात् काचिद्धृता भवेत् ॥
 सामिगोत्रं भवेत्तस्यास्तच्च भूयो विशिष्यते ।
 पैदकन्वप्रसूतायां ततः पौर्विकभर्तृकम् ॥
 कामादक्षतयोगिचेदन्यं गत्वा व्यवस्थिता ।
 तस्यान्यस्य समोक्तं स्याद्यं संश्रितवती' स्यम् ॥

पितुस्तद्गृहे यदा सूयते म्रियते वा तदा स्वमशौचं भर्तुः
 सख्यन्विदशराचादिकं कुर्वीत् । पृथक् स्थाने पितुः शयन-मीजन-
 देवाद्यन्यतिरिक्ते गृहे व्यवस्थिता तदनुवर्गो भ्रात्रादिरेकाहात्
 शुध्यति, जनकः पिता ब्रह्मात् शुध्यति जनकतुल्यन्यायतया
 जनन्यपि ब्रह्मात् शुध्यति ।

सर्व्ववर्षेभ्यः—अभिय-विद्-मुद्राशामपि निस्त्वय इति शुष्-
 ष्ठीनेऽपि प्रवृत्तानामिति पञ्जतवाम्दानावस्थातः परं प्राप्ताधिक-
 रूपाशामित्त्वर्थः ।

(१) स न इकाकद्वये वशात् श्रितवती ।

(२) क गोत्रादिः ।

(३) च तद्वत्तया ।

अधिकं रूपं व्यक्तीकरोति वाग्दाने कृत इति । उभयत इति
व्याकरोति पितुर्वरस्व चेति, ततो वाग्दानात् परं दत्तानां
सप्तपदीकरणानन्तरम्— ।

गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्तम् ।

इत्यादिभिः षड्भिर्मन्त्रैः कृतपाणिग्रहणाणां भर्तुरेव
कुलेऽग्रीवं न पिढकुले ।

नान्येषामिति—यं संश्रितवती तस्व पुत्र-भ्रातृप्रभृतीनां
नाग्रीचमित्यर्थः ।

सप्तपदीकरणानन्तरं पाणिग्रहणं गृह्णीतं, यद्यत्र सप्तपदी-
गमने कृते काचिदन्वयेन वलाकारेण गृहीता पाणिग्रहणं कर्तुं न
दृप्तमित्यर्थः ।

कृते वा तत्र समन्त्रकपाणिग्रहणाभावेऽपि सप्तपदीकरण-
कर्तुरेव स्वामित्वात्तस्यास्तदीयमेव गोत्रभवति सप्तपदीकरण-
स्यापि समन्त्रकपाणिग्रहणवत् स्वामित्वोत्पत्तिहेतुत्वात् ।

यथाह मनुः,—

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारसूच्यम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥

नियतमिति पत्नीत्वापादकमित्यर्थः । अन्यस्तु सर्व्वमनुष्ठाहक-
मात्रम् । अत्रापि पुनर्विशेषमाह—तच्च भूयो विशिष्यते इति
श्वत्तस्याः प्रसवो न भवति तावत् पितुरेवं गीचं प्रसवोपरि

(१) क न -पृता ।

(२) क पृक्तके स्वामित्वात्पत्ति- ।

पौर्विकस्य भर्तुः सप्तपदीमाषकर्तुर्गीतम् । स्वातन्त्र्यादन्वमां-
चितायासु कतमज्ञोषमित्यपेक्षायामाह कामादित्यादि । अत-
योनित्वे तु यस्मिन् पित्रा हस्ता तद्गोपेनैवेत्यर्थः ।

चूडान्तपर्यन्तं सद्यो वाग्दानपर्यन्तमिकमहः पाचिप्रहृष्टपर्यन्तं
त्रिरात्रं तदुपरि पित्रङ्कुलेऽगोषाभाव इति—

चूडान्तपुराणे व्यासः,—

अगोषासंस्कृतानाम्नु प्रदानात् परतः सदा ।

सपिच्छानां त्रिरात्रं स्वात् संस्कारे भर्तुरेव च (हि) ॥

अहस्वदत्तकन्यानामगोषं मरुषे अतम् ।

अनद्विवर्षाभरणे सद्यःशोचमुदाहृतम् ॥

अनद्विवर्षपदेनादिपुराचीयमाजन्मनसु चूडान्तमिति चूडा-
पदं द्वितीयवर्षसमाप्तिपर्यन्तकालोपलक्षकमिति दर्शितम् ।

आजन्मनसु चूडान्तमित्यत्र निर्गुणस्य सोदरस्य विशेषः
चूडान्तपुराणे उक्तः ।

तद्यथा,—

आदन्तात् सोदरे सद्य आचूडादेकरात्रकम् ।

आप्रदानात्त्रिरात्रं स्वाह्यरात्रमतःपरम् ॥

द्व्यरात्रमतःपरमिति भर्तुरेव हीत्येतद्विषयम् । अगोषा-
चधिभूतकालस्वानुक्तत्वात् एवकारेण पित्रपक्षागोषस्य 'व्याहृत्त-
त्वादिति ।

(1) अ न पुत्राभ्यामे व्यावर्त्तितत्वात् ।

अथ वर्षसंज्ञिपाताशौचम् ।

इति,—

वर्षानामानुपूर्वेषां स्त्रीषामेको यदा पतिः ।

दद्याद्-षट्-त्रयैकाहाः प्रसवे सूतकं भवेत् ॥

वर्षानां ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्या-शूद्राणां चतुर्णां जन्मत्वेन
सम्बन्धिनीनां स्त्रीणां एभिर्जातानामिति यावत् ।

यदेको ब्राह्मणः पतिः चानुपूर्वेषु क्रमिषु क्लिप्तं भवति—

प्रथमं ब्राह्मणं परिषीय पश्चात् क्रमिषु क्षत्रियाद्यास्तिस्रो
यदा परिषीयन्ते तदा षासां प्रसव-प्रसवयोर्यथाक्रमं दद्याद्-षट्-
त्रयैकाहा शशौचम् ।

यदा व्युत्क्रमेण प्रथमं क्षत्रिय-वैश्या-शूद्राणामन्यतमां परिषीय
पुनरपरवर्षत्रयकान्याः परिषीयन्ते—

तदा वृहस्पतिः—

शुद्धेहिप्रो दद्याद्द्वे जन्मकान्योः स्वयोनिषु ।

सप्त-पञ्च-त्रिराचैव क्षत्र-विद्-शूद्रयोनिषु ॥

अथ वृहस्पतिवचनस्य व्युत्क्रमविवाहविषयत्वं दक्षवचने चानु-
पूर्वेषुषुषादेव प्रतीयते । अन्यथा तदनर्थकमेव ज्ञात् ।

न तावदानुपूर्वेषु वै वर्षासंज्ञातानां स्त्रीषामेको यदा

(1) अथे चाहकोऽनेनेति, पाठः ।

(2) अ चाहपूर्वेषु विवाहपक्षसादेव ।

(3) अ युक्तं न तु वेदाहपूर्वेषु ।

पतिरिति वस्तुनिष्ठं आनुपूर्व्येणान्यन्निवारणस्यैवाभिधानानर्थ-
क्यात् । नापि दशरत्नादिभिरानुपूर्व्येण सत्यन्वो यथासंख्येनैव
सिद्धे व्यवहितकालनादीनाम् ।

तस्मान्मदानुपूर्व्येण पतिरित्येतदेव विवक्षितं आनुपूर्व्येण च
पतित्वानुपूर्व्येण विवाहाद्भवति ।

तेनानुपूर्व्येण विवाहविषयं दक्षवचनं, ब्रह्मसतिवचनम् अत्यन्तम-
विवाहविषयम् । अत्यन्तमविवाहस्य निमित्तत्वात् प्रायश्चित्तानु-
ष्ठानाच्च निश्चितम् । अतस्तत्राग्रीचातिरेको^१ नुष्यत एव ।

विष्णुः,—

त्राह्मणस्य चतिय-वैश्व-शूद्रेषु सपिच्छेषु षड्रात्र-त्रिरात्रैक-
रात्रैः । चतुर्यस्य विट्-शूद्रयोः षड्रात्र-चिरात्राभ्याम् । वैश्वस्य
शूद्रेषु षड्रात्रेषु ।

एतेनैतदुक्तं भवति—अनन्तरवर्षे षड्रात्रं, एकान्तरे चिरात्रं,
अन्तरे एकरात्रं दक्षवचनसमानचेदम् ।

आदिपुराणे,—

वाग्वेषु ऋ विप्रस्य चतुर विट्-शूद्रजातिषु ।

ऋतेषु वाच जातेषु दशाहास्तुद्धिरिष्यते ॥

दशधर्मप्रमाणत्वात् षड्रात्रं चतुर्येषु ।

त्रिरात्रमपि वैश्वेषु शूद्रेष्वेकारहमेव च ॥

(१) च न दृक्पदान्ते अथोपरिवेकः ।

अत्रियस्त्रय वेत्स्यन्तु वैश्वस्य उपस्यसाया ।
 विद्यते जायते बन्धुसायाश्रीचं सप्तशरत् ।
 शूद्रा-वैश्या-अत्रियसु क्रमादुत्तमजातिषु ।
 बान्धवेषु चरन्त्यथ यत्संस्मन्तेषु विद्यते ॥

षड्रात्रं अत्रियेष्वित्यादिना शूद्रेष्वेकाहमित्यन्तेन दक्षोक्तविषयेऽ-
 श्रीचमुक्तं । बान्धवेषु च विप्रस्वेत्यादिना देवप्रथमप्रमाणात्वा-
 दित्यन्तेन देवविशेषस्य व्यवस्थितमिदमश्रीचमिति स्वयमेवोक्तम् ।

अथैव विषये कूर्मपुराणे,—

अत्र-विट्-शूद्रायादा ये सुर्विप्रस्य बान्धवाः ।
 तेषामश्रीचे विप्रस्य दद्याद्वाञ्छुश्चिरिष्यते ॥
 राजन्य-वैश्यापथ्येवं हीनवर्णाषु योनिषु ।
 [स्वमेव श्रीचं कुर्व्यातां विशुद्धार्थं न संग्रयः ।
 सर्वे तूत्तमवर्णानां श्रीचं कुर्वुरतन्द्रिताः ।
 तद्वर्णविधिदृष्टेन सन्तु श्रीचं स्वयोनिषु ॥]

अत्र-विट्-शूद्राणां जननमरणयोर्ब्राह्मणस्य देवभेदव्यवस्थित-
 मादिपुराणोक्तं दद्याद्वाञ्छुश्चिरिष्यते प्रथमस्त्रीकेनाभिधाय वैश्वशूद्रयो-
 र्जननमरणे च अत्रियस्य द्वादशाहं शूद्रायाः प्रसवमरणयोर्वैश्वस्य
 पञ्चदशाहमश्रीचं देवभेदव्यवस्थितमेवोक्तम् ।

(१) च संसर्गं मनेत् ।

(२) क क्रमाहर्षमजातिषु ।

(३) न शुद्धार्थे [ ] चिह्नितार्थः प्रकृतः ।

सोमश्रीं सद्योनिमित्तिः सोमश्रीं समाप्तमाप्तौमाह समाप्ति
 समाप्तमाप्तौमाह समाप्ति
 समाप्तमाप्तौमाह समाप्ति

अत्रियस्याव वैश्वसु-इत्यादिने तु षादिपुराणवचने अत्रियस्य
 वैश्वसुप्रसवमरणयोर्द्वादशाहं वैश्वस्य शूद्राप्रसवमरणयोः पञ्चदशाहं
 देवभेदव्यवस्थितं प्रदर्शितम् ।

शूद्रावैश्वसु इत्यादिना तु ब्राह्मण्याः सपत्न्याः प्रसवमरणयोः
 अत्रियाद्यास्त्रिस्रस्रयोद्दशाहमश्रीं कुर्युः ।

अत्रियायाः सपत्न्याः प्रसवमरणयोः—वैश्वशूद्रे अत्रिय-
 परिणीते द्वादशाहं कुर्यातां वैश्वयायाः सपत्न्याः प्रसवमरणयो-
 र्दशोढा शूद्रा पञ्चदशाहम् कुर्यातित्युक्तम् ।

एतदेव व्यक्तमाह विष्णुः,—

हौनवर्षानामधिकवर्षेषु सपिण्डेषु तदश्रीचव्यपगमे शुचिः ।
 तदश्रीचव्यपगमे इति अधिकवर्षाश्रीचसमाप्तावित्यर्थः ।

शूद्रापुराणे,—

षड्राजस्य निराहं स्वादेकराहं क्रमेण हि ।
 वैश्व-अत्रिय-विप्राणां शूद्रेणाश्रीचमेव च ॥

- (1) च तदेवं ।
- (2) च—न संतु शीघ्रं ।
- (3) च शूद्रस्य ।
- (4) च अत्रियापदपरिधिं ।

अर्धमासोऽथ षड्वाचं चिरात्तं द्विजपुङ्गवाः ।
 शुद्ध-चन्द्रिय-विप्राणां वैश्वेष्यामीचमिष्यते ॥
 षड्वाचद्वादशाहञ्च विप्राणां वैश्वशुद्धयोः ।
 अमीचं चन्द्रिये प्रोक्तं क्रमेण द्विजपुङ्गवाः ॥
 शुद्ध-विट्-चन्द्रियाणाम् ब्राह्मणे संस्थिते सति ।
 दशरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलोद्भवः ॥

वैश्वपरिणीतशुद्धाप्रसवे तस्याश्च मरणे तत्पुत्रमरणे च वैश्वस्य
 षड्वाचममीचं चन्द्रियपरिणीतशुद्धाप्रसवे तस्याश्च मरणे तत्पुत्रमरणे
 च चन्द्रियस्य चिरात्तम् ।*

'[ब्राह्मणपरिणीतशुद्धाप्रसवे तस्याश्च मरणे तत्पुत्रमरणे च
 ब्राह्मणस्यैकारात्तम् । वैश्वमरणे वैश्वपरिणीतवैश्व्याप्रसवे तन्मरणे
 च तत्पुत्रमरणे च वैश्वपरिणीतशुद्धायास्तत्पुत्रस्य च पञ्च-
 दशाहममीचम् ।

चन्द्रियपरिणीतवैश्व्याप्रसवे तन्मरणे च तत्पुत्रमरणे च
 चन्द्रियस्य षड्वाचम्] ।

ब्राह्मणपरिणीतवैश्व्याप्रसवे तस्या मरणे तत्पुत्रमरणे च
 ब्राह्मणस्यं चिरात्तम् ।

ब्राह्मणपरिणीतचन्द्रियाप्रसवे तस्या मरणे तत्पुत्रमरणे च
 ब्राह्मणस्य षड्वाचममीचम् ।

चन्द्रियस्य मरणे चन्द्रियपरिणीतचन्द्रियाप्रसव-मरणयोश्च

(१) ग इत्यने [ ] चिह्नितार्थः पतितः ।

अत्रियापुत्रस्य च मरणे अत्रियपरिणीतवैश्यास्तत्पुत्राः अत्रिय-
परिणीतशूद्रास्तत्पुत्राश्च द्वादशाहं कुर्युः ।

ब्राह्मणमरणे ब्राह्मणपरिणीतब्राह्मणी-प्रसवमरणयोश्च तत्-
पुत्रमरणे च ब्राह्मणपरिणीतानां, अत्रिया-वैश्या-शूद्राणां तत्-
पुत्राणाञ्च दशरात्रमशौचम् ।

आपस्तम्बः,—

अत्र-विट्-शूद्रजातीनां येऽपि स्वमृतसूतके ।

तेषाम्नु पैढकं श्रौचं विभक्तानाम्नु माढकम् ॥

ब्राह्मणपरिणीतानां अत्रिया-वैश्या-शूद्राणां पुत्राः पित्रा
सहैकत्र वसन्तः स्त्रीय-स्त्रीय-मातुः प्रसवमरणयोश्च पिढसम्बन्धि-
दशाहमेवाशौचं कुर्युः ।

पित्रा सहैकत्रविभागान्नु तयोरेव निमित्तयोः स्त्रीयस्त्रीयमाढ-
जात्युक्तामशौचं कुर्वीरन् । यथा विभागेऽशौचं तथैव पिढमरणे-
ऽपीत्याह जावालः—

नानाजातिषु पारक्ष्ये पैढकं जीवतः पितुः ।

अतीते माढकं विद्यात् पारक्ष्यमुभयोरपि ॥

एकपुरुषपरिणीतासु नानाजातीयासु स्त्रीषु मध्ये पारक्ष्ये
परिशेद्धजातितः परा अन्या या जातिस्तज्जातीयायाः प्रसवे मरणे
च तज्जातीयाया' एव पूर्वोत्पन्नः पुत्रः पितरि जीवति पिढ-
जात्युक्ताशौचं कुर्यात् । अतीते तु पितरि भाढजात्युक्तम् ।

एवं पित्रजीवन मरणवर्षमयोरपि पक्षयोः पारक्यानिवाशौचं भवति पित्रजीवने मारुतजातितः पारक्यां पित्रमरणेऽपि पित्रजातितः पारक्यामिति ।

एतच्च पारक्यासमीचं हीनवर्षेण पुरुषेषोत्सववर्षासु ज्ञातानां मत्र न भवतीत्याह विश्वः—

पत्नीनां दासानामानुलोम्येन स्वामितुष्वमशीचं ऋते स्वामिन्वाल्मीयम् ।

दासानां प्रातिलोम्यं तदा भवति . यद्युत्कृष्टवर्षी हीनवर्षस्य दास्यं करोति तादृशस्य दासस्य स्वामितुष्वमशीचं नास्ति किन्तुत्कृष्टवर्षीनां दासानां हीनवर्षीनां स्त्रीयप्रसवमरणयोः स्वामितुष्वामशीचभागिता ।

एतच्च स्वामिना सहेकत्र वासे भवतीत्याह बृहस्पतिः—

दासान्तेवासि-भृतकाः शिष्याश्चैकत्रवासिनः ।

स्वामितुष्वेन शौचेन शुध्यन्ति ऋतसूतके ॥

अन्तेवासी प्रागेव व्याख्यातः । भृतको भक्तदासः ।

स्वामिनः प्रसवमरणयोर्दासानां स्वामितुष्वमशीचं दासाशौचन्तु न स्वामिनोऽपीति—

कारणाहच्छति प्रैष्यं तदाशुच्यं न तान् व्रजेत् ।

इति पूर्वलिखितदेवलवचनात् । कारणञ्च सहवासप्रभृति प्रागेवोक्तम् ॥

पाराशरः ।
 अथाग्नीषसङ्करः ।

मनुः,—

अन्तर्दशाहे स्वाताश्चेत् पुनर्मरचजन्मनी ।

तां वत् स्वादशुचिर्विप्रो यावत्तत् स्वादनिर्दशम् ॥

पुनर्मरचसं जन्म च पुनर्मरचजन्मनी पुनःशब्दो मरचमात्र-
 विशेषणं न जन्मनोऽपि उभयविशेषणवैयर्थ्यात् ।

तेनैतदुक्तम् भवति—

'यदा पुनः प्रवृत्तमरचाग्नीषस्वानिष्ठते दशाहे मरचान्तरं
 भवति तदा पुनर्मरचं जननमध्ये तु पुनर्मरचं न भवति एवञ्च
 मरचाग्नीषदशाहमध्ये यदि मरचान्तरं जननं वा तदा प्रथमा-
 ग्नीषसमाख्या शुचिः ।

तेन,—

समानं लघु चाग्नीषं पूर्वैरेव विशुध्यति ।

इति दर्शितं भवति न शुद्धं । अतो मरचाग्नीषमध्ये यदि मरचा-
 न्तरं भवति जननं वा तदा पूर्वैरेव शुद्धिर्भवति । न तु जननमध्ये
 मरचे सति जननेन शुद्धिर्मरचस्य शक्यत्वात्—

मरचोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरचं भवेत् ।

इति देवस्यवचनाच्च मरचस्य शुद्धत्वम् ।

जननेन सृत्तकं न शुध्यतीति स्पष्टमाह—

(१) च नहि पूर्वप्रवृत्तः ।

सङ्घट्टारितः,—

सूतके सूतकं चेत् स्यात् सूतके सूतकं तथा ।

सूतेन सूतकं गच्छेत्तेतरत् सूतकेन तु ॥

समानजातीयतया जननाशीचमध्ये यदि जननाशीचं भवति
तदा पूर्वेष्वैव शुद्धिरिति सिद्धमेव ।

तत्र स्पष्टमाह' विष्णुः,—

जननाशीचमध्ये यद्यपरं जननाशीचं स्यात्तदा पूर्वाशीच-
व्यपगमे शुद्धिः, रात्रिशेषे दिनद्वयेन प्रभाते दिनत्रयेण मरणा-
शीचे ज्ञातिमरणेष्वप्येवम् ।

रात्रिः शेषोऽवशिष्टां यस्य दशरात्रस्य तत् रात्रिशेषं दशम-
दिनादित्योदयकालादूर्ध्वमिति यावत् ।

दिनद्वयेनेति दशमदिनादधिकेन दिनद्वयेन । प्रभाते दशम्या
रात्रेः शेषे प्राच्यां दिशि किञ्चिन्नौहित्यदर्शनात् प्रभृति सूर्योदयात्
पूर्वमित्यर्थः ।

दशमदिनादधिकेन दिनत्रयेण । रात्रिशेषपदेन दशमदिना-
दादित्योदयकालादूर्ध्वमिति यदुक्तम् ।

तदाह बीधायनः—

अथ यदि दशरात्राः सन्निपतेयुराद्यं दशरात्रमशीचमानव-
माह्विसात् ।

आनवमानवमदिनपर्यन्तमाहोऽभिविध्यर्थत्वात् ।

(१) च विधेयमाह ।

सूक्तपुराणे,—

यदि स्नात् सुतके कृतिर्मृतके वा कृतिर्मवेत् ।

श्रेयैषैव भवेच्छुद्धिरहं किं चिरात्प्रकम् ॥

मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिष्यते ।

मरणोत्पत्तीत्यत्र पूर्वपञ्चाङ्गावागुपादानामरणात् पूर्वं वा
जननं भवेत् तदुत्तरकालं वा उभयथाऽपि मरणाशौचादेव शुद्धिः ।

एवञ्चाङ्गिरोवचने पञ्चात्पदोपादानेऽप्ययमेवार्थो बोद्धव्यः ।

यथाङ्गिराः,—

अनिर्दशाहं जनने पञ्चात्स्नात्परणं यदि ।

प्रेतसुद्धिस्तु कर्त्तव्यं तत्राशौचं स्वर्बन्धुभिः' ॥

यदा पञ्चाङ्गाविन्यपि मरणे मरणाच्छुद्धिस्तदा पूर्वभाविन्यपि
मरणे सुतरां शुद्धिरित्युक्तं भवति ।

तथाचाषड्विंशतिमस्वान्मरणाशौचं गुरु जननाशौचादित्यतः
पञ्चाङ्गाविनाऽपि गुरुणा मरणाशौचेन पूर्वोत्पत्तेऽपि जनने
शुद्धिरिवं जननयोर्मध्ये यज्जननं गुरु तद्यदि पञ्चाङ्गवति तदनेन,
न लघुना पूर्वाशौचेन शुद्धिः किन्तु पञ्चाङ्गाविनाऽपि गुरुजनना-
शौचेन ।

एवं हयोर्मरणयोर्मध्ये यन्मरणं गुरु तेन पञ्चाङ्गाविनाऽपि पूर्व-
भाविनोऽपि लघुनो मरणाशौचस्य शुद्धिरित्याह—

यमः--

अथ ह्यवावशीचन्तु पश्चिमेन समापयेत् ।

अस्ति च सपिण्डजननाशीच्यत् स्त्रीयपुत्रजननाशीचस्वाध-
हृदिमत्त्वं यतः पुत्रजनने ज्ञानात् पूर्वं पितुरस्यत्त्वं न तु
सपिण्डानाम् ।

तथा पुत्रजनने पितुः सृतिवास्त्रमे दद्यात्समस्यत्त्वं'
सपिण्डानान्तु ज्ञानमात्रम् । तथा दद्यात्तद्दूर्ध्वमपि पुत्रजन्मत्रये
पितुःज्ञानं न सपिण्डानाम् ।

तथा सपिण्डमरणात्पितापितृर्भरचमघहृदिमत् । यतो
मातापितृर्भरचे द्वादशरात्रमक्षारलवचात्माग्रं 'सपिण्डानाच्च
चिरात्रम् ।

तथा पत्नीनां सपिण्डमरणात्पितागुरोः पत्न्युर्भरचमघहृदिमत्
यतः श्रीरामायणे सौतां प्रत्यगुप्त्यावाक्यम्—

नातो विशिष्टं पश्चामि बान्धवं वै कुलस्त्रियाः ।

पतिर्बन्धुर्गतिर्भर्ता देवतं गुरुरेव च ॥

पश्चिमेन समापयेदित्यत्र विशेषमाह—

द्वैवसः,—

परतः परतः शुचिरघट्टी विधीयते ।

स्वाचेत् पञ्चतमादङ्गः पूर्वेणैवानुशिक्षते ॥

(१) चः इत्यनेन अर्थः ।

(२) च सपिण्डमरणे तु ।

परतः परत इति वीक्षा-जननापेक्षया जननस्य यथोक्ताघट्टही
मरणापेक्षया मरणस्येत्युभयव्याख्या ।

परतः शुद्धिं विशेषयति ऋषेदिति पञ्चतमादङ्गः पूर्वपञ्च-
दिनाभ्यन्तर इति यावत् ।

यद्येवम्बिधमघट्टहिमदाशीचं भवति तदा पूर्वैरेव शुद्धि-
र्भवति ।

ततश्च पश्चिमेन समापयेदिति परतः परतः शुद्धिरिति पञ्च-
दिनादूर्ध्वं दशाहपर्यन्तं बोद्धव्यम् ।

एवञ्च रात्रिशेषे दिनद्वयेन प्रभाते दिनत्रयेणेति सपिण्ड-
जननद्वये सपिण्डमरणद्वये चावतिष्ठते ।

शङ्कः,—

समानाशीचं प्रथमे प्रथमेन समापयेत् ।

असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा ॥

समानाशीचं जनने जननमुक्ताघट्टद्वियुक्तं मरणे मरणमुक्ताघ-
ट्टहिमदुक्तमेव । प्रथमेऽशीचकालस्य भागद्वये पञ्चाहाभ्यन्तरे
प्रथमेन समापयेत् । असमानं सूतके मरणं द्वितीयेन मरणेन
समापयेदित्यनुषङ्गः ।

प्रथमे भागद्वये इति यदुक्तं तद्गतमाहादिपुराणे—

आद्यं भागद्वयं यावत् सूतकस्य तु सूतके ।

द्वितीयेऽपसिते चाद्योत् सूतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्ध्वं द्वितीयासु सूतकान्तात् शुचिः स्मृतः ।

एवमेव विचार्यं स्यात् स्मृतके सूतकान्तरे ॥

स्मृतकस्यान्तरे यत्र सूतकं प्रतिपद्यते ।

सूतकस्यान्तरे वाथ स्मृतकं यत्र विद्यते ।

स्मृतकान्ते भवेत्तत्र शुद्धिर्वर्णेषु नित्यशः ॥

दशरात्रेऽशौचकाले चतुर्धाविभक्ते भागद्वयं पञ्चदिनानि भवन्ति
अत्र यद्यपि प्रथमस्मृतकस्याद्यभागद्वयमध्ये द्वितीये सूतके पतिते
इत्यविशेषेण श्रूयते तथापि यथोक्ताघट्टद्वियुक्ते द्वितीयस्मृतके इति
बोद्धव्यं एवमेव विचार्यं स्यादित्यभिधानात् ।

यद्यपि सूतकत्वेन समानत्वं तथाप्यसृष्ट्यत्वादिनाऽसमानत्वात्
पूर्वाशौचतुल्यत्वं न युक्तम् ।

तेन पञ्चाहादूर्ध्वं द्वितीयाशौचान्तादेव विशुद्धिरिति
विचारार्थः । एवं मरणद्वयपूर्वापर्य्येऽपि पञ्चाहाविनो महा-
गुरुमरणस्याघट्टद्वयाधिक्यात् पञ्चाहोपरिसम्भवे सति तेनैव
शुद्धिरुक्तेति विचारातिदेशार्थः ।

अतएव यत्र स्वरूपत एव गुरुलघुभावो यथा जननाभरणस्य
स्वभावत एव गुरुत्वं तयोःसन्निपाते सर्व्ववर्णेष्वेव मरणाशौच-
कालेनैव शुद्धिरित्याह स्मृतकस्यान्तरे यचेत्यादिना ।

यच्च कूर्मपुराणवचनम्,—

अघट्टद्विमदाशौचं ऊर्ध्वं चेत्येन शुध्यति ।

'अथ चेत् पञ्चमीं रात्रिमतैः परतो भवेत् ॥

अथहृदिमदाशौचं तदा पूर्व्वेण शुध्यति ।

एकस्मात् क्षुतकादूर्ध्वं यद्यथहृदिमंदाशौचं स्वात् तथा एक-
स्मान्मरणादूर्ध्वं यद्यथहृदिमन्मरणान्तरं भवति तदा द्वितीयेन
शुद्धिः—तदेव विशेषयति अथ चेदिति । तदा पूर्व्वेणेति अकारो-
ऽथ प्रस्निष्टः । अपूर्व्वेण पूर्व्वस्मादन्येन द्वितीयेनेत्यर्थः ।

अथवा परतोऽशौचकालादवधेः प्रातिलोभ्येन पञ्चमीं रात्रि-
मतिश्लस्य यदि भवति प्रथमस्याशौचदिनपञ्चकस्य मध्य इति
यावत् तथा पूर्व्वेण प्रथमेन शुद्धिरिति । अन्यथा अतीत्येत्थनेनैव
लब्धत्वात् परत इत्यनर्थकं स्वात् ।

एतदपि देवलवचनसमानविषयम् ।

यत्तु देवलवचनं—

अधानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा । इति ।

तल्लघुहारीतसमानविषयम् ।

यदा तु दशरात्रजननाशौचमध्येऽनुपनीतसपिण्डमरणादि
त्रिरात्राशौचं भवति तदा जननस्य बहुकरलब्धापितया गरीयस्वाच
मरणाशौचेन शुद्धिरित्यन्दिगिति ।

अथ गर्भसंस्काराणां चर्चा ।

मनुः,—

रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भसंस्कारावे विशुध्यति ।

अथ रात्रिभिरिति बहुवचनात् द्वितीयमासात् प्रभृति गर्भसंस्कारावे यावत्सो मासतुल्या रात्रयः तत्पर्यन्तमशौचं अस्तिव मनुवचन-
स्योत्तरार्धस्थित-स्त्रीपदानुषङ्गात् ।

तद्यथा,—

रजस्युपरते साध्वी ज्ञानेन स्त्री रजस्रला ।

इति स्त्रीपदं पूर्वार्धेऽपि विशेषापेक्षया अनुषज्यते ।

तेनैतद्गर्भसंस्काराणां स्त्रीणामेव न पित्रादीनामशौचं एकस्त्रोके
रजस्रलाया सहोपादानं गर्भसंस्काराणां वर्णचतुष्टयस्त्रीणां
रजस्रलाशौचवत् सममिति प्रापयितुम् ।

एतच्चादिपुराणे व्यक्तमत्र भविष्यति ।

गर्भसंस्काराणां स्त्रीणामेवेति व्यक्तमाह 'जावालः—

रात्रयो मासतुल्याः स्युर्जनन्या गर्भसंस्कारावे ।

सुमन्तुः—

गर्भमासतुल्या दिवसा गर्भसंस्कारावे सद्यःशौचं वा भवति ।

अत्रापि गर्भमाससमानानां दिवसानां बहुत्वान्मुतेस्तृतीय-

(१) अ प्रसक्तं उत्तरार्धे तत् स्त्रीपदानुषङ्गात् ।

(२) क ग -पेक्षायां ।

(३) अ देवः—

मासात् प्रभृति गर्भस्त्रावविषयत्वमेव, सद्यःशौचं वेति तु पित्रा-
दीनां वक्ष्मासपर्यन्तं व्यवस्थितं बोद्धव्यम् ।

यमः—

गर्भमासा अहोरात्रं त्रयं वा गर्भसंज्ञवे ।

गर्भमासा गर्भमाससमदिवसास्तृतीयमासात् प्रभृति अहो-
रात्रं प्रथममासीयगर्भस्त्रावे त्रयं वेति द्वितीयमासीयगर्भस्त्रावे ।

द्वितीयमासीयगर्भस्त्राव एव हारीतः—

गर्भपतने त्रिरात्रं स्त्रीणां साधूयो रजोविशेषत्वात् ।

'[जातमृते मृतजाते वा कुलस्य ।

साधूयः साधुतरमुक्तमित्यर्थः । यतो द्वितीयमासीयगर्भं
रज एव किञ्चिद्विलक्षणमकठिनत्वात् । अतो रजसुख्यमशौचं
स्त्रीणामुक्तमेव ।]

जातमृते मृतजाते वा कुलस्य इत्यत्र सन्निधानात् गर्भपतन-
इत्यनुपपद्यते जीवनमरणयोश्च सम्भवात् सप्तमाष्टममासीयगर्भपतन-
विषयम् ।

तेन सप्तमाष्टममासीयगर्भे जातमृते मृतजाते वा कुलस्य
पित्रादेश्चिरात्प्रमशौचम् । एतच्च सर्वाग्निनां सर्वविक्रियाणाञ्च
यद्येष्टाचरणशीलानाञ्चेति वक्ष्यामः ।

जातमृत इति विशेषोपादानात् यदि सप्तमाष्टममासीयो
गर्भः पतितो देववृशाज्जीकति तदा सम्पूर्णमेवाशौचं पित्रादीनाम् ।

मरीचिः,—

गर्भसूत्र्यां' यथामासमाचरे तूत्तमे त्रयः ।

राजस्ये तु चतुराशं वैश्वे पञ्चाशन्निव च ॥

अष्टाहिन तु शुक्लस्य अष्टिरेषा प्रकीर्तिता ।

यथामासमिति माससंस्थानतिक्रमेष यावन्मासीयो गर्भस्ताव-
न्माससंस्थानि दिवसानीत्यर्थः ।

एवञ्चाभिधायाचिरे तूत्तमे त्रय इत्युच्यमाने मासत्रयादूर्वा-
गिति प्रतीयते । तेनाचिरे तु द्वितीये मासे गर्भस्तावे सत्युत्तमे
उत्तमजातीयायां ब्राह्मण्यां त्रयो दिवसा अशौचकालाः क्षत्रि-
यादेरादिपुराणवचने षष्मासपर्यन्तमशौचतुल्यत्वदर्शनात् ।

अत्र मरीचिवचने चतुरहादिविधौ यावदधिकं तावद्देव पैत्र
कर्मानधिकारार्थं स्पष्टत्वं दृष्टार्थकर्माधिकारश्च ब्राह्मणीतुल्य
एव "सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण सर्व्वकर्माणि कारयेत्"
इति वत् ।

यथा रजस्रलायां शङ्कः,—

शुभा भर्तुश्चतुर्थेऽङ्गि अष्टहा देव-पैत्रयोः ।

दैवे कर्माणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥ इति

ब्राह्मण्या अपि द्वितीयमासीयगर्भस्तावे दिनद्वये च सर्वाशौचं
द्वितीयदिवसे देव-पैत्रकर्मानधिकार एव मरीचिनैव गर्भसूत्र्यां
'यथामासमित्युक्तत्वाद्ग्राह्यमतम् । ह्यस्मिन्वचनेऽप्येवैव व्यवस्था ।

एवञ्च तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठमासेष्वपि ब्राह्मणी-क्षत्रियां-
वैश्या-शूद्राणां यथाक्रमं गर्भमाससमदिनातिरिक्तमेकरात्रं द्विरात्रं
त्रिरात्रं चत्वारं दैव-पैत्रकर्मणधिकारो बोधव्यः ।

आदिपुराणे,—

षष्मांसाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्त्रावो भवेद्यदि ।
तदा माससमेस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥
अत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तमशौचं तासु विद्यते ।
सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ॥

तासामिति बहुवचनं क्षत्रिया-वैश्या-शूद्राणामुपसंग्रहार्थं अत
ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तमिति सर्व्ववर्णसम्बन्धिशौचोपदर्शनार्थम् । तासां-
मिति प्रकृते पुनस्तास्त्विति ग्रहणं स्त्रीषामिव सम्पूर्णाशौच-
नियमार्थम् ।

यद्यपि—

नवमे दशमे मासि प्रवसैः सृतिमासतैः ।
निःसार्य्यते वाण इव जन्तुच्छिद्रेण सत्वरः^१ ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात्नवम दशममासयोरेव मुख्यप्रसवकालत्वं
तत्रैव सर्व्ववर्णसम्बन्धि सम्पूर्णमशौचमुक्तम् ।

^१तथाप्यप्रसवकालत्वेऽपि सप्तमाष्टममासयोर्वचनबलात् स्त्रीणां
सम्पूर्णमशौचं सद्यःशौचं सपिण्डानामिति स्वकर्मानुष्ठान-

(१) क पुस्तके तन्तुच्छिद्रेण सर्व्वथा ।

(२) अ न आपसवकासाहाऽपि ।

विद्याशालिनां सपिण्डानां विद्याकर्त्तरहितानां स्वेकरात्रं विद्या
 क्रमोनुष्ठानरहितानां सम्पूर्णशौचं सम्पन्नियुक्तं वातं ज्ञातव्यं
 सुतजाते वा कुलस्य तत्ररात्राभात्पारातात् ।

एतच्च सर्वं स्पष्टमाह कूर्मपुराणे,—

अर्वाक् षष्मासतः स्त्रीणां यदि स्याद्गर्भसंभवः ।

तदा माससुमेस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्ध्वं पतने स्त्रीणां स्याद्दशरात्रकम् ।

सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्त्रावाच्च वा ततः ॥

गर्भश्च्युतावहोरात्रं सपिण्डेऽत्यन्तनिर्गुणे ।

यद्येष्टाचरणे ज्ञाती त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

दशरात्रकमिति ब्राह्मण्यसम्बन्धशौचप्रदर्शनार्थं चत्रियादी-
 नान्तु द्वादशरात्रं पञ्चदशरात्रं त्रिंशद्रात्रं क्रमेण बोधव्यम् ।

यतो यत्रोत्तमजाते ब्राह्मण्याः सम्पूर्णाशौचं तत्र चत्रियादि-
 स्त्रीणां सुतरां युक्तम् । अत्र स्त्रीणामिति प्रकृते पुनः स्त्रीणामिति
 ग्रहणं स्त्रीणामेव सम्पूर्णाशौचं नियमयति ।

• गर्भस्त्रावाच्च वा तत इति तच्छब्देन सन्निधानात् अत ऊर्ध्व-
 मित्यनेनोक्तः षष्मासोर्ध्वकालः परासृज्यते । गर्भश्च्युतावित्यत्रापि
 षष्मासोर्ध्वकाल एव सगुणत्व-निर्गुणत्वेन लघुगुर्व्यशौचव्यवस्थायाम्
 विषयत्वात् ।

तेन सप्तमाष्टमंमासौयगर्भविषयत्वं सपिण्डसम्बन्धिनां सद्यः-
 शौचेकरात्रत्रिरात्राणाम् ।

पतितस्य गर्भस्य प्रतिपत्तिमाहादिपुदाये,—

अज्ञानं पतितो गर्भः सद्यो जातो हतोऽप्यवा ।

अजातदन्तो मासैर्वा हतः षड्भिर्गतैर्वह्निः ॥

वस्त्राद्यैर्भूषितं क्त्वा निक्षिपेत्तन्तु काष्ठवत् ।

खण्डित्वा शनकैर्भूमौ सद्यःशौचं विधीयते ॥

'अजातदन्तो वेति तुल्यप्रतिपत्तित्वेन प्रसङ्गात् गर्भस्त्राव-
प्रस्तावविहितं वह्निर्निक्षिपेदिति सम्बन्धः ।

अजातदन्तः षड्भिर्मासैर्गतैर्यदा हतो भवति तदैवं कर्त्तव्य-
मित्यभिधानात् षस्मासोपरि 'जातदन्तमरणेऽप्यशौचातिरेक-
प्रतिपत्तिः' ।

एतेनादन्तजन्मनः सद्य इति याज्ञवल्करवचने षस्मासकासोप-
लक्षणत्वं व्याख्यानं व्यक्तीकृतमिति ।

(१) न इत्यने अजातेत्यादि सम्बन्ध इत्यनोऽर्थः पतितः ।

(२) अ इत्यने अजात- ।

(३) अ प्रतिपत्तेरनन्वयमिति इर्थवति ।

(४) अ व्याख्यानं तत् ।

अथ सपिण्डाद्यशौचम् ।

ब्रह्मसतिः,—

दशाहेन सपिण्डासु शुध्यन्ति प्रेतसूतके ।

त्रिरात्रेण सकुल्यासु ज्ञात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः ॥

प्रेतसूतके-इति प्रेतश्च सूतकश्च प्रेतसूतकं समाहारद्वन्द्वः,
तस्मिन् मरणे जनने चेत्यर्थः । सकुल्याः समानोदकाः । अथ च
त्रिरात्रं दशाहाशौचिनां गोत्रजा निवृत्तसमानोदकभावाः ।

आश्रयायनः,—

दानाध्ययने वर्ज्यैरन् दशाहं सपिण्डेषु गुरौ वासपिण्डे
त्रिरात्रमितरेष्व्याचार्येषु ज्ञातो चासपिण्डे प्रप्तासु स्त्रीषु दन्तजाते
षेकाहं सन्नान्नाचारिणि समानग्रामीये च त्रीत्रिये ।

गुरौ वा सपिण्डे दशरात्रमिति सम्बन्धः । सपिण्डस्य
शुक्लेऽप्यशौचाधिक्यं नस्तीत्यर्थः ।

इतरेष्वसपिण्डेष्व्याचार्येषु त्रिरात्रम् । ज्ञातो चासपिण्डे
समानोदके एकाहम् । इदञ्च त्रिरात्रं सपिण्डाशौचिनाम् ।
प्रप्तासु विवाहितासु एतच्च पिढ्मृहमरणे पिढ्-माढ्यतिरिक्त-
सपिण्डानाम् ।

अथवा ज्ञातो चासपिण्डे प्रप्तासु च स्त्रीषु दन्तजाते इत्यस्य
त्रिरात्रमितिपदानुवङ्गेष्वान्या व्याख्या ज्ञातो चासपिण्डे समानोदके
त्रिरात्रं दशाहसपिण्डाशौचिनां प्रप्तासु ज्ञातहस्तीदकासु स्त्रीषु
पाथियहन्तात् पूर्वं पिढ्पथे भर्तृपथे च त्रिरात्रम् ।

दन्तजाते च किञ्चिद्विर्गुणयो मीतापिन्नोरत्नमन्निर्गुणानां
सपिण्डानाञ्च विरात्रं सन्नञ्चारी वेदभागविशेषाध्ययनाच्च
व्रतचारिणोर्मध्येऽन्यतर स्तस्मिन्मृते अपरस्य सन्नञ्चारीण एकाह-
मशौचम् । एकग्रामनिवासिभिश्चकुलजै श्रोत्रियेऽसन्निहितमृते
एकाहम् १

गोतमः,—

पश्चिमीमसपिण्डे योनिस्मन्धे सहाध्यायिनि च ।

असपिण्डे समानोदके मृते पश्चिमीमशौचं कुर्यात् ।

दिनद्वयमध्यगता रात्रिः पश्चिमी द्वयोरङ्गोःपञ्चद्वयसद्वयत्वात् ।

एतच्च चतुःपञ्चाह सपिण्डाशौचिनाम् । योनिस्मन्धे मातृसन्धेय-
पितृसन्धेय-भागिनियादिषु । सहाध्यायिनौति त्रेण सहैकस्माद्गुरोः
सक्तायादध्ययनं क्रियते ।

ब्रह्ममिति प्रकृते पुनर्गोतमः—

आचार्यं तत्पुत्रस्त्रीधाम्नश्शिष्येषु चैवम् ।

तत्पुत्र आचार्यपुत्रः स च यद्यध्यापयति तदा तन्परणे चिरात्रम् ।

अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ।

इति मनुवचनात् ।

तच्छब्दः स्त्रियामपि सम्बध्यते । तेनाचार्यस्त्रियां चिरात्रं
तच्च नैष्ठिकब्रह्मचारिण आचार्याभावे आचार्यपत्नीशुश्रुषकत्वात् १ ।

(१) अन्ध-अवन्धन्निर्गुण सन्निहितम् १

(२) क इत्यने-उत्पन्न स्त्रियं सपिण्डेषु ।

(३) च पुनर्वच ।

श्राद्धकर्म ।

आचार्ये तु सप्त प्रेते शुद्धसुते शुभान्विते ।

शुद्धदरे सपिण्डे वा शुद्धवृद्धिमाचरेत् ॥

इति मनुवचनात्—

ज्योतिष्टोमादि यागं कुर्वीतो यस्य सदा आर्त्विज्यं क्रियते स
याज्यस्तन्मरणे त्रिरात्रमृत्विजः । शिष्य इति उपनयनपूर्व्यं यः
साङ्गवेदमध्याप्यते तन्मरणे आचार्यस्य त्रिरात्रम् ।

मनुः,—

त्रिरात्रं प्राङ्गुराग्नीचमाचार्ये संस्थिते सति ।

तस्य पुत्रे च पत्न्याश्च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥

श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्बान्धवेषु च ॥

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितिः ।

अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ ॥

सन्नद्धाचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् ।

जन्मन्येकोदकानाम् तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥

यस्याग्नीचं विधीयते तं प्रति अकृताध्यापने आचार्यपुत्रे मृतेऽहो-
रात्रमग्नीचम् । आचार्यपत्न्यामपि गोतमोक्तत्रिरात्रविषयाचार्य-
पत्नीव्यतिरिक्तायामहोरात्रम् । श्रोत्रिये भिन्नकुलजे मृहमृतेऽन्यत्र
वा एकस्थाननिवासिनि उपसम्पन्ने सन्निहिते इत्यर्थः ।

मातुले मातुः सहोदरे भ्रातरि भिन्नस्थानमृते पक्षिणीं
व्याप्याग्नीचम् । शिष्यो योऽन्योपनीतो वेदैकदेशमध्याप्यते
वेदाङ्गानि वा तस्मिन्मृते पक्षिण्येवाग्नीचम् ।

कृत्विगिति यः कदापिद्याजयिता तस्मिन्मृते पश्चिमी
बान्धवा गीतमीययोमिसम्बन्धपदोपांताः ।

यस्य ऋचियस्य नृपते विष्वक् निवासः क्रियते तस्मिन्मृतेऽत्रिये
वेदाध्ययनरहिते मृते सण्णोतिरग्रीचं यदि दिवा मरणं तदा
यावत्सूचींऽस्ति तावद्ग्रीचं यदि रात्रौ तदा यावत्सत्राणि
सन्ति तावत्पश्चिन्तमित्यर्थः ।

अनूचाने ऋचिये 'स्रदेशनृपती मृतेऽहः स्रत्स्नाहोरात्रमित्यर्थः ।
अनूचानपदेन सम्यगधीतवेदप्रवचनसमर्थोऽभिधीयते तथा गुरौ-
मृतेऽहोरात्रं गुरुमर्देन उपाध्यायीऽस्यवेदाङ्गव्याख्याता उच्यते ।
सत्रज्ञाचारी व्याख्यात एव एकोदकाः समानोदका वक्ष्यमाणाः ।

शुद्धेदित्यनुवृत्तौ विष्णुः,—

आचार्यं मातामहे च व्यतीते त्रिरात्रेण ।

अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु मृतेषु च ।

परपूर्वांसु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च ॥

आचार्यपत्नी पुत्रोपाध्याय मातुल श्वशुर-श्वश्रु-श्वशुर्य-सहा-
ध्यायि-शिश्वेक्षेकरात्रेण ।

धीरसव्यतिरिक्तानां क्षेत्रजायेकादशपुत्राणां प्रसवमरणयो-
स्त्रिरात्रं परपूर्वाणाञ्च त्रिविधानां पुनर्भ्राञ्च चतुर्विधभ्राञ्च
स्त्रैरिचीनां भार्याणां नारदीक्षानां प्रसव-मरणयोस्त्रिरात्रम् ।

आचार्यपुत्रपत्नीरुपाध्यायस्य च अहोरात्रमग्रीचं व्याख्यात-

शिवः । मातुः सपत्न्यभ्रातरि चतुःशोरात्रमग्रीचम् । श्वश्रु-
 श्वशुरयोरपि भिन्नदेशचतयोरशोरात्रमग्रीचम् । श्वश्रुस्य
 श्वश्रुकस्य मरणे चशोरात्रम् । सहाध्यायी वैदेकदेशसहाध्यायी
 शिष्यस्य तयोर्मरणेऽशोरात्रम् ।

कूर्मपुराणे,—

मातामहानीं मरणे त्रिरात्रं श्वादग्रीचकम् ।
 एकोदकानां मरणे सूतके चेतदेव हि ॥
 पश्चिमी योनिसम्बन्धे बान्धवे च तदेव हि' ।
 एकरात्रं ससृष्टिं गुरी सत्रज्ञचारिणाम् ।
 प्रेते राजनि सन्धोति'र्यस्य स्वाद्विषये स्थितिः ॥

तथा,—

परपूर्वांसु भार्यांसु पुत्रेषु कृतकेषु च ।
 त्रिरात्रं स्यात्तथाचार्ये भार्यासन्धगतानु च' ॥
 आचार्यपत्न्यां पुत्रे च चशोरात्रमुदाहृतम् ।
 एकृद् स्यादुपाध्याये स्वयामि त्रीत्रियेऽपि च ॥
 त्रिरात्रमसपिण्डेषु स्वगृहे संस्थितेषु च ।
 एकाहश्चाप्यष्टदिः स्वादेकरात्रस्य शिष्यके ॥

(१) च बान्धवेषु तेषाम् च ।

(२) च श्वश्रुः ।

(३) च सभायांसन्धगतानु च ।

त्रिरात्रं श्वश्रुमरुचे श्वश्रुदे चैतदेव हि ।

सद्यःश्रीचं समुद्दिष्टं सगोत्रे संस्थिते सति ॥

योनिस्त्वन्ध इति गोतमवचने व्याख्यातम् । बान्धवेष्विति गोतम-
वचन एवासपिच्छपदसमानविषयम् ।

शुरो चैकरात्रं सन्नद्धचारिणाश्च मरुचे एकरात्रमिति त्वन्धः ।

कृतकेषु पुत्रेषु क्षेत्रजादिषु विष्णुवर्चनीक्षेषु स्वभार्यासु
अन्यगासु सजातीयोक्तृजातीयपुरुषान्तरसङ्गतासु त्रिरात्रम् ।
अपकृष्टजातीयगमने महापातकित्वेनाश्रीचाभावात् ।

असपिच्छेषु भिक्षुकुलजेषु औत्रियेषु^१ [स्वश्रुमरुचे त्रिरात्रं]
एकाहमेकारात्रमित्यहोरात्रमित्यर्थः । • शिष्यश्च विष्णुवचने
व्याख्यातः ।

श्वश्रुश्वश्रुरयोश्च सन्निहितमरुचे त्रिरात्रम् । सगोत्रजो गोत्रज-
पदेन वृहस्पतिवचनोक्तस्तत्रैव व्याख्यातः ।

अनौरुचेषु पुत्रेषु त्रिरात्रमित्यत्र^२ विशेषमाह—

आदिपुराणे—

श्रीरसं वर्जयित्वा तु सर्व्ववर्षेषु सर्व्वदा ।

क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेष्वथ मृतेषु च ॥

अश्रीचन्तु त्रिरात्रं स्यात् समानेष्विति निश्चयः ।

अनेन समानजातीयेषु क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु त्रिरात्रमिति
विशेष उक्तः ।

(१) च न पुत्रके [ ] चिह्नितान्यः पतितः ।

(२) इत्यपिशेषः ।

तथा आदिपुराणे—

आदावन्धस्व दत्तायां कुत्रचित् पुत्रयोर्द्वयीः ।

पितुर्यत्र त्रिरात्रं स्यात् एकसत्रं सपिण्डिनाम् ॥

एका माता द्वयोर्यत्र पितरौ द्वौ च कुत्रचित् ।

तयोः स्वात् सूतकादैर्बन्धुतकाश्च परस्परम् ॥

प्रथममन्धेन विधाहिता तेनैव जनितपुत्रा पुत्रसहिता यदा
अन्धमात्रिता भवति अन्धेनापि जनितपुत्रा भवति तदा द्वयोरपि
पुत्रयोर्मरणे प्रसवे च द्वितीयपुत्रपितुस्त्रिरात्रम् ।

एवम्बिधे च विषये यत्र परस्त्रीपुत्रजनकस्य त्रिरात्रं तत्र
तत्सपिण्डानामेकरात्रं भिन्नपितृकयेस्तद्वयोरैकमाहजातयोः
पुत्रयोर्मरणे प्रसवे चान्योन्यं माहजात्युक्तमशौचम् ।

बौधायनः—

त्रिरात्रमहोरात्रमेकाहमिति कुर्वीत आचार्योपाध्याय-तत्-
पुत्रेषु त्रिरात्रमृत्विजाश्च शिष्य-सतीर्थसन्नद्धचारिषु त्रिरात्रमहो-
रात्र मेकरात्रमिति ।

कुर्वीतेति यथासङ्गं क्रमेषु कुर्वीतेत्यर्थः । तेनाचार्ये
त्रिगुणमुपाध्यायेऽहोरात्रं उपाध्यायपुत्रे एकाहं—“दिनमात्रं
दिवामरणे रात्रिमरणे तुल्यन्यायतया रात्रिमात्रं” आचार्यपुत्रे
साधमानापकृष्टजातीये दिनमात्रं रात्रिमात्रञ्च ऋत्विजाश्च कुल-
क्रमागतानां सर्व्वक्रियासु^१ सर्व्वदा याजकानां मरणे त्रिरात्रं
शिष्ये त्रिरात्रं गौतमवचने व्याख्यातम् ।

सतीर्षे एकस्मात् स्वीयगुरोरध्ययनं कुर्वन्निःश्रीरात्रम् ।
सब्रह्मचारिणि भिक्षुगुणशिष्ये वेदभागाध्ययनाङ्गभूतव्रतधारिणि
दिनमात्रं रात्रिमात्रञ्च ।

प्रचेताः,—

मातृस्वसृ-मातुलयोः श्वशुर-श्वशुरयोर्गुरौ ।

ऋत्विजि चोपरते च त्रिरात्रमिति शिष्यके ॥

श्वशुरपर्यन्तानां स्वश्वशुरमरणे त्रिरात्रम् । गुरावाचार्यं
कृतकवेदव्याख्यातरि च ।

सद्यःशौचमित्यनुवृत्तौ शङ्ख-लिखिती,—

अन्यपूर्व्यासु भार्यासु कृतकेषु सुतेषु च ।

तेषाञ्चोपरते ज्ञानं नाध्यायो नोदकक्रिया ॥

अपकृष्टजातीयास्वन्यपूर्व्यासु भार्यास्वपकृष्टजातीयेषु च
कृतकपुत्रेषु च सद्यःशौचम् ।

जावालः,—

समानोदकानां ब्रह्मो गोचजानामहः स्मृतम् ।

मातृबन्धीगुरौ मित्रे मण्डलाधिपतौ तथा ॥

गोत्रजमरणे वृहस्पतिवचनेन ज्ञानाच्छुद्धिस्तथा इदम्वेकाहो
ऽत्यन्तनिर्गुणानाम् ।

(१) अ ग पुस्तके मङ्गलम्-

(२) अ पुस्तके

नानध्यायो भवेत्तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ।

मातृबन्धुः प्रसिद्ध एव,—

मातुर्मातुःस्वसुः पुत्राः मातुः पितुःस्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेय्य मातृबान्धवाः ॥

गुरौ 'चापि वेदार्थप्रवक्तारि उपाध्याये च । मित्रे स्नेहादुप-
कारातिशयाचरणशीले । 'मण्डलाधिपतिर्यस्य मण्डले स्थिति-
रूपेण निवासः क्लियते ।

अङ्गिराः,—

गृहे यस्य मृतः कश्चिदसपिण्डः कथञ्चन ।

तस्याप्यग्रीचं विज्ञेयं चिराच्च नात्र संशयः ॥

असपिण्डः श्रोत्रियः ।

एकरात्रेण शुभेदित्यनुवृत्तौ—

विष्णुः,—

असपिण्डे स्ववेश्मनि मृते ।

असपिण्डे श्रोत्रिये ।

मनुः,—

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।

विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरात्माश्च बान्धवान् ॥

यथावमसि तेषान्मु दशाहनेव' शुध्यति ।

अनदन्नममङ्गैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥

निर्हृत्य दहनं वहनञ्च 'कालेत्यर्थः' । बन्धुवदिति स्नेहाद्यनु-
बन्धात् । अनाद्यस्मादृष्टवज्रा पशुनादी नैव कल्प इत्यर्थादुक्तम् ।

(१) च मन्त्र- ।

(२) च दशरात्रेण ।

मातुरासानिति सोदरभ्रातृ-भगिनी-मातुलप्रभृतीन् । अश्रीत्रि-
गृहे शयनाद्यकरणेऽश्रीचक्रमक्षणरहितानामेकाहोरात्रमश्रीचम् ।
अश्रीचिगृहवासे तद्वन्नमक्षणरहितानां त्रिरात्रमवतिष्ठते ।

मातृबन्धुभ्यासबन्धुषु बह्वनदहनकरणेऽश्रीचिगृहवासाभावेऽपि
त्रिरात्रं बह्वनाद्यभावेऽपि मातुलादौ पक्षिणी-त्रिरात्रयोर्विधानात् ।

कूर्मपुराणे,—

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निहृत्य बन्धुक्त् ।

अशित्वा च सहोषित्वा दशरात्रेण शुध्यति ॥

यद्यन्नमस्ति तेषान्तु त्रिरात्रेण तथां शुचिः ।

अनदन्नमस्त्रैव न चेत्तस्मिन् गृहे बसेम् ॥

सोदरैश्चेतदेव स्वाभ्यातुरासेषु बन्धुषु ॥

आपत्काले बह्वनादि कृत्वाऽश्रीचक्रमक्षणे त्रिरात्रम् । आसे-
ष्विति सोदरपदेन विवृतम् । एतदेवेत्यनेन दशरात्र-त्रिरात्रयो-
रतिदेशः^१ ।

विष्णुः,—

ब्राह्मणादीनामश्रीचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदश्रीचं
यावत्तेषाम् । अश्रीचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

अनापदि कामतो भोजनं कृत्वेदम् ।

कूर्मपुराणे,—

यस्तेषामन्नमश्नाति सकृदेव हि कामतः ।

तदश्रीचे निवृत्तेऽसौ स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥

(१) च, विकल्पः ।

उच्यते,—

यस्यैः सहासपिच्छोऽपि प्रकुर्व्याच्छयनासनम् ।

बान्धवो वा परोऽपि स दग्धाहेन शुध्यति ॥

प्रकुर्व्यादिति प्रकर्षेण कुर्व्यात् कामतोऽनुवृत्तेः प्रमादतः
कारणे तु नैतदुक्तं भवति अत्र तु ज्ञानमेकरात्रम् । दग्धाहेनेति
प्रदर्शनार्थं सत्रियादी हादग्धाहादिना ।

कूर्मपुराणे,—

यस्यैः सहासनं कुर्व्याच्छयनादीनि चैव हि ।

बान्धवो वा परी वाऽपि स दग्धाहेन शुध्यति ॥

आदिशब्दादास्त्रिङ्गनसंवाहनादिग्रहणम् । बान्धवः सपिच्छ-
व्यतिरिक्तः ।

अङ्गिराः—

प्रेतान्नमसपिच्छस्य यावदग्नात्थकामतः ।

तावत्त्वहान्यशौचं स्यादपिच्छानां कथञ्चन ॥

अपिच्छानामिति सपिच्छव्यतिरिक्तानां कथञ्चनेत्यन्नातीत्यनेन
सम्बध्यते तेनापद्यकामत इदमिति ।

कूर्मपुराणे—

यावत्तदन्नमग्नाति दुर्भिक्षोपहतो नरः ।

तावत्त्वहान्यऽशौचं स्यात् प्रायश्चित्तं ततश्चरेत् ॥

अङ्गिराः—

ब्रह्म-क्षत्र-विशां भुक्त्वा न दुष्यत्वग्निहोत्रिणाम् ।

सूतके शाव आशीचे अस्त्रिसञ्चयनात्परम् ॥

अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नमर्हितम् ।

भुक्त्वा पक्वान्भक्षितेषां त्रिराचम्य पयः पिबेत् ॥

आदावारभ्य तु परः श्रवं भुञ्जीत नाम्तरा ।

सृपिच्छैः सह शृष्येत्तु अघःशायी सुसंयतः ॥

अग्निहोत्रिणां ब्रह्म-अन्न-विशामपि जननाश्रीचे [आपय-
कामतो] भुक्त्वा दोषो नास्ति मरणाश्रीचे त्वस्त्रिसञ्चयनोत्तर-
कालभोजने दोषाभावः ।

चतुर्थे चास्त्रिसञ्चयः ।

तेन चतुर्थादिनोत्तरकालमप्यग्निहोत्रिणामश्रीचमनुवर्त्तत
एव दशाहपर्यन्तमिति प्रतीयते ।

अतो वेदान्निसंयोगादिना एकाह-त्राहादिभिः सर्वाश्रीच-
निवृत्तिरिति व्यामोह एव ।

अन्नसत्रप्रवृत्तानां प्रत्यहं यथासंख्यमन्नदानमवश्यं मया
कर्त्तव्यमिति सङ्कल्पपूर्वकं प्रत्यहमन्नदायिनामश्रीचे आमामन्नमात्र-
ग्रहणे दोषाभावः । पक्वान्भोजने त्रिराचम्य । दुग्धपानमात्रं
प्रायश्चित्तम् । अनाक्षिरात्रमेवाश्रीचम् ।

परोऽसपिच्छोऽश्रीचोपक्रमात् प्रष्टव्यन्तरा अश्रीचसमाप्ति-

(१) * अ इच्छते [ ] चिह्नितार्थः पतितः ।

(२) अ अघे वर्त्तत इव ।

(३) अ अघायज्ञ्या ।

(४) अ-प्रायश्चित्तम् ।

कालमध्ये प्रावाशौचं न सुञ्जीत यतः स सपिच्छेः सह तुष्णा-
शौचो भवति, अथःशायी सुसंयतः सन् प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः ।

मनुः,—

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमन्नातिमिव वा ।

ज्ञात्वा सचेलः सृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

प्रेतं ब्राह्मणजातीयं घृतं ज्ञात्वाऽनुगमनेऽग्निस्पर्श-घृतप्राशन-
विधाने तात्पर्यं न त्वशौचाभावे, अननुगमनेऽपि दशरात्रादिविधा-
नात् । अन्नात्वनुगमने तु अशौचाभावेऽपि अनुगमनस्य ज्ञानाग्नि-
स्पर्श-घृतप्राशनमात्रनिमित्तत्वात् ।

वसिष्ठः,—

मानुषास्त्रिंशद्भिर्गन्धैः सृष्ट्वा त्रिरात्रमशौचं अस्त्रिंशे त्वहोरात्रं
शवानुगमने चैवम् ।

एवमिति त्रिरात्रैकरात्रयोरतिदेशः ।

तत्र शूद्रशवानुगमने बुद्धिपूर्वके त्रिरात्रं क्षत्रियशवानुगमने
एकरात्रं अर्थाद्वैश्यशवानुगमने द्व्यहम् ।

यथा कूर्मपुराणे,—

प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः ।

ज्ञात्वा सचेलं सृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

एकाहात् क्षत्रिये बुद्धिर्वैश्ये तु स्वाह्वरेण तु ।

शूद्रे दिनद्वयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥

अर्थाद्वैश्ये पञ्चाशत् प्राणायामाः । क्षत्रिये पञ्चविंशतिः ।

याज्ञवल्करः—

ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न तु शूद्रः कदाचन ।

अनुगम्यान्वसि ज्ञात्वा,अग्निस्त्वक् घृतभुक् शुचिः ॥

कथञ्चन इति कार्यान्तरार्थेऽपि^१ प्रसङ्गादपि शूद्रशवानुगमनं वर्जनीयम् । यदि च प्रमादात्तादृशशवानुगमनं सम्पद्यते तदा ज्ञानं घृतप्राशनमग्निस्पर्शश्च कार्यः । अन्वसीत्युद्धृतजलेन^२ ज्ञाननिषेधार्थम् ।

पराशरः,—

प्रेतीभूतस्तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्व्वलः ।

अनुगच्छेन्न्रीयमानं चिरात्तमशुचिर्भवेत् ॥

बुद्धिपूर्व्वानुगमनविषयमिदं व्याख्यातमेव ।

पैठीनसिः,—

असम्बन्धिनो द्विजान् वहित्वा दहित्वा च सद्यःशौचम् ।

सम्बन्धे त्रिरात्रम् ।

सम्बन्धे मातुलादी^३ त्रिरात्रं मनूक्तविषयम् । असम्बन्धिनो-

ऽनाथस्यादृष्टबुद्ध्या वहन-दहनयोः सद्यःशौचम् ।

कूर्मपुराणे,—

अनाथश्चैव निर्दृश्य ब्राह्मणं धनवर्जितम् ।

ज्ञात्वा सम्प्राश्य तु घृतं शुध्यन्ति ब्राह्मणादयः ॥

(१) गं कार्यान्तरार्थेऽपि ।

(२) अ उद्धृतजलनिषेधार्थे ।

(३) अ मातुलादिषु ।

पराशरः,—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं चै वहन्ति द्विजातयः ।

पदे पदे फलं तेषां^१ यन्नतुल्यं न संग्रयः ॥

न तेवामशुभं किञ्चित् विप्राणां शुभकारिणाम् ।

जलावगाहनात्तेषां सद्यःश्रीचं विधीयते^२ ॥

^३असगोत्रेण सव्यहं प्रेतीभूतं द्विजोत्तमम् ।

वह्निना च दह्निना च सद्यःश्रीचं विधीयते ॥

गौतमः,—

प्रेतोपस्मर्गने दशरात्रमश्रीचं अभिसन्धाने^४ चेदुक्तं वैश्वशुद्धयोः ।

आर्त्तवीर्या पूर्वयोश्च द्राहं वा ।^५ अवरसेद्वर्षः पूर्ववर्षमुपसृशेत् ।

पूर्वोऽथ वा अवरन्तत्र^६ श्रावोक्तमश्रीचम् ।

उपस्मर्गनं वह्नदहनादिरूपं धनग्रहणाभिसन्धानपूर्व्यं
ब्राह्मणश्रवस्य यदि ब्राह्मणः करोति तदा दशरात्रमश्रीचं
कुर्यात् ।

अग््नियश्रवस्य अग््नियस्तथैवं कृत्वा अग््नियजात्युक्तमश्रीचं
कुर्यात् । उक्तं वैश्व-शुद्धयोरिति वैश्व-शुद्धदर्शनात् ।

- (१) अशुद्धस्यै शुद्धिः श्रुतिरितोरिता ।
- (२) अशुद्धस्यै असगोत्रेणेत्यादि वचनं-भाट्टि ।
- (३) न-यन्वाव चैतदुक्तं । अ-यन्वाव ।
- (४) अ न उक्तमद्वये यदिपदमधिकम् ।
- (५) अ न पूर्वोक्तं ।

अस्वार्थः,—

वैश्वस्य-एवंविधेऽसपिण्डवैश्वस्यवस्त्रं वैश्वमरशीक्तमशीचम् ।
शूद्रस्वाप्यसपिण्डशूद्रश्वस्त्रं तत्राचिधर्मैव सपिण्डमरशीक्त-
मशीचम् । एवंश्च तुल्यन्यायतया चक्षियस्वाप्युक्तम् ।

भार्तवीर्या ऋतुसंख्या रात्रीर्याप्या'शीचं षड्रात्रमिति यावत्
षड्रात्रमिति वक्तव्ये ऋतुषष्टयं सप्त-पञ्च-षट्-ऋतुसंख्या-रात्रि-
षष्टयार्थम् । तेनात्यन्तनिर्गुणे सप्तरात्रमापदि आपद्येव निर्गुणो-
क्तृष्टयोः षड्रात्रपञ्चरात्रे । .

पूर्व्येषु ब्राह्मणक्षत्रिययोरप्यापदि ऋतुसंख्यारात्रिषष्ट्यन्त-
मशीचं, षष्टं वा सर्वेषाम् । एतच्चात्यन्तापदि ।

एतच्च स्पष्टमुक्तं कूर्मपुराणे,—

दशाहेन श्वस्त्रं सपिण्डस्यैव शुध्यति ।
यदि निर्दहति प्रेतं प्रलोभाक्रान्तमानसः ॥
दशाहेन द्विजः शुद्धेद्वादशाहेन भूमिपः ।
षड्मासेन वैश्वसु शूद्रो मासेन शुध्यति ॥
षड्रात्रेषायवा सर्वे त्रिरात्रेषायवा पुनः ।

यत्तु—अवरचेदित्यादि गीतमसूत्रम् ।

तस्यायमर्थः,—

अथपञ्चजातिबल्लृष्टवर्षं श्वमुक्तृष्टवर्षो वा षपञ्चजातिं
श्वं क्षेहेन लोभाद्वा वहनादिना स्पृशेत् तदा प्रेतजात्युक्तकालं
सर्वेक्रियानिष्ठस्वरूपमशीचं कुर्यात् । .

(१) न - पर्यन्तं ।

कूर्मपुराणे—

अवरसेहरं वर्षमधरं वा वरो यदि ।

अशौचे संसृष्टेत् स्नेहात्तदाशुभेन^१ शुध्यति ॥

आदिपुराणे,—

योऽसवर्षन्तु मूत्रेण नीत्वा चैव दहेन्नरः ।

अशौचन्तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमन्तादा ॥

सर्वे वर्षाः सजातीयं दग्ध्वा द्वाहमशौचिनः ।

भवन्ति परजातीयं निर्दग्धं परजातिवत् ॥

स्वजातिमसपिच्छं दग्ध्वा तदगृह्णन्भीजिनः ।

स्वजात्युक्तमशौचन्तु चरन्ति जङ्गुवृक्षयः ॥

अन्यजातिं सृतं दग्ध्वा तदन्नं भुञ्जते तु ये ।

ते कुक्षिता नराः शोक्तास्तस्याशौचस्य भागिनः ॥

दाहयित्वा तु मूत्रेण गुरुं प्रेतं भवेत्ततः ।

अशौचं दशरात्रन्तु शिष्यस्तेति विनिस्रयः ॥

आचार्यं वाऽप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरञ्च वा ।

मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्यस्तत्र भोजनम् ॥

छत्वा पतति नो तस्मात् प्रेतान्नं तत्र भक्षयेत् ।

अन्यन्न भोजनं कुर्यात् न च तैः सह संवसेत् ॥

एकाहमशुचिर्भन्दा द्वितीयेऽहनि शुध्यति ।

(१) मूत्रशुद्धये तदाशौचेन ।

(२) न सजातीयमपिच्छम् ।

तथा,—

ब्राह्मणो न दहेच्छूद्रं मित्रं वाऽप्यन्यमेव वा ।
 मोहाद्गन्धा ततः स्नातः सृष्टान्निं प्राशयेदृतम् ।
 उपवासरतः पश्चात् त्रिरात्रेषु विशुध्यति ॥
 सर्वेषां स्नादहोरात्रं शवासुगमनादपि ।
 शवस्पर्शविधानोक्तं विहितं सार्ववर्णिकम् ॥
 शतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्य 'हृतान्यपि ।
 तावद्यो ब्राह्मणः कश्चित् रीति तद्बान्धवैः सह ॥
 तस्य स्नानात् भवेच्छुद्धिः तत्तस्वाचमनं 'चरित् ।
 'अनस्थिसञ्चयाहिप्रो रीति चेत् चतुर्वैश्वयोः ॥
 तदा स्नातः सचेलन्तु द्वितीयेऽहनि शुध्यति ।
 अनस्थिसञ्चिते शूद्रे ब्राह्मणो रीति चेज्जडः ॥
 ततः सचेलस्नातसु शुध्यते दिवसैस्त्रिभिः ।
 अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमहोरात्राच्छुचिर्भवेत् ॥
 सचेलस्नानमन्येषामकृतेऽप्यस्थिसञ्चये ।
 कृते तु केवलं स्नानं चतुर्विट्-शूद्रजन्मनाम् ॥

सजातीयमसपिण्डं दग्धाऽशौचिगृहवासे सति तदन्नभक्षणे
 अन्नहमशौचम् । परजातीयं स्नेहाद्गन्धा प्रेतजातिमरणा-
 शौचम् । असपिण्डसजातिदाहे चाशुश्रूषणभक्षणे सजाति-
 सपिण्डमरणाशौचम् ॥

— (१) च शौचितानि । च स्नातानि ।

(२) च अस्थिसञ्चयनात् ।

(३) च भवेत् ।

अन्यजातीयदाहं क्त्वा तत्पुत्रपत्न्याद्यजमन्त्रणे प्रेतजात्य-
शीघ्रं तावद्भवत्येव । अथिक्त्वा' त्रिन्दितत्वात् प्रायश्चित्ताचरणं तत्र
प्रायश्चित्तप्रकारणे विष्णुदिभिक्त्वात् ।

मूखग्रहणपूर्वकं शिष्यो यदि गुणं दहति तदा दद्याद्वाग्यौघं
मूखग्रहणपूर्वकदाहे यदशीघ्रं तद् गुह्य-शिष्यभावेऽपि' न
कृतसतीति तात्पर्यम् ।

व्रतस्यो ब्रह्मचारी यदा कर्मन्तराभावे मातृ-पितृ-वेदार्थ-
व्याख्याद-गुरूपाध्यायाचार्यान् स्वयं दहति तदा यदि मातृदि-
गृहे भुङ्क्ते तदा पतति व्रतानधिकारी भवति तस्मात्तदन्नं न
भक्षयेदित्यर्थः किन्त्वन्यतो भोजनं कार्यमेवमेकाहमशीघ्रम् ।

मैत्र्यादपि शूद्रदाहकरणे ब्राह्मणस्य सचेलस्नानान्निस्सर्ग-
हृतप्राशनान्युपवासत्रयं त्रिरात्रश्चाशीघ्रम् ।

देशविशेषे क्वचित् सर्ववर्षशवागुगमने सर्ववर्षानामेवा-
होरात्रमशीघ्रम् । शवसर्गविधानोक्तमिति उक्तस्त्रैवोपसंहारो'
रोदननिमित्ताशीचाभिधानार्थः ।

मृतस्य ब्राह्मणस्यास्थीनि यावता कालेनाहृतानि भवन्ति
तावत्कालमध्येऽप्यसपिण्डो ब्राह्मणो बान्धवस्तद्बान्धवैः सपिण्डैः
सह रोदनं क्त्वा स्नानाच्छुध्यति । ततस्त्वस्त्रिसप्तत्यनात् परं
रोदने प्राचमनाच्छुद्धिः ।

(१) क विन्दु ।

(२) क भुर्षयज्ज्वोरपि ।

(३) -संहारत्वे ... -अभिधानार्थम् ।

अत्रिय-वैश्वयोरस्त्रिसञ्चयनात् . पूर्व रोदने ब्राह्मणः सचे-
लनातो हरहेन संभवति । अस्त्रिसञ्चयनात् परं रोदने सञ्चोति-
रशीचम् ।

शुद्धे एकाहदर्शनात् सचेलज्ञानमन्येवामिति-ब्राह्मणादन्येषां
अत्रिय-वैश्व-शुद्धाणां वर्षचतुष्टयस्यापि मरवेऽस्त्रिसञ्चयनात् पूर्व
रोदने सचेलज्ञानम् । परतः ज्ञानमात्रम् ।

वृथापुराणे,—

अनस्त्रिसञ्चिते शुद्धे रीति चेन्नाह्वयः स्वकैः ।
त्रिरात्रं स्वात्तयाऽशौचमेकाहमन्यथा स्मृतम् ॥
अस्त्रिसञ्चयनादर्वीगीकाहं अत्र-वैश्वयोः ।
अन्यथा चैव सञ्चोति ब्राह्मणे ज्ञानमेव तु ॥
अनस्त्रिसञ्चिते विप्रे ब्राह्मणो रीति चेत्तथा ।
ज्ञानेनैव भवेच्छुद्धिः सचेलेन न संशयः ॥

स्वकैरिति स्मृतस्य शुद्धस्य सपिण्डैः सहेत्यर्थः । अन्यथेति
अस्त्रिसञ्चयनात् परमित्यर्थः । अत्रिय-वैश्वयोरत्युक्तृष्टगुणयोरस्त्रि-
सञ्चयनात् पूर्व रोदने एकाहः । ब्राह्मणे अत्रान्येऽस्त्रिसञ्चय-
नात् परं ज्ञानमात्रं पूर्वं सचेलज्ञानम् ।

(२) क तद्वान्यैः सचेत्वधिकः पाठः ।

(३) अ परत इत्यादिर्षं नास्ति ।

(४) न पुनरे ब्राह्मणे इत्यधिकम् ।

परशरः,—

अस्त्रिसञ्चयनादर्थाक् यदि विप्रोऽनु पातयेत् ।

सृते शूद्रे सृष्टं गत्वा चिरात्तैषैव शुध्यति ॥

अस्त्रिसञ्चयनादूर्ध्वं मासं यावद्विजातयः ।

दिनत्रयेण शुध्यन्ति वाससां आसनेन च ॥

स्वजाते दिवसेनैव द्वादहात् क्षत्रिय-वैश्ययोः ।

स्यर्षं विनानुगमने शूद्रो नक्तन शुध्यति ॥

सृतस्य बान्धवैः सार्धं कृत्वा तु परिदेवणम् ।

वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं स्वाध्यायकार्थं च ॥

सृष्टस्त्रैस्त्वनेनैतद्दर्शितं यस्मृतस्य शूद्रस्य पुत्र-भ्रात्रादिभिः^१
सहास्त्रिसञ्चयनात् पूर्वं रोदनं कृत्वा चिरात्तमशौचम् तस्मृतस्य
सृष्टं गत्वा रोदने न तु स्नानान्तरे देववशात्सने तत्राहोरात्रमिति
तात्पर्यार्थः ।

वाससामिति बहुवचनेनैतद्दर्शयति-यावन्ति वासांसि देहे
वर्तन्ते तावन्ति च प्रक्षालयितव्यानि ।

एवं यत्र यत्र सचेलज्ञानं विहितं तत्र तत्र शैवं यदि प्रच्छद-
पटादिकमस्ति तदा तदपि प्रक्षालणीयम्, न तु तस्महितेनैव^२
ज्ञातव्यं न वा एकच्छोटिकेनापि चेलं सृष्टीत्वा ज्ञातव्यम् ।

(१) य शारदारः ।

(२) स शूद्रे न शूद्रोक्तेन विद्युध्यति ।

(३) य पुत्रादे भावार्थोद्दिभिः ।

(४) स वद्विहितेन ।

प्रकृतौ विप्रः सजातिर्ब्राह्मणजातीयस्वात्मन्तश्चैवगुणस्य सतस्य
पुत्रादिभिः सहास्त्रिसप्तयनात् पूर्वं रोदने एकाहमशौचं
कुर्व्यात्-चन्द्रिय-वैश्वयोरपि ऽष्टहं गर्त्वा त्वस्त्रिसप्तयनात् प्रागेव
रोदने इन्द्राशौचं द्विजात्पुनःपुनःमात्रं कृत्वा नत्नेन सूर्यास्त-
कालेन शूद्रः शुध्यति ।

अर्थाद्रात्रानुगमने सूर्योदयकालेन सतस्य शूद्रस्य परिदेवनं
रोदनरहितं विलापमात्रं कृत्वा एकाहोरात्रमशौचम् ।

विष्णुः,—

सर्वस्यैव प्रेतस्य बान्धवैः सहानुपातं कृत्वा ज्ञानेनाकृतेऽस्त्रि-
सप्तये सचेत्सजानेन ।

शुद्धयतीति वाक्यशेषः । एतच्च सतस्य शूद्रस्य षट्पदमगत्वा
स्नानान्तरे प्रसङ्गाद्दर्शने सति बोद्धव्यं ब्राह्मणस्य त्वसम्बन्धिनी
षट्पदमने न^१ ।

---

(१) न न कश्चिद्विधेयः ।

अथ सपिण्डादिसप्तमम् ।

मनुः,—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्मनाञ्चोरवेदने ॥

यं प्रतियोगिनं कृत्वा निरूप्यते तस्य पित्रप्रसृतयः षट्
पुरुषाः सपिण्डाः सप्तमोऽसपिण्डः, यतः पित्र-पितामह-प्रपिता-
महेभ्यस्त्रिभ्यः पिण्डदानं प्रपितामहस्य च पित्रपितामह-
प्रपितामहास्त्रयः पुरुषाः पिण्डलोपभागिनः सप्तमस्य तु पिण्ड-
सम्बन्धो नास्तीत्यसपिण्डः । यस्य चैते षट्पुरुषाः सपिण्डाः
सोऽप्यर्थात्तेषां सपिण्डी-दादत्वेन तत्पिण्डसम्बन्धात् ।

ब्रह्मतः साप्तपौरुषी सपिण्डतेत्याहुतुः शङ्ख-लिङ्गितौ—

सपिण्डता तु पुरुषे गोत्रतः साप्तपौरुषी ।

पिण्डञ्चोदकदानञ्च शीचञ्चैव तदानुगम् ॥

गोत्रतो गोत्रैक्ये साप्तपौरुषी सपिण्डता ।

भिन्नगोत्रत्वे तु पिण्डसम्बन्धेऽपि न साप्तपौरुषी किन्त्वल्प-
पुरुषव्यापिनौ इत्यञ्च मातृकुलेऽनन्तरं वक्ष्यते ।

तदानुगमिति,—

तान् सप्तपुरुषान् वा समन्ताकारेण पिण्डञ्चोदकदानञ्च
शीचञ्च अनुगच्छतीति तदानुगम् । तत्र पिण्डाश्रीचानुगमन-
प्रकार उक्त एव, उदकानुगमोऽपि सप्तपुरुषमध्ये यस्य कस्य-

चिन्त्यरथे दशाहमध्ये प्रथम-द्वितीय-सप्तम-नवमदिनेषूदकतर्पण-विधानात् ।

लेपभागिभ्यः परं यावदसुकनाम्नोऽन्नाकं पूर्व्यपुरुषादयं जात इति विज्ञेयतः, अयमस्यत्बुले जात इति सामान्यतो वा चार्थ्यते तावत् समानोदकत्वम् ।

गीतमः,—

पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा ।

अथासहायव्याख्या,—

यदा पित्र-पितामह-प्रपितामहास्त्रयी जीवन्ति तदा प्रपिता-महादूर्ध्वं त्रिभ्यः पिण्डदानम् । एवञ्च पित्रादित्रयेण सह षट्-पुरुषाः सपिण्डा भवन्ति सप्तमे निवृत्तिः ।

यदा तु पित्र-पितामह-प्रपितामहास्त्रयो मृताः तदा पित्रादि-त्रिभ्य एव पिण्डदानात् पिण्डदात्रा सह चत्वारः पुरुषाः सपिण्डाः पञ्चमो ह्यहप्रपितामहोऽप्यसपिण्डः—आहत्य पिण्ड-सम्बन्धाभावात् ।

इदन्तु व्याख्यानं न शोभनं प्रतिभाति मत्स्यपुराणार्द्धि-पुराण-कूर्मपुराणवचनैः पिण्डलेपभागित्वेनापि सापिण्डाभि-धानादिति ।

अतोऽन्यथा व्याख्यायते—तत्र सप्तमे निवृत्तिरिति मनु-वचनविषयं . पञ्चमे निवृत्तिसु अविवाहितानां कन्यानां पित्र-समानजातीयानाम् ।

यथा वसिष्ठः,—

सपिण्डता सप्तमे पुरुषे विज्ञायते अप्रप्तानां स्त्रीणां
त्रिपौरुषम् ।

अप्रप्तानां विवाहरहितानां त्रिपौरुषं पित्र-पितामह-
प्रपितामहपर्यन्तम् । एवञ्च कन्यापेक्षया पञ्चमे बृहत्प्रपिता-
महे सपिण्डता नास्ति अतश्च कन्यायाः प्रपितामहभ्रातृ-
सन्तानापेक्षया सहपिण्डत्वाभावात् कन्यामरणे सपिण्डोक्तमश्रीचं
नास्ति ।

आदिपुराणे,—

सपिण्डता तु कन्यानां सवर्णानां त्रिपौरुषी ।

लेपभागित्वेऽपि सापिण्ड्यमाह मत्स्यपुराणे,—

लेपभाजश्चतुर्धाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥

'शुक्लपुराणे,—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

लेपभाजश्चतुर्धाद्याः सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥

सुमन्तुः,—

(१) च पुराणे शुक्लपुराणोपपन्नत्वं धृतम् ।

तथा ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधानामादशमाहर्षविच्छित्तिर्भवति,
षासतमाहर्षविच्छित्तिर्भवति, चादृतीयात् स्वधाविच्छित्तिर्भवति ।
'अन्यथा पिण्डाशीचक्रियाविच्छेदात् ब्रह्महतस्यो भवति ।

स्वधा आहं सम्प्रदानदांढत्वाभ्यामेकस्मिन् पिण्डे आह्वे च
सम्बन्धो येषां ब्राह्मणानान्ते एकपिण्डस्वधाः ।

एतदुक्तं भवति यस्य पित्रादयस्त्रयः पुरुषा जीवन्ति तेन
आह्वे कर्त्तव्ये हृदप्रपितामहं गृहीत्वा त्रयाणां कर्त्तव्यं तेनैते
त्रयः आह्वकर्त्तुरेकपिण्डस्वधा' भवन्ति । '['एमभूतस्य पुरुषस्य
दशमपुरुषपर्यन्तं सपिण्डाशीचधर्माऽनुवर्त्तते] ।

अपुत्रधनग्रहणाधिकारस्तु सन्निहिततराभावे सप्तमपुरुषपर्य-
न्तम् । ऋतपितृकस्य स्वधोपलक्षितं आह्वधिकारः पुरुषत्रय-
पर्यन्तम् । अन्यथा तु पिण्डादानेऽशीचानङ्गीकारे ऋक्यायह्वणे
च ब्राह्मणवधदोषभागित्वम् । अतः प्रत्यवायगुरुत्वादत्यन्तादरः^१
कर्त्तव्य इत्यर्थः ।

शङ्कः,—

यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथक्धनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्क्षेत्राः पिण्डस्वधावर्त्तते त्रिषु †

(१) क स्व पुस्तकद्वये अन्ययोत्तरादि भवत्यन्तोऽर्थः पतितः ।

(२) च—क्षेत्रपुत्रः ५

(३) च पुस्तके [ ] चिह्नितार्थः पतितः ।

(४) च -गुरुत्वादरः ।

पृथक्चेत्ता असवर्णापङ्कटजातीयस्त्रीषु जाताः—यदा ज्ञत-
विभागा भवन्ति तदा सपिण्डा भवन्त्येव द्विस्वर्णीयं मातृ-
जातिसम्बन्धि, एषान् सपिण्डता पुरुषत्रयपर्यन्तान् ।

साम्पौरुषी सपिण्डता चतुर्णामपि वर्णानामित्याह—
आदिपुराणे,—

सर्वेषामेव तर्णानां विज्ञेया साम्पौरुषी ।
'सपिण्डता ततः पश्चात् समानोदकधर्मता ॥
ततः कालवशाद्यत्र विष्णुतैर्जन्मनामभिः ।
समानोदकसंज्ञा तु तावन्मात्रापि नश्यति' ॥
आत्मा पिता तत्पिता च आत्मनः प्रपितामहः ।
तस्यापि यः पिता कश्चित् तथैव च पितामहः ॥
प्रपितामहसंज्ञस्य यः कश्चित्प्रपितामहः ।
जर्हं गणनया चाद्यः सर्वेषां प्रपितामहः ॥
पितामहो द्वितीयस्तु तृतीयस्तु पिता भवेत् ।
सौदर्येण समं भ्रात्रा स्यादात्मापि चतुर्थकः ॥
सवर्णायास्तथा पुत्रः पञ्चमः परिकीर्तितः ।

(१) क न पुत्रकहे आदिपुराणवर्णनेषु द्वितीयपङ्क्तित आरभ्य अधिक
पाठः—

सपिण्डता ततः पश्चात् प्रपितामह उच्यते ।
जर्हं गणनया चाद्यः सर्वेषां प्रपितामहः ।
पितामहो द्वितीयस्तु समानोदकधर्मता ॥

(२) क न तावन्मात्रा विधिभेदे ।

षष्ठः पौत्रः सप्तमसु प्रपौत्र इति निश्चयः ।
 एवं श्रुतानामितिषां संजीवसु^१ प्रपौत्रकः ॥
 अविभक्तवनास्वीते सपिण्डाः पट्टिकीर्त्तिताः ।
 आढभिर्वा ततस्त्वन्वेऽविभक्तार्थाः^२ सद्बोदराः ॥
 अविभक्तार्थाः सकुल्यासु आत्तादी लेपभागिनः ।
 अत्र-विट्-शुद्धजातीनां सापिण्डान्तु त्रिपौरुषम् ॥
 ब्राह्मणैरपि जातानामविभक्तत्वभागिनाम् ।
 विभक्तानाञ्च तेषान्तु मातुर्जातिरसंशयः ॥

सामान्यतः सम्बन्धसुक्ता आत्ता पिता इत्यादिना विशेषतो विवरणम् । तस्याप्यात्मनः प्रपितामहस्य यः पिता पितामहः प्रपितामहश्च ते सर्वे सपिण्डाः अष्टमंशासपिण्ड इत्यर्थः । अधःप्रभृति गणनायामयमर्थः ।

जर्षप्रभृति गणनायान्तु स्त्रीयप्रपितामहस्य यः प्रपितामहः सर्वेषामाद्यः तस्यैव यः पितामहः स द्वितीयः तस्यैव च पिता स तृतीयः तस्यैवात्मसोदर्येण समानजातीयस्त्रीजातेन वैमात्र-आत्ता पिद्व्यजातेन सहितश्चतुर्थः ।

तस्यैव सवर्णापुत्रः पञ्चमः तस्यैव सवर्णाजातः पौत्रः षष्ठः तस्यैव सवर्णाजातः प्रपौत्रः सप्तम इति साप्तपौरुषी सपिण्डता एवञ्च जीवन् प्रपौत्र एतेषां श्रुतानामपि सपिण्ड इत्यर्थः ।

(१) अ चन्वजीवस्तु ।

(२) न अविभक्तत्वात् ।

(३) अ न विभक्तत्वात् ।

(४) न अविभक्तार्थे- ।

एते च सप्तपुरुषाः स्वभ्वाद्भिः सञ्चिता विभक्तधना अवि-
भक्तधना वा उभयवाऽपि सापिच्छाः । ततस्तेभ्यः सप्तभ्यः पुत्रैर्भ्योऽ-
न्येऽविभक्तधना अपि समहृत्नोदकाः संकुख्यात् स्त्रीयप्रपितामहस्य
पितृ-पितामह-प्रपितामहास्त्रयो विभक्तार्था अपि पिच्छलेप-
भागिनः । अत्र-विट्-शूद्र इत्यादि शङ्खवचनसमानार्थम् ।
ब्राह्मणैरपीत्वपिशब्द उत्तरत्र सम्बध्यते अविभक्तार्थभागिना-
मपीत्यर्थः ।

यदा च ब्राह्मणैर्जातानां अत्रिय-विट्-शूद्राणां त्रिपौरुषं
सापिच्छं तदा अत्रियजातानां अत्रियाणां विट्जातानां त्रिषां
शूद्रजातानां शूद्राणां सामपौरुषं सापिच्छं अत्रजातयोर्विट्-
शूद्रयोर्विड्जातस्य च शूद्रस्य च त्रिपौरुषमेव सापिच्छमिति ।

अथ सद्यःशौचादि ।

याज्ञदत्तः,—

ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च यज्ञे कर्माणि कुर्वताम् ।

सत्रि व्रति-ब्रह्मचारि-दाह-ब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥

ज्योतिष्टोमादिक्षोमयज्ञे ऋत्विजां मधुपर्कदानोद्देशकाले

यदि सपिण्डादिजननमरणाशौचे भवेत्सदा तेषां यन्नानुष्ठानार्थं-
मशौचं नास्ति ।

तथा यजमानानां सोमयांगाङ्गदीक्षणीयेष्टौ कृतायां दीक्षि-
तत्वं भवति तेन दीक्षणीयेषुत्तरकालं यजमानस्य यत् कर्त्तव्यं
विहितं तच्चाशौचं नास्ति । तथा सत्रिणां नित्यप्रवृत्ताद्दानाना-
मन्नदानेऽशौचं नास्ति ।

तथा चान्द्रायणादिब्रतानुष्ठाने प्रवृत्तानां तदनुष्ठानेऽशौचं
नास्ति ।

तथा ब्रह्मचर्याश्रमस्थितानां तदाश्रमधर्मानुष्ठानेऽशौचं
नास्ति ।

तथाऽवश्यं प्रत्यहं गोहिरण्यादिदाने प्रवृत्तानां तद्दानेऽशौचं
नास्ति ।

ब्रह्मविदाश्च ब्रह्मज्ञानेन प्राप्तीत्कर्षानामशौचं नास्ति ।

कदाचिद्दानकारिणामपि दाने प्रक्रान्तेऽशौचं नास्ति ।
विवाहेऽपि प्रक्रान्तेऽशौचं नास्ति । यत्र च प्रक्रान्ते दीक्षणीयात्पूर्व्यं
सोमक्रियोत्तरकालं यजमानान्नभक्षणेषुऽशौचं नास्ति ।

संघामि प्रवर्त्तमाने युध्यमानानां सपिण्डादिमरणेषुऽशौचं
नास्ति ।

प्रबलपरचक्रादिभिर्देशोपद्रवे क्रियमाणेषुऽशौचाभावः ।

अत्यन्तदुर्भिक्षे भीषसर्गिकात्यन्तमरुकादिपीडयाश्च ना-
शौचम् ।

पराशरः,—

राज्ञाञ्च सूतकं नास्ति व्रतिनां न च सन्निसाम् ।

दीक्षितानाञ्च सर्वेषां यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः ॥

दीक्षितेष्वभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च ।

तपोदानप्रसक्तेषु नाशौचं सूतसूतके ॥

राज्ञामभिषिक्तानां सन्निसायां व्यवहारादौ नृपतिकार्ये
सूतकं मरणजननाशौचं नास्ति । व्रतिनां सन्निसां दीक्षिताना-
मिति व्याख्यातार्थम् । यस्य च श्रुताध्ययनानुष्ठानसंबुक्ता बहवो
ब्राह्मणाः शशौचाभावमिच्छन्ति तस्मात्प्रशौचं नास्ति ।

दीक्षितेष्वभिषिक्तेष्वपि पूर्वस्त्रीकानुबन्धः तीर्थदेवापर-दान-
पर-तपःपरायणानामशौचाभावाभिधाने दृष्टान्तार्थः ।

शङ्खसिखितौ,—

राज्ञां पुरोहितोऽमात्यः शङ्खस्तस्य^१ तदान्नया ।

शिष्यस्य पैतृकं शौचं गुरुरेव प्रपद्यते ॥

मातापित्रोरुपासीने न गुरुः प्रतिपद्यते ।

पिण्डोदकान्तु जनकगोत्रमेव प्रपद्यते ॥

नृपतेनामात्मप्रतिनिधीभूतः पुरोहितः, तेन नृपतेरशौचे
पुरोहिताशौचाभावात् नृपतेः शान्तिकपौष्टिकं पुरोहितेन स्त्रीय-
शुद्ध्या कर्त्तव्यम् । व्यवहारदर्शने तु नृपतिकार्ये सन्धिविग्रह-
चिन्तायाञ्च स्वयमेव शुद्धत्वात् स्वतएव कर्त्तव्यम् ।

(१) अथ पुस्तकहस्ते-वाह एव ।

(२) 'न न पुस्तकहस्ते-धानेन दृष्टार्थः ।

(३) अशौचा ।

तथा १ [शिष्यस्यापि पित्रकुलाश्रीन्ने गुरोराचार्यादेरश्रीचा-
भावाच्छिष्योपकारार्थं शान्तिकपौष्टिकं गुरुणा कर्त्तव्यम्]
आश्रमधर्माशुष्ठाने तु ब्रह्मचारिणः स्वयं शुद्धिः । यदा गुरुकुलं
त्यक्त्वा शिष्यो मातापित्रगतो भवति तदा गुरोः शिष्यस्य शान्तिक-
पौष्टिके नाधिकारः ।

पिण्डोदकदानन्तु ब्रह्मचारिणः पित्रादिमरणे ब्रह्मचारिणो
वा मरणे गुरुणा न कर्त्तव्यं किन्तु ब्रह्मचारिजनकगोत्रजातेनैव ।

यदा जनकगोत्रजातो नास्ति कश्चित् तदा पित्रादिमरणे
ब्रह्मचारिणाऽपि पिण्डोदकदानं स्वयमेव कर्त्तव्यम् । ब्रह्मचारि-
मरणे गुरुणा । नृपादीनां सर्व्वाश्रीचाभावो नास्ति किन्तु कार्य-
विशेषेऽश्रीचाभाव इति व्यक्तमाह—

विष्णुः,—

अश्रीचं न राज्ञां राजकर्मणि, न व्रतिनां व्रते, न सत्रिणां
सत्रे, न कारुणां स्वकर्मणि, न राजाज्ञाकारिणां तदिच्छया
तथा न देवप्रतिष्ठा-विवाहयोः पूर्वसम्भृतयोः ।

देवप्रतिष्ठायामारव्यायां यदाश्रीचं भवति तदा देवप्रति-
ष्ठानुष्ठानेऽश्रीचं नास्ति तस्मादारब्धं समापनीयं विवाहे च
व्याख्यातमेव ।

आदिपुराणे,—

(१) क न पुस्तकद्वये [ ] चिह्नितार्थः पतितः ।

विवाह-यज्ञयोर्मध्ये सूतकमभिं चान्तरा ।

शेषमन्नं परैर्देव्यात् दातृन् भोक्तृञ्च न स्पृशेत् ॥

दोषो न स्पृशेदित्यर्थः । विवाह-यज्ञयोर्मध्येऽन्यकुलजैर्भोजने क्रियमाणे भोजनमध्ये यद्यशौचं भवति तदा अशौचरहित-कुलान्तरजद्वारेणावशिष्टभोजनान्नपरिवेशनं कारयितव्यम्, एवं-विधेन विशेषेण यजमानस्वान्नदानेऽधिकारः । भोक्तुरपि दोषा-भावः । अन्यथापि दाढ-भोक्तोर्द्वयोरप्यनधिकारः ।

एवञ्च विवाहे यज्ञे चेति याज्ञवल्क्येऽपि यज्ञग्रहणस्वायमेवार्थः सोमयागमध्ये दक्षिणाव्यतिरिक्तेऽपि गो-हिरण्यादिदाने यज-मानस्य प्रतिग्रहितुद्यादोष एव ।

गोतमः,—

राज्ञाञ्च कार्यविरोधात् ब्राह्मणस्य स्वाध्यायानिहृष्यर्थम् ।
कार्यविरोधादिति न्यव्लोपे पञ्चमी व्यवहारदर्शनविरोधं वीक्ष्ये-
त्यर्थः सद्यःशौचमिति शेषः ।

जावालः,—

ब्रह्मचारिणि भूपे च यतः शिल्पिनि दौक्षिते ।

यज्ञे विवाहे सत्रे च सूतकं न कदाचन ॥

यत्तच्चतुर्थ्यांशमिणः सपिण्डादिजननमरणाशौचं नास्ति अन्यत्^१
सर्वं व्याख्यातम् ।

ब्रह्मचारिप्रभृतीनां सर्व्याशौचाभावो नास्ति । किन्तु कार्य-
विशेषार्धमिति यदुक्तम्—

तद्द्वयमाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

न त्यजेत् सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वकं क्वचित् ।

न दीक्षणात् परं यज्ञे न क्षुष्टादि तपसरन् ॥

पितृर्थेऽपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित् ।

अथोचं कर्मणोऽन्ते स्यात्प्रहं वा ब्रह्मचारिणाम् ॥

स्वकं कर्म ब्रह्मचर्याश्रमविहितं वेदव्रतानि च एतद्व्यतिरिक्ते-
तु कर्मण्यथौचं न दीक्षणात्परं यज्ञसम्बन्धि कर्म न त्यजेदित्यर्थः ।
तथा प्राजापत्यादिप्रवृत्तः स्वकं प्राजापत्यादि कर्म न त्यजेत् ।
ब्रह्मचारिणस्त्वधिकं प्रारब्धकर्मसंमाप्तौ प्रेतोदकदानं कृत्वा चि-
रात्राशौचम् ।

‘ब्रह्मपुराणे,—

मृहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च ऋत्विजः ।

पञ्चाह्मशास्त्रे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥

तद्मृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे ।

स्नानन्ववभृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यते ॥

निवृत्ते क्षुष्टहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ।

मृहीतनियमस्त्रापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ॥

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे चाह कर्मणि ।

निमन्त्रणादि विप्रस्यं स्वाध्यायाद्विरतस्य च ॥

(१) कं न—पुस्तकद्वये—प्राहिपुराणे ।

(२) ग—यज्ञ- ।

देहे पितृषु तिष्ठन्तु, नाश्रीचं विद्यते क्वचित् ।
 नैद्विकस्याथ वान्यस्य भिक्षार्थं प्रस्थितस्य वा ॥
 वानप्रस्थस्य चान्यत्र साधिकारस्य सर्वदा ।
 प्रतिग्रहाधिकाराच्च निवृत्तस्य न विद्यते ।
 गो-मङ्गलादौ वैश्यस्य रक्षाकालात्प्रयादपि ॥
 अपि दाह्यहृत्त्रोच सूतके सूतके तथा^१ ।
 अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु^२ कथञ्चन ॥
 विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात् प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ।
 भोजनाहं तु संभुक्ते^३ विप्रैर्दातुं विपद्यते ॥
 यदा कश्चित्तदोच्छिष्टशेषं त्यक्त्वा समाहिताः ।
 आचम्य परकीयेण जलेनाशुचयो द्विजाः ॥

न भवेदित्यादिना अश्रीचमिति वक्ष्यमाणमनुष्यते । गृहीत-
 मधुपर्कस्येत्यनेन मधुपर्कग्रहणात् पूर्वं वरणे कृते अश्रीचमस्तीति
 दर्शयति ।

महामखे सोमयागे दीक्षणीयेष्युत्तरकालमवश्यज्ञान पर्यन्त-
 मधीतवेदत्रयस्य यजमानस्याश्रीचाभावः ।

प्राजापत्यादिकृच्छ्रे समाप्ते नैमित्तिकेषु काम्येषु होम-जप-यज्ञेषु
 समाप्तेषु तत्सम्पूर्णत्वार्थमवश्यं मया ब्राह्मणादयो भोजयितव्या-
 इति गृहीतनियमो यस्तस्याश्रीचेऽन्यकुलजानामपि भुञ्जानाङ्ग-
 दोषाभावः ।

(१) सू-सूतके इति चान्तरा ।

(२) अ-संज्ञते ।

(३) अ-ब्राह्मणादिषु ।

तथा आहार्यं ब्राह्मणवरणक्रिययैव आहमार्यं भवति ।
एवञ्च पिढभिरधिष्ठितेषु ब्राह्मणेष्वध्ययनविरतेषु सक्तु क्वचिद्दाढ
जननादौ क्वचिदपि भोक्तृजनत्नादौ वाऽशौचं नास्ति । तेन आहं
कर्त्तव्यमेव ।

नैष्ठिकस्य ब्रह्मचारिणोऽन्यस्य चतुर्थात्रमिणो ऽशौचिभिश्चा-
ग्रहणे दोषाभावः ।

तपःकुर्वाणकब्रह्मचारिणो गृहस्यस्याशौचिभिश्चाग्रहणे दो-
षोऽस्त्विव । तथा वानप्रस्थस्य वन्यफलमूलादिभिर्निर्वाहाभावे
ग्रामादष्टग्रामभिश्चाहरणं विहितम् ।

तेन वनादन्यत्र ग्रामे भिक्षाधिकारिणो वानप्रस्थस्य प्रसक्ति-
सम्भवादशौचिभिश्चाग्रहणे दोषाभावः ।

तथा सर्वथा प्रतिग्रहनिवृत्तस्य भिक्षायाचितवृत्तेरशौच्य-
ग्रहणे दोषाभावः ।

तथा वैश्यानां गोऽजाविस्वस्वयनक्रियायामशौचाभावः ।
अन्यथाऽशौच-समाप्ति-प्रतीक्षायामुपसर्ग-व्याध्यादिभिरत्यन्तपीडने
वृत्ते रक्षाकालोऽतिक्रमेत् ।

तथा यदा दातुरशौचं भोक्तुर्वा दाढभोक्तृभ्यामुभाभ्यामपि न
ज्ञायते । तदा आहभोजने स्वस्वयनभोजने बोभयोर्दोषाभावः ।

यदा तु स्वीयमशौचं दाता न जानाति भोक्ता च जानाति
तदा लोभाद्बुद्धानस्य भोक्तुः प्रायश्चित्तमशौचं दाढतुष्यम् ।
तच्च क्रमाद्दशौचोत्तरकालं प्रायश्चित्तमित्यर्थः ।

भोजनाद् द्वित्यस्य आहविषयत्वे प्रमाणाभावात् । पूर्व-

लिखितनिम्नलिखितेषु वचनविरोधाच्च स्नेहभोजननिम्नलिखितादि-
भोजनविषयत्वमिति ।

पराशरः,—

कारवः शिल्पिनो दासा वैद्यामात्यास्तथैव च ।

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःश्रीचाः प्रकीर्त्तिताः ॥

कारवः सूपकाराद्याः शिल्पिनश्चित्रकारप्रभृतयः, वैद्या-
श्चिकित्सकाश्चिकित्सायां सद्यःश्रीचाः । भमात्या अक्षपटलिकादयो
राजकार्ये राजानो व्याख्याताः । राजभृत्या राजेच्छया राजान्नापि-
तार्थकरणे सद्यःश्रीचाः ।

कारु-शिल्पि-दासानां यथा सद्यःश्रीचम् तदाह—

ब्रह्मपुराणे,—

सूपकारेण यत् कर्म करणीयं नरेष्विह ।

तदन्वो नैव शक्नोति तस्माच्छुद्धः स सूपकृत् ॥

शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः कर्म यत्साधयन्त्युत^१ ।

तत्कर्म नान्यो जानाति तस्माच्छुद्धाः स्वकर्म्मणि ॥

दास्यो दासाश्च यत्किञ्चित्कुर्वन्त्यपि च लीलया ।

तदन्वो न क्षमः कर्त्तुन्तेन ते शुचयः स्मृताः ॥

मनुः,—

राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यःश्रीचं विधीयते ।

प्रजानां परिरक्षार्थमासनश्चात्र कारणम् ॥^२

(१) यं पुस्तके अस्तिपुराणे ।

(२) यं धारयन्त्वत । यं श्रीधरन्त्वत ।

महान् धाम्ना परमेश्वरस्य रूपं यस्मिन् स्थाने पदे सर्वाधि-
पत्यलक्षणे तत्र स्थितस्य सद्यःशौचं न राज्यभ्रष्टस्य ।

यतो न्यायान्यायनिरूपणेन प्रजारक्षार्थं धर्मासनेऽवस्थान-
मशौचाभावे कारणम् ।

यमः,—

देवे भये समुत्पन्ने प्रधानाङ्गे विनाशिते ।

पूर्वसङ्कल्पितेऽर्धे वा तस्मिन्नाशौचमिष्यते ॥

दुर्भिक्षोपसर्गभरकादौ जाते, प्रधानाङ्गे नृपतौ, यतः सप्ताङ्गे
राज्ये नृपतिः स्वामी प्रधानमङ्गन्तर्निश्च परचक्रेषु विनाशिते
अराजकत्वाद्वाङ्गविप्लवेऽशौचाभावः ।

तथा किञ्चिदर्थकार्यं पुष्करिण्यादि कर्तुं पूर्वं शौचकाले
धने सङ्कल्पिते पृथक् कृते तस्मिन् कार्येऽशौचं नास्ति ।

सद्यःशौचानुवृत्तौ—

मनुः,—

डिम्बाहवे हतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च ।

गो-ब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥

डिम्बाहवो नृपतिरहितं युद्धं तत्र हतानां मरणे सद्यःशौचम् ।

तथा विद्युता बलेण हतानां नृपतिना चापराधे हतानां
तथा गो-ब्राह्मणादिरक्षार्थं शस्त्रयोधेनाहतानामेतेषां पञ्चानां
मरणे सद्यःशौचम् ।

(१) बुद्धिस्थे वा रत्नधिकम् ।

(२) च—बोधनाम् ।

यस्य चाग्नाकारिणोऽग्नीषामावं दृपतिरिच्छति तस्मापि स्वीयसूतकसूतकादौ सद्यःश्रीचम् ।

पराशरः,—

ब्राह्मणार्थे विपन्नानां दण्डिनां गोमहेषु च ।

आह्वेषु विपन्नानामेकरात्रमश्रीचकम् ॥

दण्डिनामिति त्रिष्वपि सम्बु(म्ब)ध्यते । गो-ब्राह्मणार्थे दण्डेन युध्यमानानां मरणे संग्रामे च दण्डेन युध्यमानानां मरणे एकरात्रमश्रीचम् ।

एवञ्च गो ब्राह्मणार्थे शस्त्रेण युध्यमानानां मरणे मनूनां सद्यः-श्रीचम् ।

दृष्टव्यतिः,—

डिम्बाह्वे विद्युता च राज्ञा गो-विप्रपालने ।

सद्यःश्रीचं हतस्याहुस्त्यहमन्ये महर्षयः ॥

डिम्बाह्वे शस्त्रैरभिसुखहतस्य सद्यःश्रीचम् ।

दृष्टव्यतिः,—

लंगुडादिहतस्य पराङ्मुखहतस्य त्रिरात्रम् ।

बन्धाभिघातेन मरणं भवत्वित्यभिसन्धाय सञ्जीभूय स्थितस्य मरणे सद्यःश्रीचम् । प्रमादहतस्य मरणे त्रिरात्रम् । राज्ञा वधार्हापराधहतस्य सद्यःश्रीचम् । अल्पापराधहतस्य त्रिरात्रम् ।

गो-विप्ररक्षार्थं शस्त्रेण युध्यमानस्त्राभिसुखहतस्य सद्यःश्रीचम् । पराङ्मुखहतस्य त्रिरात्रम् ।

थमः,—

डिब्बाशनिहतानान्तु तथैव प्राणसन्निभाम् ।

नदी-स्नापद-दंष्ट्रिभ्यः सद्यःश्रीचं विधीयते ॥

डिब्बो डिब्बाहवः प्राणसन्निभः परार्थं मया प्राणा देया इति
कृतसङ्ख्या ये न्नियन्ते तेषां सद्यःश्रीचम् ।

नदीतरणे बुद्धिपूर्वकं स्नानां व्याघ्रवन्धशूकरादिभिरात्मानं
बुद्धिपूर्वकं घातितवताश्च । शेषसुक्तार्थम् ।

सद्यःश्रीचानुवृत्तौ शङ्खलिखितौ—

अथ शस्त्रानाशकाम्नि-रज्जु-भृगु-जल-विषप्रमापणेष्वेवमेव ।

शस्त्रेण क्षुरक्षुरिकादिना उदरभेदनादिना कृतात्मकरणे
अनाशकेनाहारत्यागेन वा अग्निप्रवेशेन वा, रज्जा वा आत्मानं
वृक्षादाबुद्धय वा उच्चादतिकठिनतरभूमिपतनेन वा जलप्रवेश-
विषभक्षणआभ्यामेवमेव सद्यःश्रीचमित्यर्थः ।

बुद्धिपूर्वककरणे सद्यःश्रीचम् न प्रमादकरणे इति—

व्यक्तमाहाङ्गिराः,—

व्यापादयेदयात्मानं स्वयं योऽन्युदकादिषु^१ ।

विहितं तस्य नाश्रीचं नाग्निर्नाप्युदकक्रिया ॥

अथ कश्चिदप्यमादेन न्नियतेऽन्युदकादिषु ।

अश्रीचं तत्र कर्त्तव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ॥

अश्रीचं चिराचमिति काश्यपवचने स्फुटीभविष्यति । उदक-
क्रिया उदकेन क्रियां आचं तर्पणञ्च. उदकक्रियासाहचर्यादग्नि-
दाहोऽपि ।

(१) क च—उदकादिभिः ।

तथा कूर्मपुराणे,—

कारवः शिल्पिनो वैया दासा दास्यस्तथैव च ।
 दातारो नियमी चैव ब्रह्मविहङ्गचारिणौ ॥
 सन्निषो व्रतिनस्तावत्सद्यःशौचा उदाहृताः ।
 राजा चैवाभिषिक्तश्च प्राणसन्निष एव च ॥
 यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तत्रैव च ।
 सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्युपद्रवे ॥
 डिम्बाह्ववहृतानाञ्च विद्युता पाथिवैर्द्विजैः ।
 सद्यःशौचं समाख्यातं शफपादिमरणे तथा ॥
 अग्निमेरुप्रपतने वीराध्वन्यप्यनाशके ।
 ब्राह्मणार्थे च सद्यस्ते सद्यःशौचं विधीयते ॥
 नैष्ठिकानां वनस्थानां यतिनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 नाशौचं कीर्त्यते सङ्गः पतिते च तथा सृते ॥
 पतितानां न दाहः स्यान्नाख्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
 न चान्युपातः पिण्डो वा कार्य्यं आह्वादिकं क्वचित् ॥
 व्यापादयेत्तथात्मानं स्वयं योऽग्नि-विषादिभिः ।
 विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकादिकम् ॥
 अथ कश्चिन्नमादेन म्रियतेऽग्निविषादिभिः ।
 तस्माशौचं विधातव्यं कार्य्यञ्चाप्युदकादिकम् ॥
 तावदिति यावद्भूतमित्यर्थः । प्राणसन्निषः परार्थे त्यक्ता

प्राणाः । उपद्रवे राजविप्लवे । द्विजैर्ब्राह्मणैः ।

(२) व पुस्तके कारव इत्यादि श्लोकद्वयं नास्ति ।

शापादीत्यादिशब्देनाभिचारवृत्तस्य ग्रहणम् । वीराध्वनिं महापथे अनाशके मरणपर्यन्तङ्कृताहारपरित्यागसङ्कल्पे । ब्राह्मणार्थे ब्राह्मणरक्षार्थं वृत्ते सत्यस्ते मनूक्तसत्यासानुष्ठायिनि ।

नैष्ठिकानामिति वनस्यविशेषणं मनूक्ततीव्रव्रततपस्यर्थानुष्ठायिनां वनस्थानामित्यर्थः ।

अन्यत्सर्वं स्मृत्यन्तरेषु व्याख्यातार्थम् ।

शुमन्तुः,—

भृग्वग्निजलसंग्रामं देशान्तरस्य सद्भास्यशनि महाध्वनिकानामुदकक्रिया कार्या सद्यःशौचं भवति ।

सत्यासी चतुर्थाश्रमी महाध्वनिकः शास्त्रानुमत्या महापथः गमनेन सम्पादितमरणः ।

सद्यःशौचम् नित्यं वेदाध्यापकोरग्निहोतृभिरिकाहाशौचिभिः कर्त्तव्यं आहृतपर्णे तैरपि कर्त्तव्ये ।

काश्यपः,—

अनशनहतानामशनहतानामग्निजलप्रविष्टानां भृगुसंग्रामदेशान्तरवृत्तानां गर्वर्भाणां जातदन्तानां त्रिरात्रेण शुद्धिः ।

अनशनहतानां शास्त्रानुमत्या अशनहतानां प्रमादादग्निजलसम्प्रविष्टानाञ्च प्रमादादेव मरणे प्रमादादेव भृगुपतने देशान्तरवृत्तानां मरणे दशाहाशौचिनां गर्वर्भाणां सप्तमाष्टममासीयानां मरणे सर्वाशिनानां सर्वविक्रयिणां सपिण्डानां त्रिरात्रमिति व्याख्यातम् ।

जातदन्तानां मरणे निर्गन्धयोर्मातापित्रोश्चिरात्रमित्यक्तमेव
प्राक् ।

जावास्तः,—

दुर्मिचे राष्ट्रसम्पाते शस्त्र-गो-ब्रह्मघातिते ।

पतितेऽनशन'प्रेते विदेशस्थे शिशौ च न ॥

नाशौचमित्यर्थः । राष्ट्रसम्पाते राज्यविप्लवादी । शस्त्र-
घातिते सन्मुखयुद्धे गवा मारिते ब्राह्मण्येच घातिते पतिते महा-
पातकिनि अनशनप्रेते व्याख्यातार्थमेव । विदेशस्थे एकाहा-
शौचिनां शिशौ अजातदन्ते ।

पराशरः,—

उपसर्गमृते चैव सद्यःशौचं विधीयते ।

गीतमः,—

गोब्राह्मणघतानामन्वक्षम् ।

अक्षं चक्षुरिन्द्रियं अक्षु यावच्चक्षुषा दृश्यत इत्यर्थः ।

हफ्नास्यः,—

दृष्टः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

आत्मानं घातयेद्यस्तु भ्रुवगन्धनशनादिभिः^१ ॥

(१) च अनवधि- ।

(२) च नृहनाम्नीः ।

(३) च न पुस्तकद्वये अनशनाम्भिः ।

तस्य चिराचमाशौचं द्वितीये त्वस्त्रिसप्तयः ।

• द्वितीये तूदकन्दत्वा चतुर्थे आहमिष्यते^१ ॥

शौचश्रुतेर्लुप्त इत्यतिवृद्धतया मूत्रोच्चारादिशौचं कर्तुं न शक्नोति तत्क्षणेऽप्यनुभूतं न स्मरति एवंविधेन श्रुत्वादिभिरात्मघातः कर्त्तव्यः तथा प्रत्याख्यातभिषक्क्रियेषापि ।

एवञ्च विहिततामघातेऽपि त्रिरात्रं वदन्^२ प्राणान्तप्रायश्चित्त-श्रुतानामपि दर्शयति चिराचम् । चतुर्थे आहमिष्यते इत्यनेन एकादशाहश्चाहमशौचान्ते विहितमिति दर्शितम् ।

एवञ्च अत्रिय-वैश्व-शुद्राणां त्रयोदश-षोडशैकत्रिंशद्विषेषु तच्छाचम् ।

यच्च शङ्खधरेणोक्तं वृद्धगार्ग्योक्त एव विषये^३ शौचान्ते^४ [अशौचान्ताद्वितीयेऽङ्गीत्यादिना] आहमिति तत्पञ्चाङ्गिखित-मस्यपुराणवचनमनालोच्य, यानि च जातुकर्त्तव्यादिनाम्ना वचनानि लिखितानि तानि भोजदेव-विश्वरूप-गोविन्दराज-कामधेनुक्तद्वि-रलिखितत्वान्मस्यपुराणवचनविरोधाच्च निर्मूलान्धेव समूलत्वेऽपि ऋग्वेदप्रायदेशे व्यवस्थितानि ।

यथा यावदशौचपिण्डदानपक्षो देशविशेषव्यवस्थित आदि-पुराणेऽभिधास्यते ।

प्रत्याख्यातभिषक्क्रिय इति विवेचयत्यादिपुराणे व्यासः—

(१) च च चतुर्थे श्रुतिरिष्यते ।

(२) क न पुस्तके [ ] पिण्डतापः पतितः ।

दुष्किल्बेर्महारोगैः पीडितसु पुमान् यदि ।
 प्रविशेदनलं दीप्तं करोत्वनशनं तथा ॥
 अगाधं तोयराशिञ्च भृगोः प्रतनमेव च ।
 गच्छेन्नहापथं वाऽपि तुषारगिरिमादरात् ॥
 प्रयागवटशाखाप्राहेहत्वागं करोति वा ।
 स्वयं देहं प्रविनाश्य^१ काले प्राप्ते महामतिः ॥
 उत्तमान् अम्रुयाल्लोकान् नात्मघाती भवेत् क्वचित् ।
 महापापक्रियः स्वर्गं दिव्यान् भोगान् समश्नुते ॥
 एतेषामधिकारसु तपसां सर्व्वजन्तुषु ।
 नराणामथ नारीणां सर्व्ववर्णेषु सर्व्वदा ॥
 ईदृशं मृतकं येषां जीवितन्तु क्वचिन्नवेत् ।
 अशीचं स्वान्नाहं तेषां रज्वानलहते तथा ॥

अत्र ज्वलन-जल-भृग्वादयस्तपःशब्देनाभिधीयन्ते । महामति-
 रित्यन्यथाऽप्यवश्यम् सम्प्रत्येवमकर्त्तव्यमतः सात्विकवृत्त्या उत्कृष्टं
 परलोकं साधयामोति दृढतरबुद्धिः । महापापक्रिय इति महा-
 पातक्यपि स्वर्गं प्राप्नोति किंवाऽन्य इति सातिश्रयत्वम्पदार्थं
 नार्थम् ।

एतेषां ज्वलनप्रवेशनादीनां तपसां सर्व्वप्राश्यधिकाराभिधान-
 मपि सातिश्रयार्थमेव ईदृशमिदमुत्कृष्टपरलोकसाधनमधिकारि-

(१) क च- देहविनाशश्च ।

विशेषानपेक्षं कर्म येनामानुषाणामप्यधिकारस्तस्माद्दर्शयितुं चतुष्टया-
धिकारो युक्त इत्यर्थः ।

जीवितन्तु क्वचिदित्यनेन एवंविधक्रियाप्रवृत्तानां यदि दैव-
वशाज्जीवनं भवति तथापि पञ्चान्तरे त्रिरात्रमेवेति दर्शयति ।
वज्रानलहते तथेति व्याख्यातम् ।

अथ निर्हरणादि ।

मनुः,—

दक्षिणेन मृतं शूर्द्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।

पश्चिमोत्तरपूर्वेषु यथायोगं द्विजन्मनः ॥

अमाङ्गलिकत्वादत्यन्तापकृष्टक्रमेणाभिधानं आचारशिष्टा-
र्थश्च । मृतशब्दस्य शूर्द्रसम्बन्धेनोच्चारणं द्विजातिषु साक्षादनु-
च्चारणश्चाचारशिष्टार्थमेव ।

यथायोगं यथायुक्त्वा अपकृष्टवैश्वानरियक्रमेणेत्यर्थः । द्विज-
न्मनो द्विजातीन् ।

हारीतः,—

न ग्रामाभिसुखं प्रेतं निर्हरेयुः ।

निर्हरतां यदि वर्त्मनि ग्रामः स्वस्तदा तन्मध्ये न गन्तव्य-
मित्यर्थः ।

मनुः—

न विप्रं खेषु तिष्ठन्नु चतं शूद्रेण नामवेत् ।

अस्त्रम्यां ज्ञाहुतिः सा स्वाच्छूद्रसंस्पर्शद्रुषिताः ॥

खेषु तिष्ठत्स्वित्त्वनेन ब्राह्मणसम्भवे ब्राह्मणैर्निर्हरणं कर्त्तव्य-
मिति दर्शयति । ब्राह्मणाभावे क्षत्रियेषु क्षत्रियाभावे वैश्येन
वैश्याभावे शूद्रेण ।

न च खेषु तिष्ठत्स्वित्त्वस्त्राविवक्षा युक्ता अभिधानवैफल्यप्रस-
ङ्गात् हेत्वभावाच्च । अस्त्रम्यां हीति तु द्विजातिसम्भवविषयम् ।
उपपन्नमोक्त—खेषु तिष्ठत्स्वित्त्वनुरोधात् ।

तेन मुख्यकल्पानुक्तकल्पयोरसम्भवे ज्ञापत्कल्पोऽयमिति सम्भ-
वति । अन्यथा तु गुणभूतायाः शूद्रेरनुरोधेन प्रधानभूताया
आहुतेरुपेक्षा स्यात् ।

विष्णुः—

सृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हारयेत् शूद्रं द्विजेन ।

पितरं मातरं पुत्रा निर्हरेयुः—

न द्विजं पितरं मातरमपि शूद्राः ।

मातरमपीति सपन्नमातरम् । द्विजातीयमित्यर्थः ।

यमः—

यस्मानयति शूद्रोऽग्निं दृष्ट्वाकाष्ठहवींषि च ।

मन्यते ह्येष धर्मोऽस्ति स चाधर्म्येण लिप्यते ॥

(१) क न पुत्रकल्पने इत्यर्थेनोधात् ।

(२) न आहुतेः प्रतिषेधः ।

एष 'शुद्धैर्मन्यते मन्वितैस्तृषादिभिर्दग्धस्य परमलोकप्राप्ति-
र्भविष्यतीति तस्मावब्राह्मि । उत्तरे विशेषतो दग्धो विप्रो-
ऽधर्मेषैव संबध्यते ।

तस्मादग्निस्तावच्छूद्रेण न नेतव्य एव ।

काष्ठादिकमपि यदि ब्राह्मणांशक्त्यादौ शुद्धो नयति तथा
चितायां ब्राह्मणैरेव दातव्यम् ।

पराशरः,—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

पदे पदे यन्नफलमानुषपूर्वार्णवन्ति ते ॥

प्रेतस्पर्शनसंस्कारैर्ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।

घोडा चाऽप्यग्निदाता च सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥

आदिपुराणे,—

अनाथं ब्राह्मणं दग्धा च्छ्रियो वैश्य एव वा ।

पितृमेधमहायज्ञफलं प्राप्नोति मानवः ॥

राजानं नष्टसर्वस्वमनाथं वैश्ययोनिजम् ।

तस्य पुण्यं महत् सद्यःस्नानेनैव शुचिर्भवेत् ॥

राजानं च्छ्रियजातीयमित्यर्थः ।

मनुः,—

जनहिवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्वाश्ववा बहिः ।

अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्त्रिसंक्षयनाहते ॥

नास्य कार्त्वीऽग्निप्रेषकारो वाऽपि कार्त्वीदकक्रिया ।

परस्मै क्राष्टवस्त्रेणा शिपियुष्माश्चमेव तु ।

नात्रिवर्षस्य कार्त्वीया बान्धवैरदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाग्निं वापि ज्ञते सति ॥

उनद्विवार्षिकमज्ञतचूडम् । अलङ्कृत्याङ्गुरीयकादिना वस्त्र-
पुष्य-गन्ध-मात्स्यैरर्चितं ग्रामवाङ्घ्रे शुचिभूमौ स्थापयेद्युः ।

उत्तरकाले ग्रीर्णदेहतया शक्यमप्यस्त्रिसञ्चयनं न कार्यम् ।
विश्वरूपेण त्वस्त्रिसञ्चयनं यस्यां भूमौ कस्यचिन्न ज्ञतं तस्यां
निदध्युरिति व्याख्यातम् ।

अग्निदाह-तर्पण-आह्वानि चोनद्विवार्षिकस्य न कार्याणि ।

ग्रामवाङ्घ्रे च यत् स्थापनं तदरस्मैऽज्ज्ञतभूमौ, क्राष्टवदित्यनेन
च शोको न कार्यं इत्युक्तम् । अग्रीचमेव तु त्र्यहं कार्यम् ।

एतच्च मातापित्रोः सपिण्डानाञ्च वृत्त्याद्यपेक्षया व्याख्यात-
मेव । नात्रिवर्षस्येत्यनेन पूर्वश्लोकोक्त एवोदकक्रियाभावोऽनूद्यते
विकल्पेन कर्त्तव्यताविधानार्थम् ।

एतेनैतदुक्तं भवति । जनद्विवार्षिकस्य दन्तजन्मकालात्
प्रभृति दाह-तर्पण-आह्वेषु क्रियमाणेषु प्रेतोपकारी भवति ।
कर्त्तुंस्वकारणे प्रत्यवायाभावः । पूर्णद्विवर्षस्य तु एकदिना-
धिकस्याप्यकारणे कर्त्तुः प्रत्यवायस्तेनावश्यं कार्यम् ।

नात्रिः वाजीत्यतिशयोक्तिः जातनाश एव कर्तुं शक्यमितम् ।
 त्रिभुते जातदन्तस्येत्यर्थः ।

यसु विश्वरूपेण—नात्रिवर्षी द्विवर्षाधिकोऽसम्पूर्णद्वतीयवर्ष
 इति व्याख्यातम् । तज्जातदन्तस्येत्यनेन विरुद्धम् ।

यदि हि नात्रिवर्षस्येत्यनेन जातदन्तस्यापि ग्रहणकृतं तदैव
 जातदन्तस्येत्यभिधानं सङ्गच्छते ।

[अत्र चायं भावः—नात्रिवर्षपदेन वर्षद्वयादूर्ध्वं द्वतीयवर्ष
 एवोच्यते इति भवन्निरुक्तं तथा च जातदन्तस्यैवेत्यनेन द्विवर्षा-
 त्यन्तरीण एवोच्यते ।

अन्यथा वर्षद्वयादूर्ध्वमित्यस्य भवद्ग्राह्याऽसङ्गतेः । वर्षत्रयं
 यावदेव ग्राम्यते ततश्च द्विवर्षे दाहः न त्रिवर्षे इति वैषम्यं स्यात् ।

अथ वर्षादूर्ध्वमिति न वाच्यं तथा च वर्षत्रयपर्यन्तमेव दाहो-
 ऽनावश्यकोऽस्तु इति व्याजिन निराकुर्वन्नाह उनेति] ।

यत उत्रत्रिवर्षस्य ग्रामग्रहिः स्थापनानन्तरं कर्त्तव्यं व्यक्तमाह—
 याज्ञवल्करः,—

जनद्विवर्षे निखनेन कुर्व्यादुदकं ततः ।

आग्नेयानादनुव्रज्य इतरो प्रातिभिर्मृतः ॥

यमसूक्तं तथा गाथां पठन्निलौकिकाम्निना ।

स दग्धव्य उपेतश्चेदाहितान्यावृताथर्वत् ॥

(१) क इत्यने [ ] चिह्नितार्थः पतितः ।

(२) च उपनिः ।

(३) च अथर्वत् ।

निखनेदिति स्वास्वादिमध्यस्तं प्रीतकुर्व्यादित्यर्थः ।

इतरो द्विवर्षाधिक उपनयनपर्यन्तम् । इतो ह्यतिभि-
र्मिहिते यमसूक्तसन्नेदाध्येष्टप्रसिद्धम् गाथासु यमदैवत्याः 'पठद्भिः
श्मशानं नेतव्यः ।

ततो क्षौद्रिकाग्निना दग्धव्यः । चाण्डालाद्यग्निस्तु न प्राञ्चः ।

चाण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः सूतकाग्नेस कर्हिचित् ।

पतिताग्नेश्चिताग्नेस न शिष्टैर्गृह्यं स्मृतम् ॥

इति देवसूक्तवचनात् चाण्डालाद्यग्निस्पर्गमात्रे दोषाभावः ।

उपेतचेदिति—यद्युपनीतस्तदा आहिताग्नेरग्निहोत्रिणो^१
दाहे या आहृदितिकर्त्तव्यता तथा दहेत् । भूमिसंस्कारादिकं
कुर्व्यादित्यर्थः ।

अथैवदिति यावत्येतिकर्त्तव्यतया अर्थः प्रयोजनमस्ति
तावत्वा दहेत् ।

अस्मात्त्वमभिजातोऽसीत्यस्य तु दाहमन्त्रस्याग्निं प्रति प्रति-
षेधात् प्रयोजनाभावस्तेनासौ मन्त्रो न प्रयोक्तव्यः ।

पारस्करः—

यद्युपेतो भूमिजोषणादि समानम् आहिताग्नेरीदकस्यान्त-
गमनात् । शालाग्निना दह्येरन् समाहिताग्निश्चेत्सुषीं यामाग्नि-
नेतरम् । उपेतो व्याख्यातः ।

(१) च कर्पद्भिः ।

(२) च -होदणः ।

जीवर्ण—सुधी प्रीति-सेवनयोरिरिति धात्वसुधारात् सेवनं
तेन भूमिजीवर्णं भूमिसंस्कारः तदारभ्य ज्ञानार्थीदक्षसमीप-
गमनपर्यन्तं कर्षं श्मशानं गत्वा आहिताग्नेः श्रौताग्निमतः
क्रियते तद्वर्धसुपनीतमात्रस्यापि कर्त्तव्यम् ।

आहिताग्निचेदिति आर्त्ताग्निमांशु यदि तदेनं आर्त्ताग्नि-
मन्तं शालाग्निना दहेयुः ।

श्रौताग्निमतसु श्रौताग्निना दाहः श्रुतावेद्गोक्तः ।

इतरमग्निरहितं ग्रामाग्निना दहेयुस्तुष्ठीमस्मात्त्वमभिजातो-
ऽसीति मन्त्रपाठं विनैवेत्यर्थः ।

तस्य च मन्त्रस्य सामर्थ्यपर्यालोचनया अग्निरहितं प्रति
निषेधः । भोऽग्ने ! त्वमस्माद्दग्धव्यात् प्रेताज्जातोऽसि अयं पुनः
प्रेतस्त्वत्सकाशात् पुण्यलोके जायताम् । असाविति प्रेतस्या-
हुतित्वेन निर्द्देशः ।

स्वर्गलोकप्राप्तार्थं त्वयि प्रक्षिप्त इति स्वाहाशब्दार्थः ।

एवञ्चाग्निरहिते लौकिकाग्निना दग्धव्येऽसमवेतार्थत्वात्
अप्रयोगः सिद्धो गृह्यपरिमिष्टकाराभ्यां^१ स्पष्टीकृतः ।

तस्माद्दग्धभाषणवराहपुराणोक्तमन्त्रस्य समवेतार्थत्वात् अग्नि-
रहितेऽपि प्रयोगः कर्त्तव्यः ।

आदिपुराणे,—

(१) च प्रेतलोके ।

(२) च -कात्यायनाभ्यां ।

स्त्रियमापी बहिर्मेघः स्थाप्यः शुद्धीः च्छेऽस्यवा ।
 च्छेऽस्यवा भ्रातृभ्यां सन्धीषि च सुसुखं जीत् ॥
 मगा भूमौ निश्चिन्त्यन्ते दरदांश्च च्छेताम् संदा ।
 भासय' वृत्ते गच्छन्ति सुपत्रकाश्च स्वबान्धवम् ॥
 घनच्छादिते सुगुप्ते तु तिरो वर्षाणि वर्षति ।
 ततः संवत्सरे पूर्णे सर्व्वसम्भारसम्भृताः ॥
 शुष्कं तं जाह्नवीतीये प्रक्षिप्य प्रदहन्ति च ।
 प्रेतः स्नातो वस्त्रमास्थैः पुष्यगन्धैरलङ्कृतः ॥
 श्मशानभूमिं नेतव्यो बान्धवैरलङ्कृतैः ।
 सुखे निधाय कांक्षं वा सुवर्णं-मृषिं-विद्रुमम् ॥
 चतुर्विधेन वाद्येन कुर्युः कोलाहलं महत् ।
 भूमौ शनैर्निधातव्यो यावत् प्रेतस्य जीवितम् ॥
 गतैस्तु नवभिः प्राणैर्नासी देहं प्रमुञ्चति ।
 सर्व्वेषामिव भूतानां स तु वायुर्धनञ्जयः ॥
 प्रीत्यप्रीतिविभेदांश्च जानाति हृदये स्थितः ।
 ध्वनिमाकोटनं कोपं करोति कुणपेशयः ॥
 इति मत्वा शनैः स्थाप्यो योज्यः स्नानादिभिः शवः ।
 नदीमध्ये अनायस्तु दग्धव्यञ्ज न चान्यथा ॥
 यस्मिन् देशे जलं नास्ति तुषारं वा न विद्यते ।
 तत्र तीयकथा कार्या वक्तव्यं धा हिमं हिमम् ॥

(१) च भासयञ्च.....सुपत्रकाश्च स्वबान्धवम् ।

(२) न च घनच्छादात् ।

पासन्नमरुची मानुषी ब्रह्मर्षिः कार्यः । शूद्रसु षट्
एव स्थाप्यो न ब्रह्मिर्निःसारणीयः ।

अथवेति शूद्रविषये व्यवस्थितविकल्पः । तेन ब्राह्मण-क्षत्रिय-
वैश्या ब्रह्मिर्निःसारणीयाः—न शूद्रः । चतुर्भिरपि वर्णैः समस्त-
सृष्टमयभाण्डत्यागश्च कार्यः ।

मगा मगदेशोद्भवा मानुषाः । स्वबान्धवैर्भूमौ प्रोप्यन्ते
अतस्तेरयं देशधर्मी नातिक्लमणीयः ।

दरददेशधर्मसु धनच्छायवृत्ते प्रच्छादितप्रदेशे वर्षभेदकमव-
लम्ब्य स्थापनम् । ततो गङ्गाजलप्रावितस्य दाहः ।

तिरो वर्षाणीति भेदे वर्षति वर्षाणि वर्षणानि तिरोधातुं
सुगुप्ते सम्यक् छादिति वृत्त इत्यर्थः ।

प्रेतःक्ष्मात् इत्यादिना यज्ञीयदेशवासिनां प्रेतसत्कारविधि-
माह बान्धवैरनहङ्कृतैरिति—

बान्धवानामेवायमुपदेशः । अस्माभिरपि प्रेतवहनं कार्य-
मित्यहङ्कारं त्यक्त्वा अवश्यं यथा यथा सन्निधानविशेषः । तथा
तथातिशयेन वहनं कार्यमन्यथा प्रत्यवायः स्यात् ।

प्रेतवहनकाले तु विश्रामार्थं यदि भूमौ प्रेतः स्थाप्यते ।
तदा शनैः शनैः स्थाप्यः ।

यतो नवसु प्राणेषु गतेष्वपि धनञ्जयनामा वायुभूतः
प्राणः प्रेतदाहपर्यन्तं देहं न मुञ्चति । मनोगतस्वरसास्वरसञ्च
जानाति अस्वरसं बुद्ध्या, कोपादिकं करोति तत्कोपाच्च काचि-
दापन्नति ।

वराहपुराणे,—

कथंस्थानगतो जीवी भीतो विभ्रान्तमानसः ।
 ज्ञात्वा तु विह्वलस्तत्र शीघ्रं निःसार्यते गृह्णात् ॥
 कुशस्तरणशायी च दिशः सर्वाणि पश्यति ।
 दापयेत् स्नेहभावेन भूमिं देधा द्विजातिषु ॥
 सुवर्णं वा हिरण्यं वा यद्योत्पन्नन्तु माधवि ।
 तत्र तस्य हितार्थाय सम्प्रदानं^१ विशिष्यते ॥
 तथैव दीपदानेन क्षिप्रं मुञ्चेत किंस्विषात् ।
 तथा श्रुतिपथं दिव्यसुखैः कर्णे च श्रावयेत् ॥
 दृष्ट्वा सुविह्वलं ह्येतं यममार्गाशुसारिणम् ।
 मयाणकाले च ततो मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ॥
 मङ्गलेनेव दातव्यं सर्व्वं संसारमोक्षणम् ।
 मधुपर्कं ततो गृह्णाद् इमं मन्त्रमुदीरयेत्^२ ॥
 ॐ सङ्गच्छ मागच्छ ममैव देहे
 मधुपर्कं संसारमोक्षणं शरीरं
 शवमागन्तुकमनित्यं हृदि शरीरप्रोधनम् ।
 गृह्णा लोकनाथप्रोक्तमिदं मधुपर्कम् ॥
 एतेन मन्त्रेण मधुपर्कीप्तं दद्यात् ।
 पुरुषो मृत्युकाले तद्वत्वा संसारमोक्षणम् ।
 एवं विनिःसृतैः प्राणैः संसारं स न गच्छति ॥

(१) व. लोकाहितार्थाय गोप्रदानम् ।

(२) च - उहाहरेत् ।

मज्जावनस्पतिं गत्वा गन्धानि विविधानि च ।
 घृततैलसमायुक्तं कृत्वा देहविशोधनम् ॥
 तेनाभ्यक्ष्य गुरून् श्लाघ्न नयेत्^१ पितरं वनम् ।
 दक्षिणाशिरंसङ्गत्वा सचेलन्तु श्वन्तथा ॥
 तीर्थस्यावाहनं कृत्वा स्नापनं तत्र कारयेत् ।
 गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः ॥
 कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च सरिद्धराम् ।
 कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्व्वपापप्रणाशिनीम् ॥
 भद्रावकाशां गण्डक्यां शतद्रुं पनंसन्तथा ।
 वैष्णवञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकन्तथा ॥
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि चतुरः सागरांस्तथा ।
 ध्यात्वा तु मनसा सर्व्वं कृतस्नानं गतायुषम् ॥
 देवाश्चाग्निमुखाः सर्व्वं गृहीत्वा तु हुताशनम् ।
 गृहीत्वा पाणिना चैव मन्त्रमेवमुदीरयेत् ॥
 कृत्वा तु दुष्करं^२ कर्म जानता वाऽप्यजानता ।
 मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ॥
 धर्माधर्मसमायुक्तं लोभ-मोहसमाहतम् ।
 दहेयं सर्व्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु ॥

(१) च नाययेत् ।

(२) च गण्डकीञ्च सरयुं ।

(३) च -सुदुष्करं ।

एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।

ज्वलमानन्तथा बहिर्गिरःस्थाने प्रदापयेत् ।

चातुर्वर्षेषु संस्थानमेवं भवति पुत्रिके ॥

सर्वीषीति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि दिशामाग-
मिकत्वात् दिशः पश्यति भूतानि वा पश्यतीति सम्बन्धः ।

भूमिपदं पृथिवीसम्बोधनार्थम् । सुवर्णं वा हिरण्यं वेति
वाइयं समुच्चयार्थम् द्वेधेति प्रकारद्वयस्योक्तत्वात् । हिरण्यं
रजतं दिव्यलोकगमनमार्गं श्रुत्युक्तं कर्णे त्रावयेत् ।

यथालिखितमन्त्रेण ' भगवन्तं वासुदेवमुद्दिश्य मधुपर्कं
मुमूर्षुर्दापयितव्यः । मज्जावनस्पतिं निर्यासप्रधानं वनस्पतिं
वटप्लवाश्वत्थोडुम्बराषामन्यतमं गत्वा निर्यासमानीय चन्दना-
गुरु कर्पूर-कुङ्कुम-सृगमद-जातीफलानि च पिष्ट्वा 'मिञ्चीकृत्यानीय
घृततैलाभ्यां निर्याससर्व्वगन्धसहिताभ्यामभ्यञ्च्य शवं नयेयुः ।

ततो गयादीन्युक्तानि तीर्थानि स्मृत्वा स्नानं कारयितव्यम् ।
ततः कृत्वेति मन्त्रेणाग्निदानम् वर्षचतुष्टयस्यापि ।

आदिपुराणे,—

सगोत्रजैर्गृहीत्वा तु चितामारोप्यते शवः ।

अधोमुखो दक्षिणादिक्चरणस्तु पुमानिति ।

उत्तानदेहा नारी तु सपिण्डैरपि बन्धुभिः ॥

दक्षिणादिक्चरण इत्यनेन उत्तरागिरस्त्वसुक्तम् ।

यच्च वराहपुराणे,—दक्षिणाग्निरस्वसुक्तं तत्र दक्षिणाग्निरस्वं
छन्दोगानां लिखिष्यमानछन्दोगपरिशिष्टवचनात् । अन्वेषाम्नु-
त्तराग्निरस्वम् ।

यत्तु कात्यायनसूत्रे प्राक्शिखरस्वं तदग्निहोत्रिणां यज्ञ-
वेदिनाम् ।

शङ्कः,—

मरणादेव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निना ।

दाहादूर्ध्वमग्नौ च स्याद् यस्य वैतानिको विधिः ॥

वैतानिकः श्रौताग्निसम्बन्धी । तेन संयोगो यस्य नाग्निनेति
श्रौताग्निना यस्य न सम्बन्ध इत्यर्थः ।

एवञ्च केवलस्मार्त्ताग्निमतोऽपि मरणात् प्रभृत्येवाग्नौ चम् ।

यमः,—

आहिताग्निस्तु यो विप्रो दहते च ह्यथाग्निना ।

ब्राह्मणस्यात् स परिभ्रष्टः शूद्रयोनी प्रजायते ॥

आहिताग्निः श्रौताग्निमान् ह्यथाग्निना लौकिकाग्निना । एवं
श्रौताग्निविशेषणात् केवलस्मार्त्ताग्निमतः प्रमादालौकिकाग्निना
दाहे न दोषः ।

कूर्मपुराणे,—

आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।

अनाहिताग्निदाहान् लौकिकेनापरो जनः ॥

यथान्यायं पात्रन्यासादिपूर्वकम् ।

छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः—

हुतायां सायमाहुत्यां दुर्बलश्चेद्गृही भवेत् ।
 प्रातर्होमस्तदैव स्याज्जीविञ्चेत् स^१ पुनर्न वा ॥
 दुर्बलं ज्ञापयित्वा तु शुद्धचेलाभिसंहतम् ।
 दक्षिणाशिरसं भूमौ बर्हिषत्यां निवेशयेत् ॥
 छृतेनाभ्यक्तस्राग्नाव्य सुवस्त्रं सूपवीतिनम् ।
 चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत् ॥
 हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा क्षिद्रेषु सप्तसु ।
 मुख्येष्वथ पिधायैर्न निर्हरेयुः^२ सुतादयः ॥
 अग्नपात्रेऽन्नमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम् ।
 एकोऽनुगच्छेत्तस्यार्धमर्धपथ्युत्सृजेद्भुवि ॥
 अर्धमादहनं प्राप्त आसीनो दक्षिणामुखः ।
 सव्यं जान्वाच्च शनकैः सतिलं पिण्डदानवत् ॥
 अथ पुत्रादिरामृत्य कुर्याद्द्वारुचयं महत् ।
 भूप्रदेशे शुची युक्ते पश्चाच्चित्वादिलक्षणम् ॥
 तत्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणाशिरसम्मुखे ।
 आष्यपूर्णां श्रुचं दद्यात् दक्षिणाथं नसि श्रुवम् ॥
 पादयोरथवा प्राचीमरणिं शिरसीतराम् ।
 पार्श्वयोः सूर्पचमसी सव्यदक्षिणयोः क्रमात् ॥

(१) ख. अ. ।

(२) घ. निर्वहेयुः ।

सुषलेन सह न्युजमन्तरुर्वीरदूखलम् ।
 च्छार्त्तं ? विलीकमचैवमन्युनयनो विभीः ॥
 अपसव्येन कृत्वैतत् वाग्गतः पितृदिशुखः ।
 अथाग्निं सर्वजान्वक्तो दद्याद्दक्षिणतः शनैः ॥
 अस्मात्त्वमभिजातोऽसि त्वत्तोऽयं जायतां पुनः ।
 असौ^१ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति यजुरीस्यन् ॥
 एवं गृहपतिर्दग्धः सर्वं तरति दुष्कृतम् ।
 यच्चैनं दाहयेद्दिहान्^२ प्रजां प्राप्नोत्यनिन्दिताम् ॥
 एवमेषोऽग्निमान् यन्नपात्रांश्चुषविभूषितः ।
 लोकानन्यानतिक्रम्य परम्ब्रह्मैव विन्दति ॥

सायं होमादि प्रातर्होमान्तं नैकं^१ कर्म तत्र सायंहोमे कृते
 यदि गृहपतिरासन्नमरणो भवति तदा तस्मिन्नेव काले प्रक्रान्ता-
 परिसमापनदोषपरिहारार्थमपकृष्यैव प्रातर्होमः कर्त्तव्यः ।

अपकृष्य कृते च प्रातर्होमे यदि दैवात् गृहपतेर्जीवनं भवति
 तदा प्रातःकाले पुनः प्रातर्होमो न कर्त्तव्यः । वा शब्दः
 सिद्धान्तवचस्वस्थापनार्थः । तुल्यश्रुतित्वान्नेतरैः स धर्मः स्वादि-
 त्यादिवत् ।

प्रकृते च दुर्बलत्वे पुनर्दुर्बलग्रहणमतिशयार्थं तेन सृतं
 स्नापयित्वा शब्देन वाससा सर्वेशरीरमाच्छाद्यास्तीर्णकुशायां भूमौ
 दक्षिणाशिरसं स्थापयेत् ।

(१) क क पुस्तकेह्ये हृदयं ।

(२) घ- विमान् ।

(३) घ सोऽपि ।

(४) घ -नेकं ।

ततो घृतेनाभ्यज्य पुनः स्नापयित्वा पूर्व्ववस्त्रं त्वाजयित्वा वासोऽन्तरं नवं प्रक्षालितं वाऽस्फुटितमशीर्षं वा परिधाय उत्त-
रीयवस्त्रं यज्ञसूत्रञ्च दत्त्वा चन्दनेन सर्वाङ्गाण्युपलिप्य पुष्पै-
र्विभूषयेत् ।

चन्दनग्रहणमगुरु कर्पूराद्युपलक्षणार्थम् । ततो मुखेषु मुख-
सम्बन्धिषु कर्णच्छिद्रद्वय-नासिकाच्छिद्रद्वय चक्षुश्छिद्रद्वय-सुखाकनेषु
सप्तच्छिद्रेषु सप्तसुवर्णखण्डिकाः प्रक्षिपेत् ।

ततो वस्त्रान्तरेण पिधाय सुतभ्रातृप्रभृतयो ये ये यथा सन्नि-
हितास्ते ते हरियुः ।

तत्र च प्रथमं प्रेतो नेतव्यः । तत्र एको ब्राह्मणोऽग्निं
गृह्णीत्वा गच्छेत् । ततोऽन्यो ब्राह्मणो भामस्याख्यादिकृतमन्नं
गृह्णीत्वा गच्छेत् ।

तस्यान्नस्यार्धमर्धवर्त्मनि एवमेव त्यजेत् । तत आदङ्घ्रतेऽस्मि-
न्नित्यादहनं श्मशानं तप्राप्तः पुत्रादिरग्निदाता आप्नवन् कृत्वा
व्रामं जान्वाञ्च भूमिनीत्वा दक्षिणामुख उपविष्टस्त्रिलसहित-
मपरमन्नार्धं पिण्डदानेति कर्त्तव्यतया उंक्षृजेदित्यगुपङ्गः ।

पिण्डदानेति कर्त्तव्यता च—ईदृशीभूमिगामयेनोपलिप्या
कुशमूलेन दक्षिणायरेखाकरणम् रेखाभ्युक्षणं नामगोत्राभ्यां
रेखायामवनेजनम् । कुशास्तरणं नाम-गोत्राभ्यामवनेजनस्थाने
पिण्डदानं नाम-गोत्राभ्यार्मैव पिण्डोपरि पुनरवनेजनम् ।

यथाशक्ति तुष्णीं गन्ध्यादिदानम् । षाड्पूर्वादिदक्षतःज्ञा-
प्रत्यये त्यपि भाष्येतिरूपम् ।

ततोऽग्निदाता आङ्गवनं कृत्वा चितायोग्यायां समायां शुची-
भूमौ लक्षणं कुर्यात् । लक्षणंश्चाग्निसंस्थापनार्थं पञ्चभूसंस्कार
उच्यते ।

तत्र प्रथममेव करशोधनम् । ततो गोमयेनोपलेपनं ततः
खग्टद्धोत्तरेखाकरणम् । रेखामार्जने रेखाभ्युक्षणम् ।

ततोऽग्निदाता आङ्गवनं कृत्वा लक्षणोपरि महद्द्वारुचयं
कुर्यात् । ततो दारुचयोपरि वस्त्रद्वयसहितमेव दक्षिणाशिरस-
मुत्तानं शवमारोपयेत् ।

ततो घृतपूर्णां श्रुचं मुखे दद्यात् ततो घृतपूर्णं श्रुचं दक्षिणाश्रं
नासिकायां दद्यात् । ततोऽधरारणिं प्राग्गृह्णां पादयोर्दद्यात् ।
ततो उत्तरारणिं प्रागग्रामेव शिरसि दद्यात् । वामपार्श्वे सूर्पं
दक्षिणपार्श्वे चमसं सुपलमुदूखलश्चात्रन्तुवीलिकश्च उरुद्वयमध्ये
दद्यात् ।

एवं पात्रग्यासं कृत्वा सव्यजान्वक्तः—अस्मात्त्वमभिजातो-
ऽसीत्यनेन मन्त्रेण शिरसि दक्षिणतोऽग्निं शनैर्दद्यात् ।

अञ्जु व्यक्ति-क्षरण गतिष्वित्यस्य निष्ठायामक्त इति रूपम् ।
सव्यं जानु अक्त भूमिगतं यस्य स सव्यजान्वक्तः ।

एतच्च पात्रग्यासाद्यग्निदानपर्यन्तं कर्माऽनश्नुनयनो निर्भयश्च
कुर्यात् ।

यमः,—

यजमाने चितारूढे पात्रग्यासे तथा कृते ।

वर्षाद्यभिहते चाम्नी ततः पृच्छामि यांश्चिताः ॥

शेषं लब्धाईदग्धेन^१ निर्दग्धं तत्र कारयेत् ।

शेषालाभे तथा कुर्यात् दग्धशेषस्य वा पुनः ।

अप्सु प्रास्यन्ति तं शेषमाग्नेयस्ताः स्मृताः पुनः ॥

वर्षादीत्यादिशब्देन वात्याया ग्रहणं विस्तरतरकालस्य च ।

भो याज्ञिकाः पृच्छामि किं क्रियतामित्यध्याहारेण संखन्धः । उत्तरं यद्यरण्योः शेषो लभ्यते तदा तेनैवार्धदग्धेन शेषेण मन्थनं कृत्वा अग्निमुत्पाद्य दग्धशेषं यजमानं निःशेषं दहेदित्याकृत्यैव पूरणम् ।

यदि पुनररणिशेषो न लभ्यते तदा दग्धशेषस्य यजमानस्य यथानन्तरं वक्ष्यामस्तथा कुर्यात् ।

तदेपोच्यते—अप्सु प्रास्यन्तीति प्रक्षिपन्ति अप्सु क्षेपण इति धात्वनुसारात् प्रास्यन्तीति । पञ्चमलकारोऽयं विध्यर्थः ।

पुनःशब्दो यस्मादर्थे निपातानामनेकार्थत्वात् । ता आप् आग्नेयः अग्निसम्बन्धिन्योऽग्नेः कारणभूता इत्यर्थः । कारणे च कार्यं भिद्यते एवेत्यग्नावेव प्रक्षेपः कृतो भवतीति हेतुमन्निगद-
स्यार्थः ।

वशिष्टः,—

आहिताग्निश्चेत् प्रवसन् म्रियेत पुनः संस्कारं कृत्वा शव-
वच्छीचमिति गोतमः ।

आहिताग्निरग्निहोत्री पुनः संस्कारं कृत्विति शरीरस्यास्थाश्च

(१) क च सकलदग्धेन ।

प्रथममलाभे पलाशपत्रैः पुरुषप्रतिकृतिं कृत्वा दाहे कृते यदि शरीरमस्त्रीनि वा लभ्यन्ते तदा पुनःसंस्कारं कृत्वा तस्मादेव संस्कारात् प्रभृति श्रावाशौचम् । गोतमग्रहणं पूजार्थम् ।

आदिपुराणे,—

आहिताग्नौ विदेशस्थे मृते संति कलेवरम् ।

निधेयं नाम्निभिर्यावत् तदीयैरपि दह्यते ॥

तावच्च दक्षिणाग्रैश्च कुशैरास्तीर्थं वेदिकाम् ।

अधोमुखीन्तु समिधं धारयित्वा विधानविद् ॥

परकीयेण वस्त्रेण दुग्ध्वा तद्भाञ्च तद्गृहे ।

गोक्षीरेणाथ तेनैव जुह्यादग्निहोत्रकम्^१ ॥

पश्चादग्नीन् समारोप्य यज्ञभाण्डानि तान्यपि ।

उपयच्छेत विप्राय ततो दृशदमेव हि ।

मथित्वाऽग्निप्रणयनं कृत्वा तं कुणपं दहेत् ॥

निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजस्तथा ॥

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं क्वचित् ।

इति हृन्दोगपरिशिष्टोक्तविधिमाश्रित्य स्वभार्यायामग्निं निक्षिप्य कार्थवशादग्निहोत्री देशान्तरगतो यदि म्रियते तदा, यावता कालेन स्वदेशमानीय श्रौतैः^२ स्वाग्निभिर्दग्धुं शक्यते तावन्तं कालं शरीरं निधेयं रक्षणीयम् । नाम्न्यन्तरेण दग्धव्यमिति यावत् ।

(१) क् अग्निहोत्रकम् ।

(२) य आर्त्ताग्निभिर्या ।

तच्छरीरानयनकालाभ्यन्तरे तस्मान्निषु ऋत्विगादिभिर्यथाऽग्निहोत्रं कर्त्तव्यम् तद्दर्शयति तावच्च दक्षिणाधैरित्यादि—

वेदिका अग्निप्रणयनभूमिः—सा जीवत्यग्निहोत्रे तु उत्तराधैः कुशैरास्तीर्यते तस्मिंश्च सृतेऽग्निहोत्रे दक्षिणाधैः कुशैरास्तरणीया ।

तथा जीवदग्निहोत्रिणि यस्य स्ववत्सेन धेनुर्दुह्यते सृताग्निहोत्रिणो गृहे तु तस्यैव धेनुः परकीयवत्सेन दोग्धव्या ।

पश्चाद्दक्षिणाधकुशैरास्तीर्णायां वेदिकायां दक्षिणगार्हपत्याहवनीयांक्षीनघ्यग्नीनारोध्य हुत्वा' अधस्तादधीमुखीं समिधं धारयित्वा तेनैव परकीयवत्सकृतदोहनिघ्यजेन गोःक्षीरेणाग्निहोत्रं जुह्यात् ।

ईदृशश्चाग्निहोत्रहोमं यावद्भिर्दिनैः शरीरमानेतुं शक्यते तावन्ति दिनानि कुर्यात् ।

आनीते शरीरे यज्ञपात्राणि विप्राय देयानि ततो यज्ञसम्बन्धिनीं दृषदं शिलां लोद्रेण विलीच्य अनन्तरमग्निकुण्डात्' ब्रह्मणाभक्तानां प्रणयनसुस्तरणं कृत्वा तच्छव्यं दहेत् ।

अत्र सृताग्निहोत्रानुष्ठाने विशेषमाह—

कात्यायनः—

प्रोषितचेत् प्रेयात् प्राचीनावीतिनैवान्यां दुग्धा दक्षिणतोऽधिश्चयणोद्वासने । तत एव गृहमधस्तात् समिधं धारयन्

(१) क व ऊ जुह्वां ।

(२) क अग्निहोत्रहोत्राणां ।

(३) क व ऊ हुवनं ।

दक्षिणाग्रान् कुशान् कृत्वा पिष्टवत् पर्यस्येत् । शरीरांश्चाङ्गं त्य
 क्त्वाजिने पुरुषविधिं विधाय जर्षादिभिराच्छाद्याग्न्येनाभिघर्ष्य
 पूर्ववहाहः । शरीरनाशे त्रीणि षष्टिशतानि पलाशवृन्तानां
 क्त्वाजिने पूर्ववत् ।

अन्यामिति अन्यवस्त्रेण प्रस्त्रावितामित्यर्थः । अथवा अन्य-
 धेनुमेव अन्यवस्त्रेण तद्भेनुदोहाशक्तौ व्यवस्थितविकल्पः । जीव-
 दग्निहोत्रे उपवीतेन दोहोऽग्निवतोऽग्नेरुत्तरेऽधिन्ययणमुद्दासनञ्च ।
 होमीयसमस्तपदार्थस्थापनञ्च ।

अत्र तु विशेषः—

दोहे प्राचीनावीतमधिन्ययणमुद्दासनञ्च दक्षिणतो जुह्वा-
 मधस्तात् समिधुद्धारणञ्च पिष्टवत् पर्यस्येदिति ।

पर्यस्येत् प्रक्षिपेत् जुह्वयादित्यर्थः । पिष्टवत् यथा पिष्टभ्यः
 आद्यं दीयते तद्वद्विषामुखेन प्राचीनावीतिना पिष्टतीर्थेन
 तथैवेत्यर्थः ।

पुरुषविधिं विधायेति—स्वगृहमृतस्याग्निहोत्रिणः पुरुषस्य
 क्त्वाजिनेस्थापने यो विधिरुक्तास्तं कृत्वेत्यर्थः ।

पूर्ववदिति—स्वगृहमृतस्याग्निहोत्रिणो यथा दाह उक्त-
 स्तथैवेत्यर्थः । शरीरनाशे शरीराप्राप्तौ त्रीणि षष्टिशतानि षड्य-
 धिकानि त्रीणि शतानीत्यर्थः ।

वृन्तानामिति वृन्तयुक्तानां पत्राणां ग्रहणम् ।

आदिपुराणे—पत्रग्रहणस्य वक्ष्यमाणत्वात् पूर्व्ववदित्युक्तार्थम् ।

छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः—

विदेशमरशेऽस्थीनि भाङ्गत्वाभ्युक्ष्य^१ सर्पिषा ।
 दाहयेदूर्णयाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्व्वेषत् ॥
 अस्थामलामे पार्ष्णीणि शकलान्युक्तयाऽऽहता ।
 दाहयेदस्थिसुङ्गानि ततः प्रभृति सूतकम् ॥
 महापातकसंयुक्तो देवात् स्यादग्निमान् यदि ।
 पुत्रादिः पालयेदग्नीन् युक्त आदोषसंशयात् ॥
 प्रायश्चित्तकं कुर्याद्भ्यः कुर्व्वन् वा स्त्रियते यदि ।
 गृह्णां निर्वापयेच्छ्रौतमुदस्येत् सपरिच्छेदम् ॥
 शस्येदुभयं वाऽङ्गिरङ्गोऽग्निरभवद्यतः ।
 पात्राणि दद्यात् विप्राय दहेदप्स्वेव वा क्षिपेत् ॥
 अनयैवावृता नारी दग्धव्या या व्यवस्थिता ।
 अग्निप्रदानमन्त्रोऽस्या^२ न प्रयोज्य इति स्थितिः ॥
 अग्निनैव दहेद्गार्थ्यां स्वतन्वा पतिता न चेत् ।
 तदुत्तरेण पात्राणि दाहयेत् पृथगन्तिके ॥

पर्ये पलाशस्तद्भवानि पार्ष्णीनि शकलानि पात्राणि अस्थि-
 सङ्क्रा षड्यधिकं शतत्रयम् । युक्त उद्युक्तः, गृह्णां स्मार्त्तान्नि श्रौत-
 माहवनीयादिकं उदस्येत् स्थानान्तरं नीत्वा त्यजेत् ।

(१) ख ग अभ्युक्ष्य ।

(२) ख ग इषा ।

(३) क च अतुपयोक्त ।

सूर्य-चमसारणि सुषलादिकाः समस्तयज्ञसामग्रीपरिच्छदः ।
व्यवस्थिता अव्यभिचारिणी अव्यभिचारित्वेऽपि 'स्नातन्त्र-पतितत्व-
वर्जिता । पतिशुश्रूषामग्निशुश्रूषाश्च त्यक्त्वा अवस्थानं स्नातन्त्रं
पतितत्वं सुवर्णस्त्रेयादिकारित्वम् ।

दाह्येदित्यत्रैवाग्निप्राप्तेरग्निनेतिं पृथगभिधानं श्रौत-
स्नान्ताग्निग्रहणार्थम् । एवकारो लौकिकाग्निव्यवहृदायः ।
पृथगिति यथा पुरुषस्य मुखदिषु श्रुगादिन्यासः । नैवं स्त्रियाः ।
अन्तिके समीपे चितायामेवेत्यर्थः ।

भास्त्रलायनगृह्यपरिशिष्टम्—

अस्थिनाशे पलाशवृन्तानां द्वीणि षष्टिशतानि पुरुषप्रतिनिधिं
कृत्वा ।

अशीत्यर्हन्तु शिरसि ग्रीवायां दश योजयेत् ।

उरसि चिंशतं दद्यात् विंशतिं जठरे तथा ॥

बाहुभ्यां च शतं दद्यात् दद्यादङ्गुलिभिर्दश ।

हादशाहं हृषणयोरष्टाहं शिश्र एव च ॥

उरुभ्यान्तु शतं दद्यात् त्रिंशतं जानुजङ्घयोः ।

पादाङ्गुलीषु च दश एतत् प्रेतस्य लक्षणम् ॥

जर्णासूत्रेण संवेद्य यवपिष्टेन लेपयेत् ।

संस्कृत्य विधिनाग्निभिरुद्धारं^१ ततो हरेत् ॥

(१) ऊः स्नातन्त्रं पतिवृञ्जिता ।

(२) क उद्धारं ।

पुरुषप्रतिनिधिं कृत्वेत्यनेन पलाशपत्रव्यतिरिक्तद्रव्येषु प्रति-
निधिक्रियां दर्शयति तच्च द्रव्यं शरपत्रासीति वक्ष्यामः ।

'याज्ञवल्काः—

पुनश्चेदुपलभ्येरंस्तदस्वीनि कदाचन ।

तदभावे पलाशस्य सन्भवे हि पुनः क्रिया ॥

हि यस्मात्तदभावेऽस्यामप्राप्ती पलाशस्य दाहक्रिया । पुन-
रस्त्रिसन्भवे पुनरस्त्रिदाहक्रिया विहिता तस्माद्यदि पुनरस्वीनि
प्राप्यन्ते तदा पुनर्दाहः कर्तव्य इत्यर्थः ।

आदिपुराणे—

आहिताग्न्योश्च दम्पत्योर्यस्वादी न्नियते भुवि ।

तस्य देहः सपिष्टैश्च दग्धव्य स्त्रिभिरग्निभिः ॥

पश्यान्मृतस्य देहसु दग्धव्यो लौकिकाग्निना ।

अनाहिताग्नेर्देहसु दाह्यो गृह्याग्निना हिजैः ॥

तदलाभात् पलाशोत्थैः पत्रैः कार्य्यः पुमानपि ।

शतैस्त्रिभिस्तथा षड्या शरपत्रैर्विधानतः ॥

देष्टितव्यस्तथा यन्नात् कृष्णसारस्य चर्मणा ।

जर्णामूत्रेण वद्धा तु (वा) प्रलेप्तव्यस्तथा यथैः ॥

सुपिष्टैर्जुष'संमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाग्निना ॥

(१) क व ऊ' पुलाशदेवे वज्रपार्श्वः ।

(२) च दाहस्तु कर्तव्यः ।

(३) च जल- ।

असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स्ववाग्ध्वयैः ।

एवं पर्षनरं दग्ध्वा चिरात्रमद्यच्चिर्भवेत् ॥

तथा,—

एवं कृते न्यतभ्राज्या यद्यागच्छेत् पुमान् क्वचित् ।

कुर्व्यादद्यायुषीमिष्टिं पुनराधाय पावकम् ॥

अथ पर्षनरे दग्धे पात्रन्यासे कृते सति ॥

गतेष्वग्निषु तद्देहाद्ययूष्मं लभते क्वचित् ॥

तदर्धदग्धकाष्ठानि तानि निर्मथ्य तन्दहेत् ।

यद्यर्धदग्धकाष्ठान्तु तदीयञ्च न लभते ॥

तदा तदस्त्रिखण्डन्तु निक्षेप्तव्यं महाजले ।

दरिद्रोऽपि न दग्धव्यो नग्नः कस्याश्चिदापदि ॥

केनापि वस्त्रखण्डेन ह्यादितव्यः प्रयत्नतः ।

यत्र तत्र भवेद्दुःखी यदि नग्मसु दह्यते ॥

निःशेषसु न दग्धव्यः शेषं किञ्चित्पुञ्जिततः ।

गच्छेत् प्रदक्षिणाः सप्त समिन्निः सप्तभिः सह ॥

देयाः प्रहाराः सप्तैव कुठारेषोऽसुकोपरि ।

ऋष्यान्वाय नमस्तुभ्यमिति जप्यं समाहितैः ।

नावेक्षितव्यः ऋष्यादो गन्तव्या च ततो नदी ॥

आहिताग्नेर्दग्धत्वोर्मध्ये यदि पुमानग्रे स्त्रियते तदाऽसा-
वग्निचयेण दग्धव्यः । पश्चात्पुता भार्ग्या लौकिकाग्नी दग्धव्या ।

यदि तु भार्याऽपि स्त्रियते तदाऽसावग्नित्रयेण दग्धव्या । ततो
यद्यक्तते पुनराधाने पुमान् स्त्रियते तदा लौकिकाग्निनेव दग्धव्यः
पुनराधाने कृतेऽग्नित्रयेणैव ।

अनाहिताग्निः केवलस्मार्त्ताग्निभ्युक्तः । शरपत्रैर्विधानत
इत्यनेन शरपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा भास्वलायनगृह्यपरिशिष्टोक्त-
विधानात् पलाशपत्राणि शिरःप्रभृतिषु देयानीति दर्शयति ।

पलाशपत्रकृतदाहेन च त्रिरात्रमशौचम् ।

एवञ्च ततः प्रभृति सूतकमिति छन्दोगपरिशिष्टमपि त्रिरात्रा-
शौचपरमेव ।

निःशेषस्तु न दग्धव्य इत्यनेन किञ्चिदवशिष्टे शवदाहेऽवशिष्टं
शरीरश्रेष्ठं ज्वलहारमध्ये निक्षिप्य बर्हक्यादिकृताङ्गारदाहव्यायेन
मृद्धिराच्छाद्यागन्तव्यमिति दर्शयति ।

प्रदक्षिणाः सप्त पक्षतीर्गच्छेदिति पूरयित्वा व्याख्येयम् ।
सप्तपदानीति यावत् । सप्तभिः समिद्धिरिति लिखिष्यमाण-
प्रचोतोवचनदर्शनात् प्रादेशपरिमाणाभिरिति बोद्धव्यम् ।

आसाञ्च समिधां विनियोगः प्रचोतोवचन एव वक्ष्यते ।
प्रदक्षिणञ्च सप्तपदानि गत्वा ढणकाष्ठादि ज्वलदुष्णुकोपरि
कुठारेण सप्त प्रहारा देयाः क्रव्यादाय नमस्तुभ्यमिति मन्त्रेण ।

सप्तवारानेव च मन्त्रोच्चारणं, ज्वलञ्जुल्लिकास्थितश्चाग्नि-
श्चिताख्यश्च क्रव्यादोऽतस्त्रमपश्यन्निः क्तानार्थं नदी गन्तव्या ।

प्रचेताः,—

• नग्नेदृष्टं दृष्टेभैव किञ्चिद्देयं परित्यजेत् ।

तथा,—

दग्ध्वा श्वन्ततस्त्वेवं प्रादेशाः काष्ठिकास्तथा ।

सप्त प्रदक्षिणाः कृत्वा एकैकान्तु विनिक्षिपेत् ॥

किञ्चिद्देयं परित्यजेदित्यनेन श्वसम्बन्धि किञ्चिद्दक्षिणमेकदेशं वा श्मशानवासिचाण्डालाद्यर्थं त्यजेदिति दर्शयति । दाहानन्तरं स्नानादिकम् ॥

अथोदकादिदानम् ।

छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः—

अथानवेक्ष्यमेत्यापः सर्व्व एव श्वसृशः ।

ज्ञात्वा सचेलमाचम्य दद्युरस्योदकं जले ॥

गोत्रनामानुवादादि तर्पयामीति चोत्तरम् ।

दक्षिणायान् कुशान् कृत्वा सतिलांसु पृथक् पृथक् ॥

अनवेक्ष्यं चितान्यवेक्षणम् यथा न भवति तथा अप एव गत्वित्यर्थः । आदिशब्देन प्रेतपदोच्चारणं दर्शयति । तर्पयामीत्यनेन गोत्रादिपदानां द्वितीयान्तत्वं दर्शयति । उत्तरमित्यनेन तर्पयामिपदातिष्ठितं किञ्चिन्न वाच्यमिति दर्शयति ।

(१) क ग पुस्तके षकम् ।

तेनामुकगोचं प्रेतममुकशर्माणं तर्पयामीति ह्यन्दीगानां प्रयोगः । सक्तदित्यनेन एकवारमवश्यं देयं त्रिर्दाने तु फलातिरेक इति दर्शयति ।

आश्वलायनः,—

सव्याहृतो ब्रजन्त्यनवेक्ष्यमाणा यत्रोदकमवहं भवति तत् प्राप्य सक्तदुग्धज्य एकाञ्जलिमुत्सृज्य तस्य नामगोत्रे गृहीत्वा उत्तीर्थान्यानि वासांसि परिधाय सक्तदेवानापीघोदक्दशानि विसृज्यासते ।

सव्यमावर्त्तन्ते इति संव्याहृतः सव्वं एव शवस्पृशः । यत्रोदकमवहमित्यनेन नद्या सत्रदेशे स्रोतो नास्ति तत्र स्नानं कर्त्तव्यमिति दर्शयति ।

उग्धज्येत्यनेन सामर्थ्यात्सक्तान्निमज्येति दर्शयति नामगोत्रे गृहीत्वेति जलाञ्जलिमुत्सृज्येत्यनेन सम्बध्यते ।

अन्यानि परिधायेत्यनेन स्नानवस्त्राणि त्यक्तव्यानीति दर्शितं तत्र विशेषमाह ।

आ सभन्तात्कारेण पीडनमकृत्वा किन्तु सक्तदेव पीडनं कृत्वा उदक्दशानि स्नानवस्त्राणि परित्यज्य उपवेशनं कुर्वीरन्निति । यस्तु रोगातुरत्वात् स्नानासमर्थः सः—

आतुरे स्नानसम्यक्ते' दशकृत्वस्त्वनातुरः ।

स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेत् क्षिप्रं ततः शुध्येद् स आतुरः ॥

इति यमवचनात् पुरुषान्तरं दशवारान् स्नापयित्वा दशवारा-
नेवात्मनः स्पर्शं कारयेत् ।

पैठीनसिः,—

ऋतं मनसा ध्यायन् दक्षिणामुखस्त्रीमुदकाञ्जलीन् 'निष्शि-
पेत् । श्रावप्रभृत्येकादशाहे विरमेत् ।

शङ्खलिखितौ—

प्रेतस्य बान्धवा यथाहृदमुदकमवतीर्यं नोहर्षयेरन् । अपः
प्रसिञ्चेरन् सकृत् प्रदक्षिणाभिसुखाः । राजन्यवैश्यावप्यपसव्यं
वासोयज्ञोपवीते कृत्वा असावेतत्ते इति ।

नोहर्षयेरन्नित्यनेनास्मिन् स्नाने मृत्पापकर्षणं न कर्त्तव्यमिति
दर्शयति ।

अपसव्यं वासोयज्ञोपवीते कृत्वेत्यनेन क्षत्रियवैश्ययोरुत्तरीय-
वासो दर्शयति । ब्राह्मणानामेकवस्त्रत्वस्य पारस्करेणोक्तत्वात् ।
असावेतत्ते इति सम्बोधनेन प्रेततर्पणं दर्शयति । एतच्च यजु-
र्वेदिनां पारस्कारदर्शनात् ।

आदिपुराणे,—

आदीं वस्त्रञ्च प्रक्षाल्य तेनैवाच्छादितैस्ततः ।

कर्त्तव्यन्तु सचेलन्तु स्नानं सर्व्वमलापहम् ॥

ततः पाषाणघृष्टे तु सर्व्वेदेयं तिलोदकम् ।

एकेभैकेन देयासु विप्रायाञ्जलयो दश ॥

रात्रे हादश देयास्तु वैश्याय दश पञ्च च ।
 त्रिंशच्छूद्राय देयास्तु प्रेतभूमिगताय च ॥
 अपसव्यं क्वचित् कृत्वा वस्त्रयज्ञोपवीतके ।
 दक्षिणाभिमुखैर्विप्रैर्देयन्तास्यास्तत्रयम् ॥
 वामाङ्गुष्ठप्रवाहेण भूमावेवाथवा क्वचित् ।
 अमुकामुकगोत्रस्तु प्रेतस्तृप्यत्वित्दं पठन् ॥

तेनैवाच्छादितैरपि तेनैव प्रक्षालितवस्त्रेणाच्छादितैः स्नान-
कर्तृभिरित्यर्थः ।

एवञ्च गात्रस्थं वस्त्रं प्रक्षाल्य तदेव परिधाय स्नातव्यम् ।
सचेलमित्यनेन यावच्चेलं देहे विद्यते तावत् प्रक्षालितव्यमिति
विवक्षितम् । न तु यावच्चेलयुक्तेनैव स्नातव्यम् एकवस्त्रस्नानस्य
वक्ष्यमाणत्वात्, सर्व्यमलापहमिति सपिण्डादिभरणजन्यसर्व्य-
पापापहमित्यर्थः ।

क्वचिद्देशविशेषे एकेन पुरुषेण विप्राय दश जलास्त्रलयो
देयाः । क्षत्रियाय हादश वैश्याय पञ्चदश शूद्राय त्रिंशत् ।

पाषाणपृष्ठे ह्युदकदानं देशविशेषधर्म एव । वामाङ्गुष्ठ-
प्रवाहेणेति—वामहस्तपिट्ठतीर्थेन पिट्ठतर्पणसृग्वेदिनां आश्र-
लांयनगृह्णे वामहस्तेनार्घ्यदानदर्शनात् । इति देशविशेषव्यव-
स्थितमभिधाय दक्षिणामुखैरित्यादिना सर्व्यसाधारणमुक्तम् ।

प्रेतस्तृप्यत्विति च प्रयोगः शास्त्रिभेदव्यवस्थितः ।

प्रचेताः,—

दक्षिणाभिसुखा ब्राह्मणस्य उदसुखाः प्राप्सुखा वा राजन्य-
वैश्वयोस्त्रिः प्रसेकं कुर्युः प्रेतस्तृप्यत्विति ।

बौधायनः,—

मरणे यथाबालं पुरस्कृत्य यज्ञोपवीतान्यपसलानि कृत्वा
तीर्थमवतीर्थं सकृन्निमज्जोन्मज्ज्य तत् प्रेतार्थमुदकमुत्सृज्य अत-
एवोत्तीर्थ्याचामन्ति ।

यथाबालं पुरस्कृत्येत्यस्य उत्तीर्थ्येत्यनेन सम्बन्धः । यथा—
ब्रह्मवतरणस्योक्तत्वात् । अपसलान्यपसव्यानीत्यर्थः । अतएवेति
अस्मादेवोदकादुत्तीर्थ्येत्यर्थः ।

हारैतः—

असौ तृप्यतामिति उदकाञ्जलिं 'नियमयति ।

एवञ्चासम्बन्धि'प्रथमाप्रयोगे तृप्यतु तृप्यतां-पदयोर्विकल्पः ।

पारस्कारः—

संप्रयुक्तं मैथुनं याचेरद्भुदकं करिष्यामीति क्रुद्धं मा चैवं
पुनरित्यशतवर्षे प्रेते । क्रुद्धमेवेतरस्मिन् सर्वज्ञातयो भावयन्ति
आसप्तमात् पुरुषाद्दृशमाहा समानग्रामवासे यावत् सम्बन्धमनु-
स्मरेयुरेकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सञ्चस्थानामिकया अप आलोष्य
अपनः शोशुचदघमिति दक्षिणाभिसुखा निमज्जन्ति प्रेतायोदकं
सकृदासिञ्चति असावेतत्त इति ।

मिथुनं *स्त्रीपुरुषयुग्मं तत्सम्बन्धि मैथुनं श्यालकादिकं

(१) ऊ च निनवन्ति ।

(२) च असम्बन्धि ।

संप्रयुक्तं सम्यक्प्रयोगकुशलं उत्तरदानाभिन्नमिति यावत् ।
याचेरन् प्रार्थयेरन्नित्यर्थः ।

किं याचेरन् उदकं करिष्याम् इत्यर्थः । ततः कुरुध्वं मा चैवं
पुनरित्यशतवर्षे प्रेते कुरुध्वमेवेतरस्मिन्निति प्रार्थितेन श्यालका-
दिना अभिहिते सर्वे ज्ञातयः ज्ञानादिक्रियां भावयन्ति ।

सप्तमपुरुषपर्यन्तसपिण्डेषु भिन्नग्रामवासिष्वपि' । यस्य तु
पितृ-पितामह-प्रपितामहास्त्रयः पुरुषा जीवन्ति स दशमपुरुष-
पर्यन्तम् । दशमपुरुषादूर्ध्वमपि यद्येकग्रामनिवासिनो भवन्ति
एककुलजाता वयमिति स्मरणञ्च, भवति तदापीयं ज्ञानादिक्रिया-
कर्त्तव्येति ।

यथा ज्ञानं कर्त्तव्यन्तदाह—एकवस्त्रा इत्यादिना अपनः
श्रीशुचदधमित्यनेन मन्त्रेण वामहस्तानामिकया जलमालो-
च्यैकवस्त्रैर्दक्षिणामुखैः ज्ञानं कर्त्तव्यम् ।

असावितत्त इत्यनेनामुकगोत्र प्रेत असुकदेवश्चैतत्ते
तिलोदकं हृष्यस्वेति यजुर्वेदिनां प्रयोगो दर्शितः ।

शङ्खलिखितौ,—

उदकक्रिया कामं श्वशुरमातुलयोः शिष्ये 'सहाध्यायिनि
राजनि च ।

काममित्यभिधानात् पुत्रादिसन्नावे नावश्चमियमुदकक्रिया
यदि तु स्वेच्छया क्रियते तदा तेषामुपकारातिशयः स्त्रीयश्चाभ्युदय
इति दर्शयति ।

(१) च अभिन्नग्रामवासिष्वपि ।

याज्ञवल्करः—

सप्तमाह्यमाहाऽधो ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः ।
 अपनः शोशुचदघमनेन पिष्टदिमुखाः ॥
 एतन्मातामहाचार्यप्रक्षानाञ्चोदकक्रिया ।
 कामोदकं सखि-प्रक्षान-स्त्रस्त्रीयंश्चशुरत्विजाम् ॥
 सक्तत् प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यबाः ॥

सप्तमदिवसादधः प्रथमद्वितीयसप्तमदिने मिलिता ज्ञातयो-
 ऽभ्युपयन्ति ज्ञानं कुर्युरित्यर्थः ।

तच्च ज्ञानं अपन इति मन्त्रेण दक्षिणाभिसुखाः कुर्युः ।
 दशमादधो नवमदिने प्रथमद्वितीयसप्तमनवमेष्विति गोतम-
 स्मरणात् । वाकारश्च प्रथमद्वितीयसप्तमेष्ववश्यं ज्ञातिभिर्मिलित्वा
 ज्ञातव्यम् ।

नवमे तु प्रेतोपकारातिशय इति दर्शयति । उदकक्रिया
 उदकेन क्रिया ज्ञानं तर्पणञ्च ।

कामोदकदाने पुनः प्रक्षानग्रहणं कृतपाणिग्रहणप्रक्षार्थम् ।
 प्रथमं प्रक्षानग्रहणं वाग्दानोत्तरकालं यावत् पाणिग्रहणं न क्रियते
 तत्पर्यन्तं सकृत् प्रसेकस्त्ववश्यकर्त्तव्यतार्थः । त्रिःसेके तूपकाराति-
 रेकात् फलातिरेकः ।

अथ शोकापनोदनम् ।

यान्नवल्काः—

क्षतोदकान् समुत्तीर्णान् च्छुद्ग्राहलसंस्थितान् ।
 क्षातानपनुद्देषु^(१) स्नानितिहासैः पुरातनैः ॥
 मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम् ।
 करोति यः स सम्भूदो जलबुद्बुदसन्निभे ॥
 गन्धो वसुमती नाशमुदधिदैवतानि च ।
 फेणप्रस्थः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥
 पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
 कृष्णभिः स्वशरीरोत्पैस्तत्र का परिवेदना ॥
^(२)सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
 संयोगाच्च वियोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥
 श्लेष्मान्धु बान्धवैर्मृतं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
 क्षतो न रोदितव्यञ्च क्रिया कार्या^(३) विधानतः ॥

श्रीरामायणे—

शोचमानासु सस्नेहा बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
 पातयन्ति गतं स्वर्गमश्रुपातेन राघव ॥

(१) च ग. अपवद्देषुः ।

(२) च पुस्तके सर्वे इत्यादि श्लोकः पतितः ।

(३) क हि वल्लतः ।

श्रूयते हि नरव्याघ्र पुरा परमधार्मिकः ।
 'भूरिद्युम्नो गतः स्वर्गं राजा पुण्येन कर्मणा ॥
 स पुनर्वन्धुवर्गस्य शोकव्याघ्रेण राघव ।
 कृत्स्ने वै क्षयिते धर्मे पुनः स्वर्गान्निपातितः ॥
 अतिशोकाग्निना दग्धः पितां ते स्वर्गतद्युतः ।
 शपेत्त्वां मन्थुनाविष्टस्तस्मादुत्तिष्ठ माञ्चः ॥

तथा—

संयोगोऽमिमतो येषां वियोगः कथमप्रियः ।
 संयोगो हि वियोगेन ग्रस्त एवाभिजायते ॥

महाभारते—

यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महोदधौ ।
 समेत्य च व्यपेयातां तद्वत् भूतसमागमः ॥

विष्णुः—

आक्रम्य सर्वं कालेन परलोकाय नीयते ।
 कर्मपथदनो जन्तुस्तत्र का परिवेदना ॥

कर्मपथदन इति कर्म सुकृत-दुष्कृतरूपं पञ्च परलोक-
 गमनवर्त्मनि अदनं भक्षणं यस्य सम्बलमिति यावत् स कर्म-
 पथदनः । एतच्च सर्वमवश्यं श्रोतव्यम् । ऋषिभिर्नियमेन
 विहितत्वात् ।

(१) क ऊ च भूरिद्युम्नः ।

(२) प्र पुस्तके विष्णुपदं नास्ति ।

(३) क ख पुस्तकेऽत्रेयस्तु तत्र ।

अथ प्रवेशनादि ।

याज्ञवल्काः—

इति सञ्चिन्त्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।

विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥

आचम्याथाग्निमुदकं गोमयं गौरसर्षपान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाशमनि पदं शनैः ॥

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंसर्गिणामपि^१ ।

इति शब्देन पूर्वोक्तं शोकापनोदनं परामृश्यते । गृहद्वारि पादप्रक्षालणं कृत्वा निम्बपत्रत्रयं दन्तैः खण्डयित्वा आचमनं कार्यं ततो लिखिष्यमाणमन्त्रैरग्न्यादिस्पर्शः कार्यः । पाषाणेऽपि लिखिष्यमाणमन्त्रेष्वेव पादन्यासः कार्यः ।

एतच्च निम्बपत्रखण्डनादि कर्मासपिण्डैरपि कुलान्तरजातैः प्रेतस्पर्शे सति कार्यम् ।

शङ्ख लिखितौ—

उत्तीर्य प्रेतसृष्टानि वामांस्युत्सृज्येतराणि परिधाय गृहद्वारे तस्मै प्रेताय पिण्डं दत्त्वा पश्चात् दूर्वाप्रवालान् गोमयमग्निं जलं ह्यभञ्जालभ्य प्रविशन्तो हृत गौरसर्षपैर्मूर्धानमङ्गानि चालभेरन् ।

शस्त्रपाणयो यथोक्तकालनियमाः प्रेतायावश्यकान्त्रभयकालं

(१) ख ड संसर्गिणामपि ।

(२) ख अजं ।

कुर्वुः । भूमौ माखं पिण्डं पानीयं उपलेपनानि वा दद्युः ।
तस्मात्तन्मन्थ्यायो गोत्रतः पर्युपासनञ्च ।

गोत्रतः पर्युपासनमित्यनेन सन्निहितैः सपिण्डादिभिः
'परिवृत्य स्नातव्यमिति दर्शयति ।

वैजवापः—

शमीमालभन्ते शमी पापं शमयत्विति अश्मानमामभन्तेऽश्वेव
स्थिरो भूयासं अग्निर्नः शर्मं यच्छत्विति । ह्योगित्यन्तरा गामज-
ञ्चोपसृशन्तः क्रीत्वा लव्वा वा गृहं प्राप्य एकान्नमलवणमेकां
रात्रिं भुञ्जीरन् त्रिरात्रञ्च कर्म्मोपरमणम् ।

अन्तरा गामजञ्चेति—वृषभ ऋगयोर्मध्ये स्थित्वा ह्योगिति
मन्त्रेण हावपि संस्पृष्टव्यौ । गृहं प्राप्य यद्युपवासः कर्त्तुं न
शक्यते । तदा क्रीत्वा लव्वा वा अलवणमेकवारं दिवान्नं भोक्त-
व्यम् । त्रिरात्रं कर्म्मोपरमणमिति अङ्गसम्बाहन-तैलाभ्यङ्ग-मार्ज-
नादिकर्म्मत्यागो दिनत्रयम् ।

पारस्कारः —

प्रेतसंस्पर्शिनो ग्रामं न प्रविशेयुः—ग्रामचक्रदर्शनाद्वात्री
चेत्तदादित्यस्य ।

आदित्यस्यादित्यदर्शनादित्यः ।

हारीतः—

न प्रेतस्पर्शिनो ग्रामं प्रविशेयुरांनचक्रदर्शनात् रात्री चेदादि-
त्यस्यं ब्राह्मण्यनुभवाङ्गिति ।

(१) च वेष्टयित्वा ।

(२) •स्य -सतो वा ।

यदि नक्षत्रादित्योदयकालप्रतीक्षे कार्यविरोधो भवति
तदा ब्राह्मणागुमतिं गृहीत्वा प्रवेष्टव्यमिति दर्शयति ।

विष्णुपुराणे,—

प्रविष्टाश्च समं गोभिर्ग्रामं नक्षत्रदर्शने ।

कटकर्म ततः कुर्युर्भूमौ स्नस्तरशायिनः ॥

कटकर्म शवसम्बन्धि कर्म प्रवेशकाले गृहद्वारि अग्निस्पर्शा-
दिकं कुर्युरित्यर्थः । भूमौ स्नस्तरशायिनो भवेयुरिति वाक्यशेषः ।
भूमवित्थनेन पीठखट्टाद्युपरि स्नस्तरारोपणं न कार्यमिति
दर्शयति । बहुवचनं सर्वसपिण्डानामेवायं धर्म इति दर्शयति ।

आश्वलायनः—

ज्येष्ठपुरःसराः कनिष्ठजघन्या निःसृत्य कनिष्ठपुरःसराः
ज्येष्ठजघन्याः प्रविशेयुः । प्राप्य सद अश्मानमग्निं गोमयमक्षतं
तैलं माषमप उपसृशन्ति नैतस्यां रात्रग्रामन्नं पचेयुः त्रिरात्र-
मक्षारलवणाशनाः स्युर्द्वादशरात्रं वा महागुरुषु ।

सदो गृहम् । एतस्यां रात्रग्रामन्नं न पचेयुरित्थनेनाक्ष-
पाकनिषेधादेवोपवासः सूचितः । उपवासाशक्तौ त्वसांपण्डगृह्णात्
पक्वान्नं लब्धा भोक्तव्यम् । शक्तलाजादि वा क्रीत्वा भक्षणीयम् ।

द्वादशरात्रं वेति वा शब्दो 'व्यर्वास्थतविकल्पार्थः' । मातरि
पितरि च द्वादशरात्रमक्षारलवणाशनां सपिण्डान्तरं त्रिरात्रम् ।

बौधायनः,—

अक्षारलवणाग्निं दशाहं कटमुपासीरन् ।

मातृपित्रोरेव मरणेऽशक्तस्यापि दशाहमन्वारव्रतमाशन-
मावश्यकम् । कर्तं शयं शवधर्ममुपासीरुन्नित्यर्थः ।

• वशिष्ठः,—

अघस्रस्तरे ब्रह्ममनश्नन् आसीरन् क्रीतोत्पन्नेन (वा)
वर्त्सेरन् ।

सपिण्डमरणे दिनत्रयमस्यश्रत्वात् पापमुत्पद्यते इति दर्शि-
तम् । एवंविधे च पापे पीठादिषु नोपवेष्टव्यं किन्तु स्रस्तरे
तेनावसम्बन्धेनाभिधानात् अघस्रस्तरे इत्युच्यते तत्र दिनत्रय-
मुपवेष्टव्यं शयितव्यञ्च ब्रह्ममनश्नन् इत्यनेनैतद्दर्शितम् ।

यद्दिनत्रयं पापातिशयात् स्वीयमन्नमप्यद्युचि न भक्षणमर्हति
तेन त्रिरात्रोपवासशक्ताः सपिण्डा •दिनत्रयं न भुञ्जीरन् ।
अशक्तास्ते क्रीत्वा लब्धा वा अन्नं भुञ्जीरन् न तु पूर्वावस्थितं
तण्डुलादिकम् ।

मनुः,—

अन्वारलवणाद्याः स्युर्निमज्जेयुश्च ते ब्रह्मम् ।

मांसाशनञ्च नाग्नीयुः शयोरंश्च पृथक् क्षितौ ॥

अन्वारलवणं सैन्धवसाभ्ररिथ्यतिरिक्तम् । निमज्जेयुश्च ते ब्रह्म-
मिति ढतीय-सप्तम-नवमदिवसेषु, मिलित्वा ज्ञानं कर्त्तव्यम् ।

• प्रथम-सप्तम-नवम दिवसेषूदकक्रिया ।

इति गोतमदर्शनात् ।

प्रथमदिनेऽत्यन्तप्रसिद्धत्वान्मनुना ज्ञानं नीकम् ।

मांसाशनञ्च नाश्रीयुरिति सर्व्वे सपिण्डा यावद्दशौचं ताव
अत्यमांसादिकां न भक्षयेयुः ।

मांसं न भक्षयेयुराप्रदानादिति गीतभवचनात् ।
अशौचान्तश्चाहे च मांसदानं विहितं शरीरंश्च पृथगिति
स्त्रिया नापि पुरुषान्तरेण सह एकशय्यायां शयितव्यम् ।
क्षिताविति पीठखट्वादिषु शयनोपवेशननिषेधः ।

बृहस्पतिः,—

अधःशय्यासना दीना मलिना भोगवर्जिताः ।

अक्षारलवणाद्याः स्युर्लब्धक्रीताशनास्तथा ॥

दीना इति दिनत्रयमपि न भोक्तव्यं येन क्षयदेहत्वं भवति
मलिना इति दिनत्रयं गात्रेभ्यो मलोल्लारणं न कर्त्तव्यम्
भोगवर्जिता इति वृत्त्यदर्शन-गीतश्रवण-सुगन्धितैलाद्युपभोगा
दिकां न कर्त्तव्यम् ।

अङ्गिराः,—

ब्रह्मचर्य्यं क्षितौ वासो वर्ज्यं मांसाशनञ्च तैः ।

तैरिति सर्व्वेः सपिण्डैर्बहुवचननिर्देशात् ब्रह्मचर्य्यमिति
मैथुनं न कर्त्तव्यमिति ।

हारीतः—

कार्ष्णाक्षसपाणयोऽधःशायिनोऽध उपवेशिन एकं पिण्ड
सुदकाञ्चलिश्च निरस्य पाणिषु मृत्समयेषु पत्रपुटेषु वाऽश्रीरन् ।

कार्ष्णायसं कुरिका-दात्र-कङ्कारिकादि लौहद्रव्यं तंहिनत्र
हस्ते स्थापयितव्यम् ।

पार्ष्णिष्विति प्रतिप्रासमेवान्यद्वस्त्रेण दत्तमेव भोक्तव्यं पर्ण-
पुटेष्विति दोलापुत्तलिकादिषु । एतेन्यसु तावत् तैजसभाजनं
कदलीपत्रादिष्वपि भोजनं नास्तीति दर्शयति । अङ्गाशौच-
पर्यन्तमेतत् ।

विष्णुपुराणे,—

ग्रथ्यासनोपभोगश्च सपिण्डानामपीष्यते ।

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं संयोगो न तु योषिताम् ॥

तथा,—

दातव्योऽनुदिनं पिण्डः प्रेताय भुवि पार्थिव ।

दिवा च भक्तं भोक्तव्यममांसं मनुजार्थम् ।

दिनानि तानि चेच्छातः कर्त्तव्यं विप्रभोजनम् ॥

यावदशौचं मैथुननिषेधात् सन्नियोगशिष्टत्वादाभिषववर्जन-
मपि यावदशौचमेव प्रतीयते ।

दिवा च अमांसं भोक्तव्यमिति चकारेण व्यक्तमेवानुदिनं
यावदशौचममांसभक्षणमित्युक्तम् । यावदशौचमेव रात्रौ न
भोक्तव्यं दिनानि तानीत्यन्तसंयोगे द्वितीयया यावदशौच-
व्यापित्वं प्रतीयते ।

यावदशौचमेव शक्तेन ब्राह्मणभोजनदानं कर्त्तव्यम् ।

(१) ग पञ्चिकादिषु ।

(२) ग अङ्गास्थिसञ्चयनात् ।

(३) ग च आभिषामंशुषं ।

(४) ग विप्रे ।

दृष्ट्वातो विप्रभोजनमिति यदि प्रेतोपकारेष्ट्या भवति तदा विप्र-
भोजनं कर्त्तव्यं, अकरणे प्रत्यवायाभावः ।

विप्रभोजनं विशेषयति मरीचिः—

प्रथमेऽङ्गि द्वितीये च सप्तमे नवमे तथा ।

ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यं मेतत् प्रेतेषु दुर्लभम् ॥

अनेन विप्रभोजनं ज्ञातिभोजनमिति विशेषितम् । प्रेतेषु
दुर्लभमित्यनेनाख्यन्तप्रेतोपकार इति प्रदर्शितम् । अथ च प्रथम-
द्वितीय-सप्तम-नवमेषु ज्ञातिभोजनोपदेशो यावदशीचं ज्ञाति-
भोजनदानाशक्तविषयः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

तैलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसम्बाहनश्च यत् ।

तेन चाप्यायते जन्तुर्यश्चाश्रन्ति स्वबान्धवाः ॥

तैलाभ्यङ्गाङ्गसम्बाहनं बान्धवानां चतुर्धदिवसात् प्रभृति ।

आदिपुराणे,—

अशीचमध्ये यत्नेन भोजयेच्च स्वगोत्रजान् ।

महाभारते,—

तिलान् ददत पानीयं दीपान् ददत जागृत ।

ज्ञातिभिः सह मोदद्भमेतत् प्रेतेषु दुर्लभम् ॥

तिलपानीयदीपानां दानं पिण्डे कर्त्तव्यम् । जागरणश्च
यावदशीचम् ।

अथ सपिण्डीदकादिदानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ।

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरञ्च सृन्मये ॥

मृताहात् प्रभृति दिनत्रयं यावत् अवृश्यं देयमन्नं पूरक-
पिण्डरूपं न तु दिनत्रयमेवेत्यवधारणं विवक्षितं विष्णुादिवचनेषु
दशाहं पूरकपिण्डदानविधानात् । तेनासृश्यत्वयोगिदिनत्रयेऽपि
पूरकपिण्डदानादरार्थञ्च^१ दिनत्रयग्रहणम् ।

पिण्डयज्ञावृता पिण्डपितृयज्ञैतिकर्त्तव्यतया, एतेन रेखा-
करणं दर्भास्तरणं प्राचीनावीतिलं दक्षिणाभिसुखलं वामजानु-
पातनमवनेजनदानं पिण्डोपरि पुनरवनेजनञ्च दर्शितम् ।

अपहता अत्र पितरो अमीमदन्त जर्जं वहन्तीः—छन्दोगा-
नाम्, नमो वः पितरः, सदो वः पितरो यजुर्वेदिनां षडञ्जलि-
मन्वाः । एते सर्व्व एव न प्रयोक्तव्याः—मन्त्रनिषेधस्य मरीचिनो-
क्तत्वात् ।

सृन्मयषान्ने जलं कृत्वा पात्रान्तरे दुग्धं गव्यं कृत्वा आकाशे
शिक्यादावेकां रात्रिं स्थापनीयम् । तत्र यदि मृताहे दिवादाहः
समाप्यते तदा तस्यामेव रात्रौ स्थाप्यं नो चेदपरस्याम् ।

यत्तु मत्स्यपुराणे,—

(१) च -विधानार्थञ्च ।

प्रेताय पिण्डदानन्तु द्वादशाहं समाचरेत् ।

पाथेयन्तस्य तत् प्रोक्तं 'यतः प्रीतिकरं महत् ॥

यस्मात् प्रेतपुरं प्रेतो द्वादशाह्नेन नीयते ।

गृहं पुत्रं कलत्रञ्च द्वादशाहं स पश्यति ॥

तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ।

सर्वपापोपशान्त्यर्थमध्वश्चमविनाशनम् ॥ इति च वचनम् ।

तत्र पयःशब्देन दशरात्रं क्षीरस्य^१ निधानमुक्तं साहचर्याज्जल-
स्यापि तदधिकप्रेतोपकारार्थम् ।

एतदुक्तमभवति एकरात्रमवश्यं क्षीरोदकनिधानम्, अकारणे
प्रत्यवायः । दशरात्रनिधानेऽधिकप्रेतोप्रकारो भवति नत्वकरणे
प्रत्यवायः । द्वादशपिण्डदानन्त्वेकादशाह-द्वादशाहस्याद्वाङ्गीभूत-
पिण्डद्वयदानेन सहेति बोद्धव्यम् स्मृत्यन्तरेण दशपिण्डदानस्य
नियतत्वात् ।

पिण्ड-जल-क्षीरदानेषु विशेषमाह—

पारस्करः—

प्रेताय^२ पिण्डं दत्त्वाऽवनेजनदान-प्रत्यवनेजनेषु नामग्राहं
सृशये तां रात्रिं क्षीरोदके विहायसि निदधुः प्रेतात्रं स्नाहीति
पिव चेदं क्षीरमिति ।

दानशब्देन^३ पिण्डदानमुक्तम् बहुवचनात्, तेनावनेजन-
पिण्डदान पुनरवनेजनेषु^४ नामग्राहं नाम गृहीत्वा पिण्डं दत्त्वा

(१) अ प्रतप्राय- ।

(२) य क्षीरस्नायाथे ।

पिण्डानुष्ठानं समाप्य विहायसि क्षीरोदके निदध्युरित्यर्थः । अथ
प्रेतायेति ग्रहणं याज्ञवल्केर च प्रेतपदेनोद्देश्यत्वज्ञापनार्थम् ।

तेनामुकगोत्र प्रेतामुकदेवग्रन्थस्रवनेनिच्छेति प्रयोगः । पिण्ड-
दाने तु षष्ठ्यन्तेन वक्ष्यामः ।

विष्णुः,—

यावदग्नीचं तावत् प्रेतस्योदकं पिण्डेकञ्च दद्युः ।

उदकं तर्पणरूपं पिण्डदाने च मृत्युपात्रे क्लृप्तोदकाञ्जलि-
दानम् । एतच्चादिपुराणे व्यक्तीभविष्यति ।

अङ्गिराः,—

भूमौ पिण्डप्रदानञ्च कर्षू कृत्वा विधानतः ।

गन्धमाख्यैः समभ्यर्च्य ततो भोजनमिष्यते ॥

भूमौ कर्षू कृत्वेत्यस्य कर्षूमध्ये पिण्डदानमित्यर्थः । कर्षू-
शब्देन साग्निककर्त्तव्यान्वष्टकादिकश्चाङ्गभूतः प्रादेशदीर्घस्यतुरङ्गुल-
विस्तारश्चतुरङ्गुलनिम्नः खात उच्यते । एतच्च कर्षू-विधानं
केषाञ्चित् शाखिनाम् ।

प्रचेताः,—

गृहद्वारे तस्मै प्रेताय पिण्डं निर्व्याप्य भूमौ माख्यं पानीयञ्चो-
पलिप्तायां दद्युः ।

उपलिप्तायां भूमौ माख्यं पानीयमित्यन्तेन पिण्डसमीपे

(१) अ मङ्गलपुराणे ।

(२) अ-च पुराणग्रन्थे निर्वर्णयेयुः ।

मास्यपानीयदानं दर्शयति पानीयञ्च सृशयपात्रकृतोदकाञ्जलि-
रूपमुक्तमेव ।

पिण्डेतिकर्तव्यतामाह आदिपुराणे,—

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायान्नं समाहितः ।
यत्नान्नवसु चान्येषु स एव प्रददात्वपि ॥
सृशयं भाण्डमादाय नवं स्नातः सुसंयतः ।
लगुडं सर्वदोषघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत् ॥
ततश्चोत्तरपूर्वस्यामग्निं प्रज्वालयेद्दिशि ।
तण्डुलप्रसृती तत्र प्रक्षाल्य हिं पचेत् स्वयम् ॥
सपवित्रै स्त्रिलैर्मिश्रां केशकीटविर्वर्जिताम् ।
द्वारोपान्ते ततः क्षिप्त्वा शुद्धां वा गौरसृत्तिकाम् ॥
तत्पृष्ठे प्रस्तरेद्भान् याम्याग्रान् देशसम्भवान् ।
ततोऽवनेजनं दद्यात् संस्मरेद् गोत्रनामनी ॥
तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः सञ्चितं तप्तमेव हि ।
दद्यात् प्रेताय पिण्डन्तु दक्षिणाभिमुखस्थितः ॥
फल मूल-गुड-क्षीर तिलमिश्रन्तु कुत्रचित् ।
अर्घ्यं पाद्यैस्तथा धूपैर्दीपैस्तोयैश्च शीतलैः ।
जर्णातन्तुमयैः शुक्लैर्वासोभिः पिण्डमर्चयेत् ॥
प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद्वाप्यमयी शिखा ।

तावत् तत्सम्बुद्धस्तिष्ठेत् सर्व्वन्तोये क्षिपेत्ततः ॥
 दिवसे दिवसे पिण्डो देय एवं क्रमेण तु ।
 सद्यःशौचेऽपि दातव्याः, सर्व्वेऽपि युगपत्तथा ॥
 त्र्यहशीचे प्रदातव्यः प्रथमे त्वेक एव हि ।
 द्वितीयेऽहनि चत्वारः तृतीये पञ्च चैव हि ॥
 एकस्तोयाञ्जलिस्त्वेवं पात्रमेकञ्च दीयते ।
 द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीञ्चतुर्थे चतुरस्तथा ॥
 पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च ।
 अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ॥
 येन स्युः पञ्चपञ्चाशत् तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ।
 तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्ताणि तिलादिभिः ॥
 जात्युक्ताशौचतुल्यांस्तु वर्णानां क्वचिदेव हि ।
 देशधर्मान् पुरष्कृत्य प्रेतपिण्डान् वपत्यपि ॥
 देयस्तु दशमः पिण्डो रात्रां वै द्वादशेऽहनि ।
 वैश्यानां पञ्चदशमे देयस्तु दशमस्तथा ।
 शूद्रस्य दशमः पिण्डो मासपूर्णेऽङ्गि दीयते ॥

प्रथमेऽहनि यो दद्यादिति सम्बन्धी असम्बन्धी वा पुरुषो वा
 स्त्री•वेत्युक्तम्, अन्नं पिण्डमन्येषु नवसु स एवेत्येवकीरेण प्रथम-
 पिण्डदातैव दशमपिण्डदानेऽधिकारोऽस्ति दर्शयति ।

तेन यदा पुत्रादेरसन्निधावन्त्येन प्रथमपिण्डो दत्तस्तदा
 दशाहमध्ये पुत्रादेरागमनेऽपि दाशाहिकपिण्डदानं पुत्रादिना न

कार्यम् किन्तु प्रथमपिण्डदात्रा कार्यम् । पुत्रादिसु दाशाहिक-
पिण्डव्यतिरिक्तं सर्व्वं कुर्यात् ।

लगुङं गृहीत्वैति भयगामिपुरुषान्तरहस्तेन लगुङं गृही-
त्वैत्यर्थः ।

तोयार्थन्तु ततो गच्छेत् गृहीत्वा पुरुषं पुरः ।

गृहीतलगुङं यन्नात् सर्व्वदुष्टनिवारणम् ॥

इति गोविन्दराजलिखितब्रह्मप्रचेतोवचनात् । तेन लगुङहस्तं
पुरुषमग्रे कृत्वा पिण्डार्थं मृत्त्रयभाण्डेन जलमानेतव्यम् । ततः
स्वगृहवासुन^१ ऐशान्यान्दिश्यग्निं प्रज्वाल्य तण्डुलप्रकृतित्वयं द्विः
प्रक्षाल्य स्वयमेव तथा^२ पाकं कुर्यात् यथा मण्डगालनव्यति-
रेकेणान्तरूपपक्वं सुसिद्धमदग्धमकठिनमन्नभवति ।

^१[ततो द्वारदेशे कुशतिलमिश्रां शुद्धां पीतां वा केशकीटशून्यां
मृदं प्रक्षिप्य पिण्डिका कार्या । यदि त्वत्पुत्रपवित्रदेशोऽज्ञवा
मृत्तिका तदा तिलकुशरहिता पिण्डिका कार्या] ततः
पिण्डिकोपरि दक्षिणायां रेखां कृत्वा रेखोपरि शुचिदेशोऽज्ञवान्
दक्षिणाग्रान् दर्भानास्तरत् ।

तत आस्तीर्णकुशोपरि गोत्रनामोच्चारणपूर्व्वकं सतिल-
जलेनावनेजनदानं कुर्यात् । ततस्त्रिल-ष्टत-मधु-दुग्धमिश्रं पिण्डं

(१) क ग वास्तुनि ।

(२) च पुस्तके [ ] चिह्नितं शः पतितः ।

तप्तमेव गृहीत्वा दक्षिणामुखोऽवनेजनस्थाने दद्यात् अन्तेतायेति चतुर्थ्या प्रेतपदोद्देश्यत्वं दर्शयति ।

क्वचित्तु देशे घृतमधुस्थाने फलमूलगुड़ोपादानं क्रियते । सर्वत्रैव देशे पिण्डदानानन्तरमूर्ध्नादिभिर्यथाशक्ति पिण्डार्चनं कार्यं, यावच्च पिण्डाद्वाप्यमुत्तिष्ठति तावत्पिण्डं पश्यन्नवतिष्ठेत् । सम्यग्वाप्यनित्यं सव्योपकरणसहितं पिण्डं जप्ति क्षिपेत् ।

सद्यःश्रीचे दशपिण्डा एकदिवसे देयाः । तत्रापि दशसु पात्रेषु तण्डुलप्रसृतिद्वयं, पृथगेव दशधा पक्कव्यम् ।

एकपात्रे तु संख्यान्तरोपजनने सति द्वित्वसंख्या वाध्येत त्रहाश्रीचे योऽयं प्रकार उक्तः स वक्ष्यमाणपारस्कारोक्तप्रकारेण सह वैकल्पिकः ।

एकस्तोयाञ्जलिरित्यादिना दशाहपर्यन्तं प्रत्यहमेकैकपत्रया पृथक् पृथक्पत्रपात्रे गन्ध-पुष्प-तिलयुक्तैकैकस्तोयाञ्जलिः पिण्ड-समीपे स्थापनीय इति दर्शयति ।

तिलादिभिरित्यादिशब्देन गन्धपुष्पयोर्यज्ञणम् । जात्युक्ता-श्रीचतुर्थास्त्रित्यादिना पारस्काराद्युक्तानां क्षत्रिय-वैश्या-शूद्र-सम्बन्धिनानां द्वादश पञ्चदश-त्रिंशत्पिण्डानां दानं देशविशिषे व्यवस्थितमिति दर्शयति । देयसु दशम इत्यादि सुगमम् ।

(१) क्व प्रेतपदे निःशेषत्वं, च -पदेन उद्देश्यतां ।

(२) ग पश्यन्नेव तिष्ठेत् ।

(३) च -एकत्र पात्रे...वाध्यते ।

मरीचिः,—

प्रेतपिण्डं बह्निर्दद्यान्मन्त्रदर्भविवर्जितम् ।

प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा सुस्नातः सुसमाहितः ॥

बह्निरिति बह्निर्द्वार इत्यर्थः । चरुशब्दोऽनवस्त्रावितमण्डान्त-
रुष्मपक्वविशदसिद्धौदनवाची । तेनादिपुराणे पचेदिति सामान्येन
यद्यप्युक्तस्तथापि चरुं पचेदिति बोद्धव्यम् । सुस्नात इति सुशब्देन
सशिरस्कस्नानं दर्शयति ।

तेनाशिरस्कस्नानं जलाद्रिवाससा गात्रमार्जनं कृत्वा पिण्ड-
दानं प्रतिषिध्यते सुसमाहित इत्यनेन अद्वातिशयं कार्यान्तरा-
नाक्षिप्तचित्तत्वञ्च दर्शयति ।

विष्णुः—

प्रेतस्थोदकनिर्व्वपणं कृत्वा पिण्डमेकं कुशेषु दद्युः ।

मरीचिना पिण्डदानं कुशवर्जितमुक्तं विष्णुना कुशेषूक्तम् ।

तत्र व्यवस्थामाह हारीतः—

— क्लृप्तचूडा ये बाला ये च गर्भाद्दिनिःसृताः ।

सृता ये चाप्यसंस्कारास्तेभ्यो भूमौ प्रदीयते ॥

अक्लृप्तचूडा इति चूडाकरणकालेऽपि देववशादकृतचूडा-
करणाः, अन्यथा गर्भाद्दिनिःसृता इति पृथग्यह्वणं न
प्राप्नोति अकृतचूडत्वेनैव अक्षणात् गर्भाद्दिनिःसृता इत्यनन्तरमेव
गर्भाद्दिनिःसृताः षष्मासाभ्यन्तरेऽसृता इत्यर्थः ।

असंस्काराः उपनयनकालेऽप्यकृतोपनयनाः । अन्यथाऽकृत-

चूडत्वेनैवं संस्काराभावे सिद्धे असंस्कारा इति पुनर्ग्रहणं न प्राप्नोति । एतेषां कुशरहितायां भूमौ पिण्डदानमेतद्द्वयतिरिक्तानां कुशेषु ।

शुनः-पुङ्खः—

फलमूलैश्च पयसा शाकेन च गुडैश्च च ॥
 तिलमित्रन्तु दर्भेषु पिण्डं दक्षिणतो हरेत् ॥
 हारदेशे प्रदातव्यो देवतायतनेषु वा ।
 तूष्णीं प्रसेकं पुष्यञ्च धूपं दीपं तथैव च ॥
 शालिना शक्तुभिर्व्यापि शाकैर्व्याप्यथ निर्व्वपेत् ।
 प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दृशाहिकम् ॥

फल-मूल-दुग्ध-शाक-गुडैः सहितं पिण्डमित्यर्थः । तिलमित्र-
 न्त्विति तु शब्दोऽवधारणेऽवश्यं तिलमित्रितमित्यर्थः । एवञ्च फल-
 मूलादिसहितत्वे प्रेतीपकारातिशयः, असहितत्वे प्रत्यवायाभावः ।
 ततश्च शक्तौ यथासम्भवं व्यस्त-समस्तफलादिदानम् ।

दक्षिणत इति हारदेशस्य दक्षिणपार्श्वमाश्रित्वित्यर्थः ।
 देवतायतनेषु चेति प्रवासस्य स्वगृहाभावे । यत्र तु स्वगृहं
 नास्ति देवतायतनमपि न विद्यते तत्र जलसमीपे पिण्डदानं
 कार्यम् ।

प्रेतीभूतस्य सततं भुवि पिण्डं जलमथा ।
 सरितलं सकुशं दद्याद्दक्षिणसमीपतः ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् ।

तृणैः प्रसेकमिति मृत्तयपात्रस्यजलाञ्जलिमित्यर्थः । शालि-
नेति—पाकासामर्थ्यं शालिशब्दवाच्यहेमन्तिकधान्यसम्भवतण्डुलेन
पिण्डदानं दर्शयति ।

शक्नुभिर्व्वेति—तण्डुलानाञ्चाभावे । उभयोरभावे शाकैरेव
केवलैः । एतेषां विशेषो यदि प्रथमदिने तण्डुलैः पिण्डो दत्तः,
तदा दशपिण्डास्तण्डुलैरेव देयाः । यदि शक्नुभिः शाकैर्व्वा
दत्तस्तदा तैरेव देया दशपिण्डाः ।

ऋष्यमृङ्गः—

न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके ।

भाषेतैतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकम् ।

यस्य न ज्ञायते गोत्रं पिण्डं नाम्ना तु निर्व्वपेत् ॥

दशाह्निकग्रहणादेकादशाह्नादिश्राद्धेषु स्वधाप्रयोगोऽस्तीति
दर्शयति । भाषेतैत्यनेन पिण्डदाने वाक्वविशेषनियमं दर्शयति ।

अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्मण एतत् पिण्डं पूरकमिति
प्रयोगो भवति । गोत्राज्ञाने नाममात्रेणैव पिण्डदानम् ।

शार्तातपः—

अशौचस्य च क्रासेऽपि (तु) पिण्डान् दद्याद्दशैव तु ।

अशौचमध्ये इत्यर्थः ।

अशौचमध्ये कथं पिण्डदानमित्यत आह पारस्करः,—

प्रथमे दिवसे देयास्तथः पिण्डाः समाहृतः ।

द्वितीये चतुर्षु दद्यादस्थिसञ्चयनंस्तथा ॥

त्रींशु दद्यात् तृतीयेऽङ्गि वस्त्रादि क्षालयेत्तथा ।

एकोद्दिष्टश्च कर्त्तव्यं श्राद्धकर्म ततःपरम् ॥

अस्थिसञ्चयनन्तयेति समस्तचतुर्थाहकृत्योपलक्षणार्थम् । तेन द्वितीयदिवसे चतुर्थाहश्राद्धं स्पर्शश्च । वस्त्रादि क्षालयेदिति क्षीरादिसंमस्ताशौचान्तकृत्योपलक्षणार्थम् । एकोद्दिष्टमैकादशाहिकम् । ततःपरं तृतीयदिनात्परं चतुर्थेऽङ्गीत्यर्थः । एवञ्चार्थात् द्वादशाहिकं पञ्चमेऽहनि प्रथमेऽहनि त्रयः पिण्डा इत्यादिरयं पञ्च आदिपुराणोक्तपञ्चवैकल्पिक इत्युक्तमेव ।

पुनः प्रारम्भः—

ब्राह्मणे दश पिण्डाः स्युः क्षत्रिये द्वादश स्मृताः ।

वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्कीर्त्तिताः ।

प्रतेभ्यः सर्व्ववर्णैभ्यः पिण्डान् दद्याद्दशैव तु ॥

क्षत्रियादीनां द्वादशादिपिण्डान् देशविशेषव्यवस्थापितानुपन्यस्य दशैव त्विति तु शब्देन सर्व्वदेशधर्मन्तं निराकरोति ।

बृहत्प्रचेताः—

पिण्डः शूद्राय दातव्यो दिनान्यष्टौ नवाऽथ वा ।

सम्पूणे तु ततो मासे पिण्डशेषं समापयेत् ॥

शूद्रयेति ग्रहणात् अष्टौ नव वेतौच्छाविकल्पः शूद्राणामेव, क्षत्रियवैश्ययोस्तु नवभिर्दिनेनैवपिण्डान् द्रुत्वा दशम एव पिण्डोऽशौचान्तदिने देय इति दर्शयति ।

आह्नकाद्यनष्टह्यपरिशिष्टम्—

नवआहं दशाहानि नवमिअन्तु षडृतून् ।
 अतःपरं पुराणञ्च त्रिविधं आह्नमुच्यते ॥
 यस्मिन् नवे पुराणे वा विश्वे देवा न लेभिरे ।
 तदासुरं भवेच्छ्राहं वृधलं मन्त्रवर्जितम् ॥
 अनुदकमधूपञ्च गन्धमाख्यविवर्जितम् ।
 निनयेदस्मिन् पूर्व्वं ततः आहं प्रकल्पयेत् ॥
 पश्चाच्च निनयेत्पिण्डं तस्मिन्नेव यथाविधि ।
 असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ॥
 प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समापयेत् ।
 चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।
 यदन्न दीयते जन्तोस्तन्नवआह्नमुच्यते ॥

इति यमवचने,—

“चतुर्थे पञ्चमे वाऽथ नवमैकादशे तथा” ।

इत्यादिपुराणवचने च दशाहमध्ये आह्नत्रयं दर्शितम् । तच्छ्राह-
 त्रयं नवआहं दशाहानौत्यनेनोक्तम् ।

एतच्च ऋग्वेदिना कर्त्तव्यं ऋग्वेदिनष्टह्यपरिशिष्टेनोक्तत्वात् ।
 एतच्च आह्नत्रयं साम्निना वैश्वदेवपूर्व्वकं कर्त्तव्यं पुराणआह-
 समभिव्याहारम् । प्रथमवर्षोपरि आहं पुराणमुक्तं ततःपरं प्रति-
 संवत्सरआह्नमपि पुराणपदेन गृहीतम् ।

तत्र च साम्नेरेव सदैवतं तच्छ्राहम् । षुतो दशाहमध्ये आह्ने-
 ऽपि साम्नेरेव सदैवतं आहं मन्त्रवर्जितं क्रियते तद्ब्रह्मन्भवति

वृषस्य धर्मस्य अर्लं वाधकां भवति तस्मात् समन्वकत्राहं
कर्त्तव्यम् । चतुर्थं-पञ्चम-नवम-दिनेषु प्रथमं पूरकः पिण्डो देयः
ततः आहं कर्त्तव्यम् । असुदृक्मिति सन्धयपान्त्रस्योदकाञ्जलि-
रंहितमित्यर्थः ।

एतच्च तोयाञ्जलिररहितत्वं गन्धादिवर्जितत्वञ्च ऋग्वेदिना-
मेव । अशमन्यपि पिण्डदानसृग्वेदिनामेव पद्मादपि आहाङ्गभूत-
पिण्डदानमशमन्येव तच्च यथाविधि गन्धादियुक्तमपीत्यर्थः ।

—.

अथ प्रेताधिकारिनिरूपणम् ।

ऋष्यशृङ्गः,—

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत् स्वधाम् ।

अपुत्रस्य च या पुत्री साऽपि पिण्डप्रदा भवेत् ॥

तस्य पिण्डान् दशैतान् वा एकाहेनैव निर्व्वपेत् ।

नद्यां समुद्रगामिन्यां तांश्च पिण्डान् विनिश्चिपेत् ॥

नान्यमिति प्रतिषेधात् अपुत्रायाः पत्न्या अनूढाया अपि
दुहितुः पुत्रे विद्यमानेऽनधिकारः । अपुत्रस्य च या पुत्रीति
व्यङ्ग्यमेव पुत्राभावे दुहित्वधिकारं दर्शयति ।

यच्च,—

“दुहित्वा पुत्रवत् कुर्यात्पितापित्रोश्च संस्कृता ।

“अशीचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं सदा तयोः ॥

इति भरद्वाजनाम्ना वचनं पठन्ति तंजीविन्दराजं विश्वरूप-
कामधेनुकारैर्न लिखितमित्यमूलमेव प्रतिभाति । समूलत्वेऽपि
पुत्राभाव एव पुत्रतुल्यत्वं दर्शयति । भ्रातृ-भ्रातृजप्रभृतीताम्
दुहितृसन्नावेऽनधिकारप्रापनार्थञ्च ।

संस्कृता इत्यनेन विवाहिताया विवाहेन पिढंगोत्राद्वि-
भूताया अपि दुहितुः पितुरपुत्रत्वेऽधिकारं दर्शयति ।

एवञ्चाविवाहितायाः आहकरणसमर्थायाः सुतरां सिद्धरति
पिढंगोत्रत्वादिति ।

यद्यपि—

अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्यपि भर्त्सरि ।

दद्यात् पिण्डं जलञ्चैव जलमात्रन्तु पुत्रिणी ॥

इति वचनमृषिनामशून्यमेव तन्निर्मूलमेव । समूलत्वेऽपि
देशान्तरस्थेऽत्यन्तबालकपुत्रेऽपुत्रपत्नीसम्भवे पुत्रिण्याः पत्न्या जल-
मात्रं विधत्ते ।

अपुत्रायास्तु पिण्डआह्वाधिकारित्वं दर्शयति—

द्रुशैतान् वेति वाकार' आदिपुराणवचने वक्ष्यमाणत्रिरात्रा-
पेक्षया विकल्पार्थः । व्यवस्थितविकल्पस्यायं कृतचूडाकारणाकन्या-
वाग्दानपर्यन्तमेकाहेन दश पिण्डान् दद्यात् । वाग्दानादुत्तर-
कालं त्रिरात्रेण । समुद्रगामिन्यामिति प्राशस्वातिशयार्थम् ।
समुद्रगामिन्यभावे नदीमात्रे, नद्यभावे जलमात्रे ।

प्रचेताः^१—

शुची भ्राता पिता वापि मातुलो गुरुरेव च ।

एते पिण्डप्रदा ज्ञेयाः स्रगोत्राच्चैव बान्धवाः^२ ॥

भ्रातेत्यविशेषणोपादानात् कनिष्ठभ्रातुरप्यधिकारं दर्शयति ।

तेनापुत्रस्य पत्नीदुहित्तभावे कनिष्ठभ्रातुरधिकारः । तद-
भावे पितुः ।

यच्च,—

न पुत्रस्य पितुः दद्यात् नानुजस्य तथाग्रजः ।

इति छन्दोगपरिशिष्टं—तस्य भ्रातृसंज्ञावे पितुः, कनिष्ठभ्रातृ-
संज्ञावे च ज्येष्ठभ्रातुरनधिकारं दर्शयति ।

पितृभावे पित्रव्यस्य सगोत्रत्वात् पित्रव्याभावे पितामहस्य,
पितामहस्याभावे मातुलस्य, मातुलाभावे मातामहस्य तदभावे
गुरोः ।

गुर्वभावे सगोत्राणां बान्धवानां सगोत्राच्च बान्धवाः सपिण्ड-
सगोत्र समानोदकगोत्रजाः सन्निधितारतम्येनाधिकारिणः ।

पुत्राभावे प्रकृते शङ्कः,—

भार्यापिण्डं पतिर्दद्यात् भर्त्रे भार्या तथैव ।

श्वशुरादेः क्षुषा दद्यात्तदभावे द्विजीत्तमः ॥

अपुत्रायाः पत्न्याः दुहित्त-संपत्नीपुत्रयोरभावे-परिर्दद्यात् ।

(१) क चिरबान्धवाः ।

(२) न पत्न्युः ।

(३) च श्वशुरादेः क्षुषा चैव ।

यत्तु,—

न जायायाः पतिर्दद्यात् अपुत्राया अपि क्वचित् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टं तद्गृह्य-सप्तमीपुत्रयोः सद्भावे भर्त्से
भार्या तथैव चेति व्याख्यातम् । अपुत्रायाः स्वश्रुतं स्त्रिया, स्वश्रुतं
स्त्रियायाः । श्वशुरस्य तु पौत्र-प्रपौत्राभावे स्त्रिया मातृपितृकुलसम्ब-
न्धिनां व्यवहितानामप्यभावे द्विजोत्तमो ब्राह्मणो ब्राह्मणस्या-
सम्बन्धिनोऽपि दद्यात् न तु क्षत्रियादिरसम्बन्धी' ।

आदिपुराणे—

न कदाचित् सगोत्राय श्रावं कार्यमगोत्रजैः ।

असमाप्तव्रतस्यापि कर्त्तव्यं ब्रह्मचारिणः ॥

श्रावन्तु मातापितृभिर्न तु तेषां करोति सः ।

नित्यं गुरुकुलस्थस्य गुरुः सन्नञ्चचारिणः ॥

निरन्वये सपिण्डे तु ऋते सति दयान्वितः ।

तदशौचं पुरा शौचात् कुर्यात्तत्पितृसत्क्रियाम् ॥

व्रथाणामश्रमाणाञ्च कुर्याद्दशाहादिकां क्रियाम् ।

यतः किञ्चिन्न कर्त्तव्यं न चान्येषां करोति सः ॥

गुरुः करोति शिष्याणां पिण्डनिर्व्वपणं सदा ।

कृत्वा तत्पितृकं शौचं स्वजातिविहितञ्च यत् ॥

भ्रातृर्जाता स्वयश्चक्रे तद्गार्थ्यां चैन विद्यते ।

तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे यस्य नास्ति सद्गोदरः ॥

(१) ग य सम्बन्धी ।

(२) न - द्वाहादिकाम् ।

दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता ।
 चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः ॥
 मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।
 तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्व्वदा ॥
 जामातुः श्वशुराश्चक्रुस्तेषान्तेऽपि च संयताः ।
 मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां 'शुरोस्तथा ॥
 भागिनेयसुतानाञ्च सर्व्वेषान्त्वपरेऽहनि ।
 आहं कार्य्यन्तु प्रथमे स्नात्वा कृत्वा जलक्रियाम् ॥
 राज्ञां मृते सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः ।
 मन्वी वा तदशौचन्तु 'चीर्त्वा पङ्गात्करोति सः ॥
 ब्राह्मणस्त्वन्धवर्णानां न करोति कदाचन ।
 कामाक्षीभाङ्गयाम्भोहात् कृत्वा तज्जातितामियात् ॥
 पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय क्षत्र-विट् शूद्रयोनयः ॥
 स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कथञ्चन ।
 स्वमाता कुरुते तेषां तेऽपि तस्याश्च कुर्व्वते ॥

सपिण्डसमानोदकाय सगोत्रायान्यगोत्रजैर्द्धारभूतेर्न कद्रुयि-
 तव्यं आहर्मेकादशाहादिकमन्यगोत्रजो न प्रेरयितव्यो न वा
 स्वयमुपेक्षा कर्त्तव्या येनान्यगोत्रजोऽदृष्टार्थं कारुण्याद्वा प्रवर्त्तत
 इत्यर्थः ।

(१) घ शुक् ।.

(२) घ तीर्त्वा ।

व्रतं तत्तद्देकदेशाध्वनाङ्ग-भूतमास-वस्त्रास-वर्षादिकाल-समाप्यम् । व्रतस्यस्यापीत्यपिशब्दाद्ब्रह्मचर्यमावस्थितस्य . सुतरां दर्शयति । स गुरुर्ध्वस्य गुरोर्गृहे तिष्ठतीत्यर्थः ।

ब्रह्मचारिणः सपिण्डे मातृ-पितृ पित्रव्यादौ सन्ततिशून्ये सृते प्रेतक्रिया, कर्त्तव्यन्तराभाव इत्यर्थः । दयान्वितो गुरुर्भूतस्य ब्रह्म-चारिणस्तत्पितृसत्क्रियां कुर्यात् ।

पितुः कर्त्तव्या सत्क्रिया पितृसत्क्रिया तस्य ब्रह्मचारिण-उद्देश्यत्वेन सम्बन्धिनी पितृकर्त्तव्या सत्क्रिया तत्पितृसत्क्रिया ।

किमुक्तं भवति पितुरपि या कर्त्तव्या भवति सा पितृतुल्यस्य गुरोर्युक्तेव कर्त्तुम् । [ब्रह्मचारिव्यतिरिक्त क्रियासङ्गावे (१) ब्रह्म-चारिणोऽप्यक्रियाकरणे ब्रह्मचर्यलोपप्रसङ्गात् कर्त्तुं न युक्तम् ।

अस्य च सपिण्डः प्रेतक्रियाऽकरणात् अष्टो भवति । अतो-ऽहममुका वयमिति दयया युक्त इत्यर्थः ।] ब्रह्मचारिसपिण्डस्य यावत्कालमशौचं स्वजातिविहितं तावत्कालमशौचमङ्गीकृत्याशौच-विहितपिण्डादिदानं समाप्य शुद्धिकालविहितैकादशाहादित्याहं कुर्यादित्यर्थः ।

नित्यं सर्वदा न दशाहिकक्रियामात्रं किन्तु यदा यदा मासिकाद्येकोद्दिष्टं भवति तदा कुर्यादित्यर्थः ।

यथा—

गुरुः करोति शिष्याणां पिण्डनिर्व्वपणं सदा ।

इत्यत्र सदाशब्दस्यार्थः ।

न चानेन—नित्यं शुक्लकुलस्यस्येत्यस्य गतार्थता, अपि शिष्य-
मात्रग्रहणात् गोबलीवर्द्धन्यायेन ब्रह्मचारिव्याप्त्यर्थत्वात् । अतएवा-
स्यापि न गतार्थता वेद-वेदाङ्ग धर्मशास्त्रव्याख्याने यः शिष्य-
स्तदुपसंग्रहार्थत्वात् । स्रजातिविहितं च यदित्यनेन दशाहविहित-
पिण्डदानमुक्तम् ।

भार्या चेन्नास्तीत्युपलक्षणार्थं दुहिता च नास्तीत्यपि
बोद्धव्यम् ।

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥

इति मनुवचनेन—

अङ्गादङ्गात् सम्भवति पुत्रवदुहिता नृणाम् ।

तस्याः पित्रधनन्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः ॥

इति बृहस्पतिवचनेन च—

भ्रातृसङ्गावेऽपुत्रधने दुहित्रधिकारी दर्शितः ।

गोचरकथानुगः पिण्ड इति मनुवचनान्तरम्—अनेन पुत्री-
दुहितोरभावं एव भ्रात्रधिकारः ।

सहोदरग्रहणात् सपत्नभ्रातृसङ्गावेऽपि सहोदरभ्रातृपुत्राधि-
कारं दर्शयति । यत्र तु सहोदरो भ्राता ज्येष्ठोऽस्ति सोदरभ्रातृ-
पुत्रश्च तत्र सोदरभ्रातृपुत्रस्याधिकारी युक्तः—

यथेकजाता बहवो भ्रातरस्तु सहोदराः ।

एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणो मताः ॥

इति बृहस्पतिवचने पुत्रतुल्यकार्यकारित्वाभिधानात्—

नानुजस्य तथायज—इति निषेधाच्च ।

जड़ानाममूढानां दुहितृणामशौचान्तदिनद्वितीयदिने पितृका-
दशाहश्राद्धं कुर्यात् । '[अशौचं चीर्त्सेत्यत्र तस्यैव 'आहस्य
प्रकृतत्वात् । अर्थादशौचमध्ये दशाहकृत्यं कार्यम्] ।

दत्ता वाग्दत्ताश्च पित्र्यहस्या दुहितरस्त्रिरात्राशौच-
भागिन्यः । तेन चतुर्थेऽहनि कुर्यात् ।

दश पिण्डानेकाहनेवेति ऋष्यशृङ्गवचनं 'वाग्दानात् पूर्व्वं
बोद्धव्यम् ।

दत्तानां भर्तृगृहावस्थाने च अहनि चापरे इत्यशौच-
दिनादपरदिने इत्यर्थः । द्वितीयेऽहनीत्यपि अशौचान्तदिनादेव
द्वितीये ।

जामातुः श्वशुरस्य भित्तस्य नैरन्तर्येण चिरकालमत्यन्तमनु-
वर्त्तमानस्नेहातिशयस्य तत्पुत्रस्य च श्रोत्रियस्य सहवासिनो गुरोश्च
यत्र तत्र स्थितस्य भागिनेयपुत्रस्यार्थाग्निनेयस्य च यस्य याव-
दशौचं तस्मादपरदिने तदेव प्रकृतश्राद्धं कार्यम् ।

प्रथमे इत्युशौचान्तदिने इत्यर्थः । जलेन क्रिया जलक्रिया
तर्पणं पिण्डदानञ्च तां स्नानपूर्व्वमशौचमध्ये कृत्वेत्यर्थः ।

(१) 'च शृङ्गके [ ] चिह्नितार्थः पठितः ।

(२) 'च वाग्दानपर्यन्तं ।

राज्ञी ब्राह्मणपरिणीतक्षत्रियाजातस्य नृपतेः सपिण्डे ब्राह्मणे-
ऽपत्यपत्नीरहिते मृते पुरोहितेन, तदशौचमङ्गीकृत्याशौच-
कर्त्तव्यम् सर्वं समाप्याशौचान्तद्वितीयदिने तदेव प्रकृतश्चाहं
कुर्वीत । क्षत्रियादौ तु नृपतेः सपिण्डे मृते मन्त्री' क्षत्रियादि-
जातीयस्तथैव कुर्यात् ।

ब्राह्मणपुत्राः क्षत्रियादयो ब्राह्मणाय • कर्त्तुमधिकारिणः स
ब्राह्मणपिता न तादृशेभ्यः क्षत्रियादिभ्यः पुत्रेभ्य इत्यर्थः ।

अथास्थिसञ्चयनम् ।

विष्णुः—

चतुर्थे दिवसेऽस्थिसञ्चयनं कुर्यात्तेषाञ्च गङ्गाश्चसि प्रक्षेपः ।

यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गातीयेषु तिष्ठति ।

तावद्द्वर्षसहस्राणि स्वर्लोकमधितिष्ठति' ॥

कात्यायनः—

सञ्चयनञ्चतुर्थ्यामयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा—पुलाश-
वृन्तेनास्त्रीनि परिवृत्याङ्गुष्ठ कनिष्ठाभ्यामादाय पलाशपत्रपुटे
प्रास्रति शम्यवकाः कर्द्दमञ्च श्मशानेऽङ्गास्त्रीनि सर्वसुरभि-
मिश्राणि दक्षिणपूर्वायतां कर्षू • खात्वा कुशानास्त्रीर्ण वस्त्रावकृतञ्च
हारिद्रं—वागिति • निर्वपत्यस्मिन्—एतद्वाजसनेयमित्यनेन ध्यात्वा

(१) ष सपिण्डमन्त्री ।

(२) च स्वर्गलोके धृषीयते ।

मनसाऽनाज्ञेन वाचा ब्राह्मणा च्या विद्यया पृथिव्यामश्वताया-
मपां रसेन निर्वपाम्यसृविति श्मशानं चिकीर्षतः कुम्भेषु
सञ्चयनं निधानञ्च तूष्णीम् ।

चतुर्थ्यामिति चतुर्थदिवसे इत्यर्थः । अयुग्मान् भोजयित्वात्वेन
आद्यं दर्शयति यदामन्नाहमिति प्रसिद्धम् । एतत् प्रथमं कार्यं
ततोऽस्थिसञ्चयः ।

प्रास्यति प्रक्षिपति ततोऽस्थीनि सर्व्वसुरभिमियाणि कृत्वा
शमीपत्रं—अवकाः कण्टकशैवालं कर्द्दमञ्चास्युपरि प्रास्यती-
त्यनुपङ्गः ।

अङ्केति—शम्यवकाकर्द्दमैरस्थीनि अक्षयित्वेत्यर्थः । श्मशाने
कर्द्दं खात्वेत्यर्थः । इयञ्च कर्द्दूर्दूरनिम्ना दूरदीर्घा च कार्य्या
अस्थिस्थापनार्थत्वात् । ततः कर्द्दमध्ये कुशानास्तीर्य्य आस्तीर्य्य-
कुशोपरि हारिद्रं हरिद्राम्बुचितं वस्त्रावकृतं वस्त्रैकदेशमास्तरत् ।

ततो वागित्यादिमन्त्रेण एतदित्यादिना च-असावित्यन्तेन
मन्त्रेणास्मिन्नास्तीर्य्य हरिद्रारञ्जितवस्त्रैकदेशोपरि तान्यस्थीनि
निर्वपति निःशेषाणि स्थापयेदित्यर्थः ।

अस्मिन्नेव स्थाने श्मशानं कर्त्तुमिच्छतोऽन्यान् नैरानवगम्य
कुम्भेषु सञ्चयनं कुर्यात् न पलाशपत्रपुटे, श्मशानान्तराशङ्कारहिते
च स्थानान्तरे कर्द्दं कृत्वा लिखितमन्त्रद्वयव्यतिरेकेण पूर्व्वीक्तं
सर्व्वं कृत्वा निधानं स्थापनं कुर्यात् ।

एतद्भुक्तं भवति—यदि पुनः शवान्तरदाहशङ्का बास्ति तदा
प्रथमोक्तः प्रकार एव ।

हृन्दीगपरिशिष्टं कात्यायनः—

अपरिसुसृतीये वा अस्त्रां सञ्चयनं भवेत् ।
यंस्तत्र विधिरादिष्ट ऋषिभिः सोऽधुनोच्यते ॥
स्नानान्तं पूर्व्ववत् कृत्वा गव्येन पयसः ततः ।
सिद्धेदस्त्रीनि सर्वाणि प्राचीनावैत्वभाषयन् ॥
शमी-पलाशशशाखाभ्यामुद्धृत्योद्धृत्य भस्मनः ।
आज्येनाभ्युक्ष्य गव्येन सेचयेद्गन्धवारिणा ॥
स्यत्पात्रपुटके कृत्वा सृतेण परिवेष्ट्य च ।
अभ्रंशिन्यां शची भूमौ निखुनेद्दक्षिणामुखः ॥
पूरयित्वाऽवटं पङ्कं पिण्डं शैवालसंयुतम् ।
दत्त्वोपरि समं शेषं कुर्यात् पुण्याहकर्मणा ॥
एष एवागृहीताग्नेः प्रेतस्य विधिरिच्यते ।
स्त्रीणामिवाग्निदानं स्यादथातोऽशुक्तमुच्यते ॥

ब्रह्माग्नीचे त्वपरिच्युरगृहीताग्नेः आर्चाग्निनाऽपि रक्षितस्य
स्त्रीणामिवैत्यग्निप्रदानमन्त्रो न प्रयोज्य इत्यर्थः ।

यथा तत्रैव

अग्निप्रदानमन्त्रोऽस्या न प्रयोज्य इति स्थितिः ।

आश्वलायनः—

सञ्चयनसूत्रं दशम्याः कृष्णापक्षस्यांश्वयुजांस्त्रिकानक्षत्रेऽलक्षये
कुम्भी भुमांसमलक्षणायां स्यात्वा स्त्रियमयुजो मिथुनाः प्रवयसः

क्षीरोदकेन शमीलतयाऽपसव्यं परिव्रजन्तः^१ प्रोक्षन्तीति^२ शीतिके
शीतिकावतीत्यङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यामेकैकमस्यसंक्रादयन्तोऽवदध्युः--
पादौ पूर्वं शिर उत्तरं सुसञ्चितं सञ्चिन्त्य पवनेन सम्पूय यत्रैव-
मापो नाभिस्यन्देरन् अन्यावर्षाभ्यस्तत्र गच्छेत्^३वदध्युः । उपसर्प
मातरं भूमिमेतामिति चतस्रं उत्तरया पांशूनवकिरित । अव-
कीर्योत्तरया तुभ्रामीति कपालेन पिधायानवेक्षं प्रत्यावृत्त्याप
उपस्पृश्य आहमस्मै दद्युः । गुरुणाभिमताऽन्यतो वा अवचीय-
माणात् ।

दशम्या रात्रेरुर्ध्वं दशाहोत्तरकालं यः कृष्णपक्षः प्राप्यते
तस्याश्वयुजासु^४ अयुग्मासु तिथिषु प्रतिपत्-द्वितीया-पञ्चमी-
प्रभृतिषु एकनक्षत्रे एकतारके नक्षत्रेऽश्विन्यादिनक्षत्रेषु बह्वन्य-
नेकनक्षत्राणि आर्द्रा-चित्रा-स्वात्य एकतारकाः ।

अलक्षणे भग्नकर्णे^५ वोढ इति प्रसिद्धे अलक्षणायां स्यात्स्यां
मिथुनं पुरुषद्वयं^६ बहुवचनात् तयो मिथुनाः षट्पुरुषा इत्यर्थः ।

पञ्च वा मिथुना दश पुरुषाः प्रवयसः प्रकृष्टवयसः शमीहृत्त-
शास्त्राफलवता क्षीरमिश्रोदकेन प्रवयसो मिथुना अस्थीनि

(१) अ शमीशास्त्रायाम् । अ शमीशास्त्रवा ।

(२) अ परिव्राजन्ताः प्रोक्षेयुः । अ परिव्रजन् ।

(३) अ अयुग्मासु ।

(४) अ भग्नकर्णे । अ भग्नकर्णे ।

(५) अ न स्त्रीपुरुषम् ।

प्रोक्षयेदुरिति सम्बन्धः । अपसव्यं वामावर्त्तनं परिव्रजन्तः परि-
क्रामन्त इत्यर्थः^१ ।

परिव्रजन् प्रोक्षतीति यदि पाठस्तदा सुपां सुपो भवन्तीति
तिङां तिङो भवन्तीति बहुवचनस्थले एकवचनम् ।

परिव्रजन्तः प्रोक्षन्तीति पाठः साधुरेव । एकैकमस्त्रिखण्ड-
मङ्गुष्ठानामिकाभ्यां गृहीत्वा शीतिके शीतिकावतीत्यादिमन्त्रेण
पुंसः कुम्भेऽलक्षणे प्रवयसो मिथुना अवदंध्युर्निःक्षिपेयुः ।

स्त्रियास्तु स्याद्यामलक्षणायां असंक्रादयन्त इति तथा
प्रक्षेप्तव्यं यथाऽस्त्रिखण्डान्तरेण सङ्घर्षाच्छब्दो न भवति ।

पादौ पूर्वमिति अथमं पादसम्बन्धस्थि सञ्चेतव्यम् ततः
शिरःसम्बन्धस्थीत्यर्थः । सुसञ्चितं यथा प्रचलनं न भवतीत्यर्थः ।

पूयतेऽनेनेति पवनं घृतचौरादि तेन सम्पूय मन्त्रयित्वेत्यर्थः ।

यत्र प्रदेशे वर्षाकालीनजलमवाहव्यतिरिक्त्वा आपो नद्यादि-
सम्बन्धिनो नाभिस्त्रन्देरन् नाभिस्त्रावयन्ति^२ नाकर्षयन्तीति यावत्
तत्र गत्तं कृत्वा अवदध्युः प्रोक्षयेयुरित्यर्थः । उपसर्पमातरं
भूमिमेतामित्याद्याश्चतस्र ऋच उच्चार्य गत्तं अवदंध्युरिति
सम्बन्धः ।

अस्मादृक्चतुष्टयादुत्तरया ऋचा गत्तं पांशून् क्षिपेत् तद-
नन्तरमेव उत्तरया तुभ्रामीत्यादिक्रिया ऋचा कपालेन भग्नघटैक-

(१) ऋ च परिव्रजन्ति परिक्रामन्तीत्यर्थः ।

(२) च नाभिसिन्धवन्ति ।

देशेन पिधाय ढक्कयित्वा अधानवेष्वास्थि निधाय स्थानदर्शनं
यथा न भवति तथा आगत्य अपः स्पृश्य स्नात्वेत्यर्थः ।

आहं त्वस्थिसञ्चयननिमित्तम् । यदि तु दशाह्वानन्तरं शुक्ल-
पक्षो भवति कृष्णपक्षो वा अयुग्मतिथिरिकनक्षत्रयोगो नास्ति तदा
गुरुणीपदिष्टा अनुमताः सन्त भवन्तीयमाणात् कृष्णपक्षादन्यतः
शुक्लपक्षेऽपि कुर्युः । इदञ्चास्थिसञ्चयनस्येदिनाम् । हृन्दोगपरि-
शिष्टोक्तं सामवेदिनाम् । कात्यायनोक्तं यज्ञर्वेदिनाम् ।

सम्बन्धः,—

प्रथमेऽङ्गि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।

‘[अस्थिसञ्चयनं कार्यं निजैस्तत्रोत्रजैर्मते ॥

यथाविहितकालपर्यन्तं रक्षणाशक्तौ प्रथमेऽहनि तृतीये वा
कार्यं चतुर्थाहमध्ये देवकराजकवशादकारणे सप्तमे नवमे वा] ।

आदिपुराणे,—

स्नात्वा चिरात् कुर्वन्ति प्रेतायोदकतर्पणम् ।

श्मशानदेवतायागसत्तुर्थे दिवसे ततः ॥

भवन्ति पूजिता यस्मात्तत्रस्थाः शङ्करादयः ।

स्नातैः सुधौतवस्त्रैश्च श्मशानस्य समीपगैः ॥

स्वजातिविहितैर्द्रव्यै र्यथाशक्त्या समाहितैः ।

सृश्यायैषु च भाण्डेषु कल्पेषु चरुकेषु च ॥

(१) च इत्युक्ते [ ] चिह्नितान्यः पतितः ।

(२) न द्विजैः ।

(३) च भक्त्याच ।

'सुपक्षौर्भक्षभोज्यैश्च पायसैः पानकैस्तथा ।
 फलेर्मूलैर्वनोत्पैश्च पूज्याः क्रव्याददेवताः ॥
 कौश्लिदर्घ्यं प्रदातव्यं कौश्लित् पुंष्यञ्च शोभनम् ।
 धूपी दीपस्तथा मांशं कौश्लिहेयं त्वरान्वितैः ॥
 तच्च पात्राणि पूर्णानि श्मशानाग्नेः समन्ततः ।
 कौश्लिहेयानि सर्व्याणि यानि यान्याहृतानि च ॥
 निवेदयेति वक्तव्यं तैः सर्वैरनहङ्कृतैः ।
 नमः क्रव्यादंसुख्येभ्यो देवेभ्य इति सर्वदा ॥
 येऽस्मिन् श्मशाने देवाः स्युर्भगवन्तः सनातनाः ।
 तेऽस्मत्कामाशाङ्कन्तु बलिमष्टाङ्गमजयम् ॥
 प्रेतस्यास्य शुभाशोकान् प्रयच्छन्त्वपि शाश्वतान् ।
 अस्माकमायुरारोग्यं सुखञ्च १ददातां वरम् ॥
 एवं दत्त्वा बलीन् सर्वान् क्षीरेणाभ्युक्ष्य वाग्यतैः ।
 विसर्ज्जनञ्च देवानां कर्त्तव्यन्तु समाहितैः ॥
 ततो यज्ञीयवृक्षाणां ३ शाखाभादाय वाग्यतः ।
 अपसव्यं क्रमाहस्रं कृत्वा कश्चित् सगोत्रजः ॥
 प्रेतस्त्रास्थीनि वृञ्चति प्रधानाङ्गीकृतानि च ।
 पञ्चगव्येन सुस्त्राप्य क्षीमवस्त्रेण वेष्ट्य च ॥

(१) अथ अपक्षौ ।

(२) अथ इदंतावयम् ।

(३) अथ—वृक्षीयवृक्षोत्पत्तौ ।

प्रक्षिप्य मृत्प्रये भाण्डे नवे साच्छादने शुभे ।
 अरण्ये वृक्षमूले वा शुभे 'संस्थापयन्त्यपि ॥
 तत्स्थानाच्छनकैर्नीत्वा कदाचिज्जाह्नवीजले ।
 कश्चित् क्षिपति सत्युतो दीहिदो वा सङ्घोदरः ॥
 गृहीत्वाऽस्थीनि तद्गन्धं नीत्वा तोये विनिःक्षिपेत् ।
 तदन्नमन्थजादीनां दद्यादन्नसि वा क्षिपेत् ॥
 ततः सम्भार्जनं भूमेः कर्त्तव्यं गोमयाम्बुभिः ।
 पूजा च पुण्यधूपाद्यैर्बलिभिः पूर्व्ववत् क्रमात् ॥
 भूमेराच्छादनार्थन्तु तृचः पुष्करकोऽथवा ।
 पट्टको वा प्रकर्त्तव्यस्तत्र सर्व्वैः स्वबन्धुभिः ॥
 ततः सचेलस्नानन्तु कर्त्तव्यन्तैर्विधानतः ।

तथा—

क्वचित्कृतीये विप्रस्य चतुर्थे चत्रियस्य च ॥
 पञ्चमे वैश्यजातेश्च शूद्रस्य दशमेऽहनि ।
 अस्यां तु सञ्चयः प्रेते क्रियते देशगौरवात् ॥
 जीवतुमपि वर्षानां संस्मरणं चाऽप्ययं क्रमः ।
 चतुर्थे ब्राह्मणानान्तु पञ्चमेऽहनि भूभृताम् ॥
 नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात् परे ।
 कर्त्तव्यन्तु नरैः श्राद्धं देशकालाविरोधतः ॥

(१) मूलपुस्तके संस्थापयन्त्यपि ।

(२) क कर्त्तव्यम् ।

'सपिण्डास सजातीयास्तथाऽन्येऽपि बुभुक्षिताः ।

दीनानाथान्धकृपणास्तत्रानमपि भुञ्जते ॥

. तथा—

त्रयहाश्रीचे द्वितीयेऽङ्गि कर्त्तव्यस्वस्थिसन्धयः ।

सद्यःश्रीचे तत्क्षणन्तु कर्त्तव्य इति निश्चयः ॥'

तथा—'

अस्थीनि मातापितृपूर्वजानां.
 नयन्ति गङ्गामपि^१ ये कदाचित् ।
 सद्भावकस्यापि^२ दयाभिभूताः
 तेषान्तु तीर्थानि फलप्रदानि ॥
 कुलद्वयञ्चाप्यथ वर्जयित्वा
 मातापितृर्जन्मभूम्याञ्चितञ्च ।
 अस्थीनि चान्यस्य^३ 'नरो वहंस
 भाग्यचयं लभते दुष्कृतञ्च^४ ॥
 भागीरथी यत्र यत्रास्ति तीर्थं
 कुलद्वये चापि यदां विपन्नः ।

(१) क न पुस्तकद्वये सपिण्डानाम् ।

(२) य उपभुञ्जते ।

• (३) इ गङ्गाम्भसि ।

(४) क न उद्वन्वरोऽस्त्रापि ।

(५) क न वहंसयंस ।

(६) न तास्त्राचयं लभते दुष्कृतञ्च ।

तदा तदा तस्य तस्मात् भक्त्या
 भावेन चास्त्रीनि विनिःक्षिपेच्च ॥
 ज्ञात्वा ततः पञ्चगव्येन सिन्ध्वा
 हिरण्यमध्वाण्यतिलैश्च योज्यम् ।
 ततस्तु सृष्टिर्लक्ष्मणुटे निधाय
 पश्चान् दिशं प्रेतगणोपगूढाम् ।
 नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य
 जलं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च ॥
 उत्थाय भास्वन्तामवेष्ट्य सूर्यं
 स दक्षिणां^१ विप्रवराय दद्यात् ।
 एवं कृते प्रेतपुरस्थितस्य
 स्वर्गं गतिः^२ स्याच्च महेन्द्रतुष्या ॥
 *सर्वेषु गाङ्गेन जलेन सम्यक्
 सृत्पर्वतेनाप्यथ भावदुष्टः ।
 आजन्मनः ज्ञानपरोऽपि नित्यं
 न शुष्यतीत्येव वयं वदामः ॥

तथा—

मातुः कुलं पित्रकुलं वर्ज्जयित्वा नराधमः ।
 अस्त्रीन्यन्यकुलीत्यस्य जीत्वा चान्द्रायणश्चरेत् ।

(१) मूर्धे दक्षिणां ।

(२) क. म. इन्द्रतुष्या विधितिः ।

* स य विज्ञितहोको नास्ति ।

श्रमशान्तिदेवतायागोऽयं प्रेतोपकारार्थः कर्तुंश्चायुदादिफल-
सिद्धिकरः प्रेतोपकारातिशयकरणादेवातो नायमावश्यकः ।

शक्तस्तु अह्नाभक्त्यादियुक्तः कुर्यात् । मृन्मयभाण्डेषु पाका-
धारेषु चरुकेषु खालीषु मृन्मयीष्वेव भोदनपाकार्थासु सुपक्वैरिति
सम्बन्धः ।

सुशब्दाद्दग्धत्वं सम्यक्सिद्धत्वञ्च दर्शयति । भक्ष्यं लण्डुक-
मोदकादि भोज्यमोदनादि । कौञ्चित् कौञ्चिदित्यसङ्गदभि-
धानात् समुदायकर्तृकतां दर्शयति ! [अन्नतानि यवधान्यातिल-
माषप्रभृतीनि पृथक् पृथक् पात्रकृतानि बहूनि यानि यानीति
वीक्षां दर्शयति] सर्वमष्टविधमपि बहुरङ्गं समुदायस्तेनैकेन
निवेदयेत्युक्तोऽन्वेन—

ॐ नमः क्रव्यादमुख्येभ्यो देवेभ्य इति मन्त्रेण दातव्यम् ।
सर्वदेवनेनाष्टस्त्रकेषु सर्वेष्वेव प्रत्येकं निवेदयेत्यभिधानं दर्शयति ।

अनहङ्कृतैरिति—तस्मसुदायगतेन केनाप्यात्मगौरवाभिमानात्
मयाप्येतद्वक्तव्यमित्यहङ्कारो न कर्तव्य इति दर्शयति ।

अष्टाङ्गानि च—भक्ष्य-भोज्यं पायस पानका एकमङ्गम् ।
फल-मूलेति द्वितीयम् । अर्घ्यं तृतीयम् । अमुक्तोऽपि गन्धः
क्षाहचर्याञ्चतुर्थमङ्गम् । पुष्पं माष्यञ्च पञ्चमम् । धूपः षष्ठम् ।
दीपः सप्तमम् । यवधान्यादिपूर्णीनि पात्राण्यष्टमम् ।

अत्र न पाठक्रमेणासुष्ठानं किन्तु प्रसिद्धेनार्थादिक्रमेणार्घ्यं
निवेदयेत् ।

एतदर्थं ॐ नमः क्रव्यादमुख्येभ्यो देवेभ्य इति च प्रयोगः ।
एवं गन्धस्य पुष्पमाल्ययोर्धूपस्य दीपस्य भोज्य-भक्ष्य-पायस पान-
कानां यवादिपूर्णपात्राणां फल-मूलयोश्च ।

एवमष्टाङ्गानि दत्त्वा—

येऽस्मिन् भ्रमशाने इत्यादि ददतां वरमित्यन्तं पठनीयम् ।

ततो बलीनां क्षीराभ्युक्षणपूर्वकं क्रव्यादमुख्या देवाः स्वस्थानं
गच्छन्तु तेभ्यो नम इति विसर्जनम् । वस्त्रमुत्तरासङ्गं साह-
चर्याद्यज्ञोपवीतमपसव्यं कृत्वा क्रमादिति प्रथमं शिरोऽस्थीनि
ततो हृदयादीनां गृह्णीयादित्यर्थः ।

१[क्षीमवस्त्रं क्षुमाऽतसीति प्रसिद्धा यन्त्यपीत्यत्र यन्तीति इन
गतावित्यस्य गच्छन्तीत्यर्थः, अपिशब्दो बहुतरन्वेवादिपुराणवचनेषु
निश्चयार्थः ।

अनेकार्थत्वादव्ययानां तत्स्थानादित्यनेनोत्तरकालीनां प्रति-
पत्तिमुक्त्वा गृहीत्वेत्यादिना तत्कालीनामाह ।

पुष्करक इष्टकादिज्ञातसंस्थानविशेषः पट्टको दार्ढ्यवयव-
विशेषः । ८

प्रथमं भूमिरिति शब्दो बलिदानभूमिविषयः, द्वितीयः
श्रवदाहस्थानगोचरः । देशगौरवादिति देशधर्मानुष्ठानादरार्थं
मुनिभिरुक्त्वादित्यर्थः ।

एतेन देशविशेषव्यवस्थितत्वं दर्शितम् । जीवतामित्यादि
सर्व्वदेशविषयम् ।] आहमस्मिंसञ्चयननिमित्तम् ।

देशविरोधः सन्नहिततरतस्करव्याघ्रादिभिः कृतः। काल-
विरोधो विद्युदविरतवृष्टादिभिः कृतः। अथवा विहितदेश-
कालातिक्रमो न कार्य इत्यर्थः ।

पूर्वजो ज्येष्ठो भ्राता एतच्च मातुः पितुः पूर्वजस्य प्राधान्याय
ग्रहणम् । पितृबन्धुकुल-मातृबन्धुकुल-स्वकुलजातानां सर्वेषामेवो-
त्तरत्र ग्रहणात् । सद्भावकस्य भावशुद्धस्य • अन्यकुलजातस्यापि
कृपातिशयाच्चर्मबुद्ध्यानुयने पुण्यातिशयाच्चर्मिदमुक्तम् ।

दृष्टसमीहया तु प्रायश्चित्तं वक्ष्यते—यत्र यत्र तीर्थे भागीरथी-
त्यनेन प्रसिद्धेष्वपि तीर्थेषु गङ्गासम्बन्धिवैव प्रयाग-वाराणसी-कन-
खलप्रभृतिष्वस्त्रां प्रक्षेपे पुण्यातिशयो न तु कुरुक्षेत्रादिष्विति
दर्शयति ।

स्नात्वा तत इत्यादिना प्रक्षेपविधिं दर्शयति—हिरण्यं सुवर्ण-
कणा आन्यं घृतं कृततान्त्रिकादिपात्रसंस्थानयोर्मृत्तिकापिण्डयो-
र्युग्ममुपार्थधोभावस्थितं मृत्पिण्डपुटकन्तमध्ये कल्पित्यर्थः ।

प्रेतगणोपगूढा दिक् दक्षिणा “ॐ नमो धर्माय” इति
गङ्गाजले प्रवेशमन्त्रः । स मे प्रीतो भवतु, इत्यस्तिप्रक्षेपमन्त्रः।

दक्षिणादानं शक्त्यनुरूपं पणपुराणादेरित्यस्यापि सुवर्णरजता-
दिदानं प्रेतपुरस्थितस्य यमपुत्र्यां नरकं गतस्यापीत्यर्थः ।

अथाशीचान्तकृत्यम् ।

हारीतः,—

दशमेऽहन्धरख्यं गत्वा कृतश्मश्रुकर्माणः सृष्टान्युत्सृज्य तिल-
कल्कावष्टुष्टा गौरसर्षपैः शिरःस्नाताः आहतवस्त्राः शुक्लवाससो
वा अश्माविष्टा गोहिरण्यादीन्यालभ्य प्रविशेरन् शान्तिं कृत्वा
श्वोभूत एकानुद्दिष्टं प्रदाय स्वस्थयनादिधर्मार्थान् प्रवर्त्तेरन् ।

अरख्यं ग्रामाद्दहिरित्यर्थः । कृतश्मश्रुकर्माण इति बहु-
वचनात् सर्वेषामेव सपिण्डानां क्षीरं दर्शयति । सृष्टानि
अशीचकाले घृतानि वासांसीत्यर्थः । पिष्टास्तिलास्तिलकल्का-
स्तौर्गान्नघर्षणं पिष्टैः श्वेतसर्षपैः शिरः प्रक्षेप्तव्यम् ।

ततः स्नातव्यं नूतनवस्त्राभावे रजकधीतं प्रक्षालितं वासो
धार्यम् । अरिष्टो निम्बः^१ श्वोभूते एकादशाहे शान्त्युदकं पैठी-
नस्युक्तप्रकारेण कृत्वा । एकानुद्दिष्टं एकोद्दिष्टम् ।

मनुः,—

विप्रः शुद्धरत्यपः^२ सृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् ।

वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ॥

^१कृतक्रियः समाप्तदशाहकृत्यः अपः सृष्ट्वेति जलस्पर्शमात्रार्थमेव ।

न तु—संवत्सरे व्यतीते, तु सृष्ट्वैवापो विशुध्यति ।

इतिवत् स्त्रीनार्थम् ।

(१) य अरिष्टं निम्बपत्रम् ।

(२) स्र पुष्येदपः ।

(३) क ग इत्येके कृतक्रिय इति पठितम् ।

वाह्नादिस्यर्गसाहचर्यात् प्रतोदः पाँचनीति ःप्रसिद्धः ।
रश्मिर्गोचं यष्टिवेषुदण्डिका ।

देवलः,—

अथाहःसु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः ।

आशुच्याह्निप्रसुचन्ते ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च ॥

मङ्गलं शान्त्युदकं गोहिरण्यादिसर्गश्च ।

अनेन वचनेन शान्त्युदक-गवःदिसर्ग-ब्राह्मणस्वस्तिवाचने-
र्विनाऽग्रीचनिवृत्तिर्नास्तीति दर्शयति ।

पैठीनसिः,—

श्वो भूतेऽग्निमुपसमाधाय शान्त्युदकं कुर्यात् ।

श्वोदेवीरिति सूक्तेन प्रथमम् । द्वाभ्यां द्वितीयम् श्वोदेवी-
रग्नेयो न इति श्व इन्द्राग्नी-तदस्तु मित्रावरुणा इति तृतीयम् ।
श्वो वातेन्द्रजीव यस्मात् कोषात् पृथिवी शान्तिरिति चतुर्भि-
श्चतुर्थम् । उभयत्र सर्वत्र सावित्रीं शान्तिं कुर्यात् । द्वितीये
शर्कराञ्च कुलत्थञ्च सव्येनाचम्य निष्ठीवेत् विवेस्वानिन्द्रमित्युक्तम् ।
दशरात्रे केश-शमशु-नख-लोमानि वापयित्वा आत्मनः शान्ति-
निमित्तं शान्त्युदकं कुर्यात् । अयुष्मान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

अत्र श्लोकौ—

यदि कर्त्तौ न विद्येत प्रेतसूतककर्म्मणि ।

दशरात्रोपितः स्नात्वा कुर्याच्छान्त्युदकं स्वयम् ॥

यस्येह कर्त्ता शक्तश्चेत् त्रिरात्रं मारुताशनः ।

स्नात्वा चतुर्थदिक्से ततः शान्तिं समाप्नुयात् ॥

श्वोभूते दशमदिनादेकादशाह्ने इत्यर्थः । अग्निं प्रज्वाल्य
अग्निसमीपे शान्त्युदकं कार्यम् । चतुर्धा शान्तिकरणम् ।

तत्र शन्नोदेवीरित्यादिसूक्ते यावत् ऋचस्तावतीभिः सर्वाभि-
रेव प्रथमं शान्तिकरणम् । शन्नोदेवीरित्यन्वयो न इति ऋक्-
चतुष्कात्मकं ताभ्यां सूक्ताभ्यां द्वितीयं शान्तिकरणम् ।

शन्न इन्द्राग्नीत्यादि तदस्तु मित्रावरुणा इत्यन्ताभिः
षोडशभिरिति तृतीयशान्तिकरणम् ।

शन्मा वातेन्द्रजीक थस्मात् कोष्पात् पृथिवी शान्तिरिति
चतुर्भिश्चतुर्थम् ।

सर्वत्र चतुर्ष्वपि शान्तिकरणेषु उभयत्रेति आदावन्ते च
सावित्रीं सवितृदेवताकां तत्सहितुर्वरेण्यमित्यर्थः ।

तृतीये शान्त्युदके कर्त्तव्ये शर्करा-कुलत्वी वामहस्तेन भक्षयित्वा
निष्ठीवनं कार्यम् । शर्करा गाङ्गटी ।

विवस्वानिन्द्रमिति त्वन्नोभयङ्गणोतु तथा इन्द्रं वरुणमिति
ऋक्त्रयं पाठ्यत्वेनोक्तम् ।

एतच्च दशमदिवसे केशादिमुच्छ्रनं कृत्वा पठनीयमित्यर्थः ।
रोमशब्दो रहस्यरोमग्रहणार्थः ।

एकादशाह्ने यच्चतुर्धा शान्तिकरणसूक्तं तदात्मन एवाशौच-
दिवसोत्पन्नपापशान्त्यर्थं न तु प्रेतीपकारार्थम् । दशरात्रोषितोऽति-
क्रान्ते दशरात्र एकादशाह इत्यर्थः ।

यस्य च मृतकाशीचवतः शान्द्युदककर्त्ता [ऋत्विगादि-
नास्ति-स स्वयं कुर्यात्] अथ ऋत्विगादिरस्ति स ऋत्विगादिः
द्विरात्रोपवाससमर्थो भवति तदाष्टमनवम-दशमदिनेषु वाता-
हारो भूत्वा एकादशाहे शान्तिं कुर्यात् अशक्तस्त्रिरात्रं
हविष्यं भुञ्जीत ।

आदिपुराणे,—

यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत्स्यात् पञ्चिमन्वहः ।

स तत्र वस्त्रशुद्धिञ्च गृहशुद्धिं करोत्यपि ॥

समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।

ग्रामाद्वह्निस्ततो गत्वा प्रेतसृष्टे च वाससी ॥

अन्यानामाश्रितानाञ्च त्यक्त्वा स्नानं करोति^१ सः ।

शमशु-लोमनखानाञ्च यस्याज्यं तज्जहात्यपि ॥

गौरसर्षपकल्केन तिलतैलिन संयुतः ।

शिरःस्नानं पुनः कृत्वा तोयेनाचम्य वाग्यतः ॥

वासोयुग्मं नवं शुक्लमृत्रणं शुद्धमेव वा ।

गृहीत्वा गां सुवर्णञ्च मङ्गलानि शुभानि च ।

सृष्ट्वा सङ्कीर्त्तयित्वा च पथाच्छुद्धो भवेन्नरः ॥

प्रेतसृष्ट इति यद्वस्त्रयुग्मं गृहीत्वा प्रेतक्रिया कर्तव्यार्थः ।

शमशुदीनां मध्ये यस्याज्यं त्यागरहं सर्व्वदा त्यज्यते इत्यर्थः ।

(१) क खं ग पुस्तके [ ] चिह्नितान्युः परितः ।

(२) च करोत्यपि ।

एतेन 'वक्षःकक्षादिलोम्नामत्यागः । तिलतैलसंयुतः शिरस्य-
भ्यक्त इत्यर्थः ।

तिलतैलेन शिरोऽभ्यञ्च्य श्वेतस्रग्ध्रकण्ठेन शिरो. लिम्बा पुन-
स्तोत्रेण स्नानं कुर्यादित्यर्थः ।

एवं नवशुक्लवस्त्राभावे 'रजकनिर्षिक्तं पुनर्मृत्तोयप्रक्षालितं
छिद्रशून्यं वासो विभृदादित्यर्थः ।

मङ्गलानि—आदर्श-शुक्ति-गोरोचना-ष्टतप्रभृतीनि शुभानि
दोषरहितानि ।

मन्त्रपुराणे—

सूतकान्ताद्वितीयेऽङ्कि शश्यां दद्याद्विलक्षणां ।

काञ्चनं पुरुषं तद्वत् फलवस्त्रसमन्वितम् ॥

सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषणैः ।

वृषोत्सर्गञ्च कुर्वीत देया च कपिला शुभा ॥

द्विजदम्पती भूषयित्वा काञ्चनं प्रेतप्रतिष्ठातिरूपं पुरुषं फल-
वस्त्रयुक्तं शय्यायामारोप्य भूषितदम्पतिद्विजाय तां शश्यां दद्यात् ।
कपिला पुंस्त्रातिशयहेतुः । अभावे अन्याऽपि धेनुर्देया, वृषवस्त्र-
तरोषामलङ्कारं वाससी गाञ्चाचार्याय दद्यादिति छन्दोग-
परिशिष्टदर्शनात् ।

एतच्च शंख्यादानं वृषोत्सर्गञ्च शक्तेनाश्रीचान्ताद्वितीयांश्चि

मलमास्येष्ववशं कर्त्तव्यम् । मत्स्यपुराणे एकादशाह्याहृतुत्स-
तया अभिधानात् ।

यस्तु पद्मपुराणे,—

सम्यूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषितम् ।

इत्येवमन्तं मत्स्यपुराणतुल्यमभिधायधिकं शय्यादानविधानमुक्तम्
तत् पार्वतीयानामेव कामरूपादिवासिनं ब्राह्मणादीनामव-
श्यानुष्ठेयमिति तत्रैवोक्तम् ।

तद्यथा,—

उपवेश्य च शय्यायां मधुपर्कं तती ददेत् ।

रजतस्य तु पात्रेण दधिदुग्धसम्बन्धितम् ॥

अस्थि ललाटजं गृह्य 'सूक्तं' कृत्वा सबन्धकम्^(१) ।

पायसैर्द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषितम् ॥

एष एष विधिर्दृष्टः पर्वतीयैर्द्विजोत्तमैः ।

तेन दुष्टा तु सा^(२) शय्या न आह्ना द्विजसत्तमैः ॥

गृहीतायान्तु शय्यायां पुनः संस्कारमर्हति ।

वेदे चैव पुराणे च शय्यां सर्वत्र गर्हिता ।

ग्रहीतारस्तु जायन्ते सर्वे नरकभागिणः ॥

दधिदुग्धान्वितं मधुपर्कं रजतपात्रे कृत्वा दद्यात् । ततो
यदुद्देशेन शय्यादानं तस्य ललाटसम्बन्धिं त्रास्थि गृहीत्वा

(१) क सूक्तम् ।

(२) च सवस्त्रकम् ।

(३) न दुष्टा शय्या ।

हीरकसहितमत्यन्तचूर्णं कृत्वा पायसे प्रक्षिप्य तत् पायसं द्विज-
दम्पतये भोजयेत् ।

इदञ्च सहौरकललाटास्थिचूर्णसहितपायसभोजनं मधुपर्क-
दानसहितं शय्यादानञ्च मत्स्यपुराणादधिकमेव ।

अतएव 'नानाभरणभूषितमिति पुनरप्युक्तम् पार्व्वतीय-
धर्मत्वेनासार्व्वत्रिकत्वादेव कामधेनुकृता न लिखितम् ।

अतएव पार्व्वतीयैर्विधिर्दृष्ट इत्यभिधानादन्यदेशीयानां
विधानान्तरं सूचितम् । तच्च मत्स्यपुराणोक्तमेव ।

अतो मत्स्यपुराणीकशय्याप्रतिग्रहो न निषिद्धः ।

अतएव पद्मपुराणोक्तशय्याविधानान्तरे तेनेति तच्छब्दे-
नास्थिचूर्णसहितपायसभोजनपूरामर्शाच्छवशय्याग्रहणस्य त्वष्ट-
त्वसुक्तम् ।

वेदे चैव पुराणे चेत्यत्रापि प्रकृतत्वादियमेव शय्या निषिद्धा ।

अथोदकाद्यनर्हाः ।

याज्ञवल्करः—

न ब्रह्मचारिणः कुर्य्युरुदकं पतिता न च ।

पाषण्डमाश्रिताः स्तेना न ब्राह्म्या न विकर्मिणः ।

गर्भभर्त्तृद्वृहञ्चैव सुराप्यञ्चैव योषितः ॥'

आचार्य-पितृ-मातृ-गुरुपाध्यायव्यतिरिक्तानां प्रेतोदकाञ्जलि-
दानं तावद्ब्रह्मचारिणो न कुर्युः । आचार्यादीनाम् विशेषं
वक्ष्यामः ।

पाषण्डं वेदवाङ्मागमवाङ्मोक्षधर्मैः । स्तेनाः सुवर्णव्यतिरिक्त-
द्रव्यान्तरस्य सातत्येनापहर्तारः । सुवर्णस्तेनस्य पतितग्रहणेनैव
ऋहीतत्वात् । ब्राह्म्याः षोडशवर्षपर्यन्तं । यावदक्षतोपनयना
अक्षतप्रायश्चित्ताः । विकर्मिण्य आक्षस्यादश्वघ्नानतया च
स्त्रकर्मज्ञाननुष्ठायिनः ।

मनुः,—

आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रैव शुध्यति ॥

आचार्यं ससुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।

निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान् न व्रतेन वियुज्यते ॥

तत्तद्देवकदेशाध्यायनाङ्गभूतं व्रतमादिष्टं ब्रह्मचारिणो यस्य
अन्यो वा यश्चान्द्रायणादिव्रतं करोति स आदिष्टी स चारुव्रतं
यावन्न समाप्यते तावदाचार्यादीनामपि पञ्चानां प्रेतोदकं
न कुर्यात् ।

यदा त्वाचार्यादीनां पञ्चानां दहनवहनकर्त्ताऽन्यो नास्ति
तदारुव्रतोऽप्येषां वहनादिकं कुर्यादेव व्रतलोभश्च न भवति ।

उपनयनपूर्व-क्षत्रवेदशाखाध्यापयिता आचार्यः । वैदेक-

(१) च वियुज्यते । च प्रसृज्यते ।

देवस्य वेदाङ्गानाञ्चाध्यापयिता उपाध्यायः । वेदस्य वेदाङ्गानाञ्च
व्याख्याता गुरुः ।

वसिष्ठः,—

ब्रह्मचारिणः शवकर्मणा व्रतान्निवृत्तिरन्वयन्न मातापित्रो-
र्गुरोर्वा ।

शवकर्म दहनगहनादि व्रतान्निवृत्तिर्व्रतलोपो भवतीत्यर्थः ।
गुरुशब्देनाचार्योपाध्याययोर्ग्रहणम् ।

एतेनैतदुक्तं भवति आचार्यादिपञ्चकव्यतिरिक्तानां दहन-
दहनादि सर्वथैव न कार्यं व्रतलोपप्रसङ्गात् ।

मनुः—

वृथा सङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।

आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव निवर्त्ततोदकक्रिया ॥

पाषण्डमाश्रितानाञ्च चरन्तीनाञ्च कामतः ।

गर्भभर्तृद्रुहाञ्चैव सुरापीनाञ्च योषिताम् ॥

हीनवर्णेनोक्तृष्टस्त्रीषु जाता वृथासङ्करजाताः सर्वधर्मानु-
ष्ठानप्रतिषेधात् । उक्तृष्टवर्णेन तु अपक्तृष्टस्त्रीषु जाता न वृथा
सङ्करजाताः । स्वमांढ्रजातिविहितधर्मानुष्ठानस्यानुज्ञातत्वात् ।

आत्मत्यागिनः—उद्वन्धनविषभक्षणादिना बुद्धिपूर्वकसम्प्रा-
दितमरणाः स्वधर्मानुष्ठायिनो वा आत्मत्यागिन आत्महिताना-
चरणात् । पाषण्डमाश्रिताः स्त्रियः पुरुषाश्च कामतश्चरन्त्यः-
अगणितपुरुषगामिभ्यः स्त्रियः सर्वेषां स्तनानां प्रेतोदकदहना-
दिकं न कार्यमुदकक्रियाग्रहणस्योपलक्षणत्वात् ।

यसः,—

• वृथा सङ्करजाताश्च आश्रमान्तरिताश्च ये ।

दत्तानाश्चैव कन्यानां निवर्त्ततोदकक्रिया ॥

आश्रमान्तरिताश्चतुर्थाश्रमिणः । दत्तानाश्च कन्यानां भर्त्सपक्षे
कर्त्तन्तरसम्भवे उदकक्रियाया आवश्यकत्वमुक्तं पिष्टपक्षीयाणां
निषिध्यते । कर्त्तन्तराभावे त्वावश्यकत्वमुक्तमेव कर्त्तन्तरसम्भवेऽपि
स्नेहादुपकारबुद्ध्या वा करणमनिषिद्धम् ।*

पराशरः,—

विषोद्वन्धनशस्त्रेण चात्मानं योऽभिघातयेत् ।

मृतोऽमेध्येन लेप्तव्यो नान्यं संस्कारं मर्हति ॥

विष्णुः,—

आत्मत्यागिनः पतितश्च नाशौचोदकभाजनाः ।

पतितस्य दासी मृताङ्गि पंदा घटमपवर्जयेत् ॥

* पतितस्य दासीत्यस्यार्थं आदिपुराणवचने व्यक्तो भविष्यति ।

आदिपुराणे,—

ग्रमांदादपि निःशङ्कस्वकस्माद्भिर्चोदितः^१ ।

मृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-विद्युज्जलाग्निभिः ॥

चाण्डालैरथवा चौरैर्निहतो यत्र कुत्रचित् ।

तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितश्च सः ॥

मृङ्गिदंष्ट्रिणखिव्यालविषवङ्गस्त्रिया जलैः^१ ।
 आदरात् परिहर्ष्यः कुर्वन् क्रौडां मृतस्य यः ॥
 नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धसाय्यस्य विद्युत्सः ।
 निगृहीतस्तथा^२ राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ॥
 परदारानुरक्ताश्च^३ द्वेषात्तत्पतिभिर्हताः ।
 असमानैश्च शङ्कीर्यैश्चाण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ॥
 कृत्वा तैर्निहतास्तांश्च चाण्डालादीन् समाश्रिताः ।
 गराम्निविषदासैश्च परषण्डाः क्रूरबुध्नयः ॥
 क्रोधात् प्रायं विषं बङ्गिं शस्त्रमुदन्धनं जलम् ।
 गिरि-वृक्ष-प्रपातस्य ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥
 कुशिल्यजीविनो येऽपि सूनालङ्कारकारिणः ।
 सुखेभगाश्च ये केचित् क्लीवप्राया नपुंसकाः ॥
 ब्रह्मदण्डहता ये वा ये च वै ब्राह्मणैर्हताः ।
 महापातकिनो ये च पतितान्स्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
 पतितानां न दाहः स्वान्नान्येष्टिर्नास्त्रिसञ्चयः ।
 न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं आद्यादिकं क्वचित् ॥
 एतानि पतितानान्तु यः करोति विमोहितः ।
 तप्तकण्टकद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न संशयः ॥

(१) 'च' विषविद्युत्जवाभिः ।

(२) 'च' स्वयम् ।

(३) 'च' परदारान्श्च नकारः ।

पतितस्य तु कारुण्याद्यस्तृप्तिं कर्त्तुमिच्छति ।

स तु दासीं समाह्वय सर्व्वगां वृत्तवेतनाम् ॥

अशुद्धघटहस्तान्तु यद्वाह्वत्तं ब्रवीत्यपि ।

हे दासि गच्छ मूख्येन तिलानानय सत्वरम् ॥

तोयपूर्णे घटश्चेमं सतिलं दक्षिणामुखी ।

उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः शीप ॥

कीर्त्तयेः पातित्नीं संभ्रां त्वं पिबेति वदेर्मुहुः ।

निश्चय्य तस्य वाक्यं सा लब्धमूल्या करोति तत् ॥

एवं कृते भवेत्तृप्तिः पतितानां न चान्यथा ।

क्रियते पतितानन्तु गते संवत्सरे क्वचित् ॥

देशधर्मप्रमाणत्वात् गयाकूपेषु बभ्रुभिः ।

मार्त्तण्डपादमूले वा श्राद्धं हरिहरं स्मरन् ॥

प्रमादादनवधानाद्वा निःशुद्धः शुद्धिदंष्ट्रिनस्थादिहिंस्र-
सन्निधिग्रहकारहितः पुरुषो विधिचोदितो मरणकर्मप्रेरितः सन्
यदा पलायनसमयस्याभावादकस्मात् भूटित्वेव शृङ्गादिभिर्निहतो
भवति तदा सर्व्वमेव दाहादिकं कर्त्तव्यम् ।

शृङ्गादिभिस्तु सह क्रीडां कुर्व्वन् यो हतः स घादरात्
यद्वात् परिहर्त्तव्यः न तस्य दाहादिकं कार्यमित्यर्थः ।

स्त्रिया सह क्रीडां परीहासं कुर्व्वन् तथैव दुष्ट्या अन्यप्रेरितया
वा हतः तत्रसत्त्वेन वा केनचित् । जलैः क्रीडा बाहुभ्यां
सन्तरणादिकाः । व्यांसः सर्पं वेन सह क्रीडा सर्पखेलकानां
प्रसिद्धैव ।

विषक्रीडा भीषघादिदर्पात् कौतुकेन वा समीकृतमक्षयत-
पानं मधुगुडलाङ्गलिकादिविषमक्षणं वा ।

नागानां मसदुष्टहस्तिनां विप्रियं कटारोहणादिकं
साहसात् विद्युत्पतनदेशमुपसर्पन् विदुता दग्धः । सङ्कीर्णैः
प्रतिलोमसङ्करजातैश्चाण्डालैः सह कलहे तैरेव हताः सन्तो
मृताः ।

असमानैरित्यादिनां चाण्डालादीनामन्योन्यकलहे तु मरणे
पतितत्वं नास्तीति दर्शयति—किन्तुक्लृष्टावामेव । : गरं व्याधि-
जनकौषधं पाषण्डाः प्रसिद्धा एव वेदेवाद्याः क्रूरबुद्धयो नित्यं
परापकारकरण एव चेष्वां बुद्धिरत्यन्ता । कुशिल्यजीविनः
सञ्जातीया एव सन्तः—चर्मोत्सृग्नादिमयवस्तुनिर्माणावर्तनाः ।

सूना यत्र स्थाने सततं सापराधा मनुष्या मध्यन्ते तदलङ्कार-
कारिणस्तदधिकृताः सञ्जातीया एव ।

क्लृप्तप्राया नृपंसका इति—चतुर्दशपञ्चाशत् नृपंसका नारदे-
नोक्ताः ।

तत्रं कैचित् पुरुषकर्म्मकरणसमर्थाः । पुरुषकर्म्मकरणा-
समर्थास्तु क्लृप्तप्रायाः । ब्राह्मणविषयापराधकरणाविहताः ब्रह्म-
दण्डहताः । सर्व्वेणां हृष्टचत्वरादिसर्व्वजनसम्बर्हस्थानगामिनीमव-
रुद्वाव्यतिरिक्तामित्यर्थः ।

दत्तवतनामित्थनेन यद्यपि दासीत्वात् सर्वाङ्गाकारि-
ण्येव सा तथाप्येतत्क्रियाकारणार्थं तंश्चा वेतनं देयमिति
दर्शयति ।

१५५५घट (एटे घट षाँड़ाप) इति प्रसिद्धः, यथाऽत्रत्तं घृतस्य
पतननिमित्तप्रकारम्, मूख्यानयेति क्लीत्वानयेत्यर्थः ।

सतिलं क्लीषातीति तिलमिश्रं जलपूर्णम् । पातितीं संज्ञां
पतितस्य नाम कीर्त्तयेः—उच्चारय ।

एतदुक्तं भवति—भो प्रमुक्त इंदमुच्छिष्टघटस्थं सतिलं जलं
पिबेति वारचयं ब्रूहीति वक्तव्यम् । लब्धमूख्येति—एवंविध-
क्रियाकारणार्थं लब्धवेतनेत्यर्थः ।

न चान्यथेति—एतद्घातिरिक्तं दृग्मिहेत्वन्तरं नास्तीत्यर्थः ।
देशधर्मप्रमाणत्वादित्यनेन देशविशेषव्यवस्थितमेव संवत्सरोपरि
पतितानां आहकारणमिति दर्शयति ।

हरिहरं स्मरन्ति सुपां सुपो भवन्तीति न्यायात् स्मरन्नि-
रित्यर्थः ।

छागलेयः,—

सर्पविग्रहतानाञ्च शृङ्गि-दंष्ट्रि-सरीसृपैः ।

आत्मनस्त्वाग्निनाश्चैव आहमेषां न कारयेत् ॥

नारायणबलिः कार्थी लोकगर्हाभयात्तरैः ।

तस्मात्तेभ्योऽपि दातव्यमन्नमेव सदक्षिणम् ॥

तुथा,—

(१) य उच्छिष्टघट इत्यधिकः पाठः ।

(२) क न -नईतवा ।

नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।

तस्य ऋष्यावह^१श्चैव तद्भवेच्च तदन्यथा ॥

सर्पादिहतानामेव तद्दहनोपात्तानामेव व्यासवचनोपात्ता-
नाच्च चाण्डालादिहतानां नारायणबलिः कार्यो न खेतद्व्यति-
रिक्तानां पतितानाम् । तेषामादिपुराण—विष्णुपुराणाभ्यां घट-
तोयादिदानस्योक्तत्वात् । यथा च नारायणबलिः कार्यस्तथा
व्यासवचने व्यक्तं भविष्यति ।

व्यासः,—

इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूढा विषादिनः ।

घातयन्ति स्वभ्रात्रान् चाण्डालादिहताश्च ये ॥

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिद्रुताः ।

यथा श्रावं^२ प्रकुर्वन्ति विष्णुना वै प्रतिष्ठितम् ॥

यथावत् संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ।

एकादशीं समासाद्य शुकपञ्चस्य वै तिथिम् ॥

विष्णुं समर्चयेद्देवै^३ यमं वैवस्वतन्तथा ।

दश पिण्डान् हृताभ्यक्तान् दर्भेषु मधुसंयुतान् ॥

तिलमिथ्यान् प्रदद्याच्च संयतो दक्षिणासुखः ।

विष्णुं बुद्धी^४ समासाद्य नद्याश्वसि ततः क्षिपेत् ॥

(१) क ग यद्भ्रावहम् ।

(२) क च मृतमन्त्रि ।

(३) क च अर्चयेद् देवेशम् ।

(४) क च विष्णुमुद्रा ।

० नामगोत्रयहस्तत्र पुष्यैरभ्यर्चनस्तथा ।
 दीप-धूपप्रदानञ्च भस्मं भोज्यन्तुयापरम् ॥
 निम्नन्त्रयेषि विप्रान् वै पञ्च सप्त नवापि वा ।
 विद्यातपःसम्पन्नां कुलोत्पन्नान् समाहितान् ॥
 अपरेऽहनि सम्प्राप्ते मध्याह्ने ससुपोषितः ।
 विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥
 उदङ्मुखान् यथाञ्छेष्टं पितृपुत्रमनुस्मरन् ।
 मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्वं कुर्यादतन्द्रितः ॥
 भावाहनादि यत् पूर्वं देवपूर्वं तदाचरेत् ।
 त्स्नानं ज्ञात्वा ततो विप्रान् द्भिर्गृह्णां यथाविधि ॥
 हविष्यव्यञ्जनेनैव तिलादिमुहितेन च ।
 पञ्च पिण्डान् प्रदद्याच्च 'देवरूपमनुस्मरन् ॥
 प्रथमं विष्णवे दद्यात् त्र्यम्बके च शिवाय च ।
 यसाय परिवाराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ॥
 षट्तं सङ्कीर्णं मनसा गोत्रपूर्वमतः परम् ।
 विष्णोर्नाम गृहीत्वा वै पञ्चमं पूर्ववत् क्षिपेत् ॥
 विप्रानाचम्य विधिवत् दक्षिणाभिः समर्चयेत् ।
 एकां हृद्यतमं विप्रं हिरण्येन समर्चयेत् ॥

- (१) च नामगोत्रे ससुपुत्र ।
 (२) च गं कुलोत्पन्नान् ।
 (३) च देवपूर्वम् ।

गवाः धान्येन भूम्या च प्रेतस्य मनसा स्मरन् ।
 ततस्त्रिलाभो विप्रश्च तिलैर्दभंसमन्वितैः ॥
 'क्षिपेयुर्गोत्रपूर्व्यं हि नाम बुद्धौ निवेश्य च ।
 बहिर्गत्वा तिलाभसु तस्मै दद्यात् समाहितः ।
 मित्र-भृत्यजनैः सार्धं पश्चाद्बुद्धीत वास्यतः ॥
 एवं विष्णुमते स्थित्वा यो दद्यादात्मघातिनां (ने) ।
 समुद्धरति तं 'क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा ॥

इन्द्रियैरपरित्यक्ता इति—अराजर्ज्वरितमयाऽचिकित्स्यव्याधि-
 गृहीतत्वात् स्वानेन्द्रियग्रामा ये न भवन्ति ते यदि विषादिनो
 भवन्ति विषं भक्षयन्तीत्यर्थः—

उद्वन्मनोदरदारणादिना भ्रातृनां घातयन्ति । चाण्डाला-
 दिभिः सह कलहं कुर्वन्ती वा चाण्डालादिहता भवन्ति । शृङ्गि-
 दंष्ट्रादिभिर्वा क्रीडां कुर्वन्ती शृङ्गिदंष्ट्रादिभिर्मार्यन्ते तदाऽयं
 वक्ष्यमाणो नारायणबलिः कार्यो न त्वन्यत् किञ्चिद्वाहादिकम् ।

इन्द्रियपरित्यक्तानान्तु—

बुद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्यास्थातभिषक्क्रियः ।

इत्यादिगार्थवचने—

दुश्चिकित्सैर्भहारोगैर्गृहीतसु पुमान् यदि ।

(१) च धान्येन ।

(२) च न क्षिपेद्यत् ।

(३) च च विप्रम् ।

इत्यादिपुराणवचने चाकघातो विहित एवेति दर्शितं सद्यः-
श्रीचक्रकरणे ।

अतएव तेषां सर्वमेव दाहोदकआद्यादिकं कर्त्तव्यमेव न तु
नारायणबलिः ।

नाम-गोत्रग्रहमिति—प्रेतस्य नामगोत्रोच्चरणपूर्वकं विष्णुं
बुद्धौ समासन्नं कृत्वा ध्यात्वेति यावत् ग्रथोक्तान् दश पिण्डान्
दद्यात् ।

ततो गन्ध-धूप-दीप-भक्ष्य-भोज्यदानं पिण्डसमीपे कुर्यात् ।
एतेनैतदुक्तं भवति—

एकादश्यां दशपिण्डदानमुपवासश्च सायंसमये ब्राह्मणा-
मन्त्रेणश्च द्वादश्यां मध्याह्नात्पूर्वं विष्णुपूजां कृत्वा मध्याह्ने आद्यं
कार्यम् ।

पितृपुत्रमिति—पिता च पुत्रश्च इति समाहारइन्द्रः
अत्र हि पितुः पितामहस्य च आद्यं कर्त्तव्यमित्युक्तम् ।

अत्र पितामहः स्वपितुः पिता भवति स्वपिता च पिता-
महस्य पुत्रः तेन पितामहं पितरश्च स्मरन्वित्युक्तं भवति ।
ब्राह्मणवृत्तिः पूर्वं गृह्यादिभिः आद्यसम्बन्धि यदनुष्ठेयमुक्तं तद्देव-
पूर्वमाचरेदित्यर्थः ।

एतेन विश्वदेवआद्यायं ब्रह्माण्डयस्यामन्त्रुणं दर्शितं देवरूप-
मनुस्मरन्निति यस्य देवस्य यः पिण्डो दीयते शक्त्यनुरूपं तस्य रूपं
ध्यात्वा देय इत्यर्थः ।

परिवारायेति—परिवारसहिताय धर्मायेत्यर्थः । नृतं सङ्गी-

र्षेति सृतस्य गोत्रनामनी बुद्धौ कर्त्तव्ये न तूच्चारणीये । त्रिष्णोस्तु नामोच्चारणीयमेव । पूर्व्वं वदिति विष्णुं ध्यात्वेत्यर्थः ।

एकं हृत्तममिति—भोजितेषु ब्राह्मणेषु मध्ये एकं सर्व्वण्येष्टमित्यर्थः । प्रेतस्य मनसेत्यत्र स्मृत्यर्थे कर्मणि षष्ठी प्रेतं स्मरन्नित्यर्थः । ततः सर्व्व एव भोजिता विप्रास्तिलभिन्नमश्वस्तिलसहितमेव दर्भैः सह गृहीत्वा सृतस्य गोत्रनामनी बुद्धिस्थीकृत्य भूमौ क्षिपेयुः ।

ततः श्राद्धकर्त्ता गृह्णाद्दहिर्निःसृत्य तिलोदकं प्रेताय दद्यात् । आत्मघातिन इत्यभिधानात् आत्मघातकमात्रस्येवेदं विधानं न तु महापातक्यादीनामिति दर्शयति ।

विष्णुः,—

गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानान्तथैव च ।

जह्वं संवत्सरात् कुर्यात् सर्व्वमेवौर्द्धदेहिकम् ॥

एतच्च देशविशेषव्यवस्थितमित्यादिपुराणवचन एवोक्तं न तु दास्या घटतीयदान-नारायणबलिदानयोः प्रथमसंवत्सराभ्यन्तर-निषयत्वम् व्यङ्ग्याप्यम् ।

देशधर्मप्रमाणत्वादित्यस्य चादिपुराणवचनस्य च गयाकूप-भार्त्तण्डपादपमूलैकतरदेशनियममात्रपरत्वमभ्युपगम्य जह्वं संवत्सरादित्यस्य सर्व्वदेशधर्मत्वं युक्तं न हि संवत्सरातिक्रमः पतितत्व-मप्रनयति प्राणान्तिकादिप्रायश्चित्तवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

तेन संवत्सरोपरि श्रीर्द्धदेहिक्करणं कर्म तसक्तच्छ्रयापनेयं
'पापं न नाशयेत् अतो देशविशेषव्यवस्थितस्वनेव युक्तम् ।

'अतएवादिपुराणवचने क्वचिद्देशे क्रियते इति परम्परया प्रास-
मनुष्ठानमनुदितं मातुलकन्यापरिषयनादिवत् ।

यदपि विष्णुवचने कुर्यादित्युक्तं तदपि देशविशेषवासिसमस्त-
जनानुष्ठायमानानां परम्परया प्राप्तानामाङ्गाराणां' नृपतेर-
वारणीयत्वात् प्रजोद्देशेगनिवृत्त्यर्थं कर्त्तव्यताभ्यनुष्ठानम् ।

अतएव प्राच्यदाक्षिणात्योदीच्यदेशव्यवस्थिताऽनाचारविशेषा-
नुदाहृत्य ब्रह्मस्यतिनोक्तम् ।

अनेन कर्म्मणा नैते प्रायश्चित्तदयावहाः ।'

विहिताकरणात् किन्तु प्रतिषिद्धनिषेवणात् ।

भक्ताच्छादं प्रदायेषां श्रेष्ठं गृह्णीत पार्थिवः ॥

इति यत् निषिद्धक्रियानिवृत्तिहेतुं प्रायश्चित्त—दण्डी तत्
परस्परप्राप्ता(ना)चारकरणे सति न कार्यीं तादृशस्वानाचारस्य
निवर्त्तने प्रजासंक्षोभप्रसङ्गात् ।

अत'स्तादृशमाचारमनुपास्यं स्वकुटुम्बभक्ताच्छादनदधिकं
सर्वस्वं नृपतिना श्राद्धमित्युक्तम् ।

श्रीतमः—

यैस्व प्राणान्तिकां प्रीयश्चित्तं स मृतः शुभेरत् तस्मिन्नदका-
दीनि प्रेतकर्म्माणि कुर्युः ।

(१) कं न चनाचारप्रणाम् ।

(२) च तादृशस्वानाचारम् ।

प्राधान्तिकप्रायश्चित्तानुष्ठानात् 'स्वयं कृतं स्वयं शुद्धं ज्ञात् सर्वं
प्रेतकार्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अनेनैवाप्यशुद्धं न कार्यमित्युक्तम् । अतः कथमविशुद्धस्यै-
वात्मघातिनोऽपि संवत्सरोपरि क्रियते । इति ।

सुरापगातीरविहारपाटके^१ ।

निवासिना भट्टनयार्थवेदिना ।

ज्ञाताऽनिरुद्धेन सतामुरःखले

विराजताः हारलतेयमर्पिता ॥

इति चाम्पाहृष्टीयमहोपाध्यायधर्मार्थध्वजश्रीमदनिरुद्ध-
विरचिताऽमैत्रव्यवज्ञा हारलता समाप्ता ।

ॐ रामः ।

सम्पूर्णीऽयं धनः ।

ॐ तत्सत् ।

(१) च तस्य ।

(२) च पट्टके ।

16029

ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL LIBRARY

Author..... Hara-Lata

Title . do, by Anandakrishna Khatta

Call No. 349.34
A 597-k.k.

Date of Issue	Issued to	Date

Library of the
ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
Call No. 349.34/A.597-k.k.
Accession No. 16029